

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydske Aarbøger

1889.

Første Bind.

Udgivne

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, Gustav Johannsen
og P. Skau.

Flensborg.

I Hovedkommission hos Gyldendalske Boghandel, Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverrig.

Trykt hos C. K. Thillerup, Flensborg.

Indhold.

A. D. Jørgensen: Graastens ældre Historie	Side 1.
N. Andersen: Digte i sønderjydske Maal	44.
Axel Olrik: Folkeviser fra Sønderjylland	58.
— Prøve af sønderjydske Lydskrift	85.
P. Lauridsen: Den danske Kongemagt og den nordslesvigske Bondestand i forrige Aarhundrede..	87.
H. R. Hjort-Lorenzen: Cimbria	125.
H. P. Hanssen-Nørremølle: De nordslesvigske Optanter ..	137.
Gustav Johannsen: Nordslesvig i 1888.....	152.
P. Lauridsen: Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse	161.
A. C. C. Holdt: Minder fra Flensborg Kirkegaard.....	202.
A. D. Jørgensen: Den ældste lutherske Kirkeordinans i den danske Kirkeprovins	218.
Axel Olrik: Om Sønderjyllands Folkeviser	246.
Nis Hanssen: Allerunderdanigst Indberetning til Hans Majestæt Kongen angaaende Sprogforholdene i Slesvig	297.
H. P. Hanssen-Nørremølle: Nis Hanssen Bondesøn	311.
Hans Nissen: Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig. En Anmeldelse	314.

Gråstens ældre historie.

Af A. D. Jørgensen.

Gråsten ligger i en gammel skovegn, som endnu sent ned i middelalderen kun var forholdsvis lidet opdyrket. Det er en del af det gamle Sundved herred, hvis navn og våben, et træ og en vandstrøm, tilstrækkelig betegner dets natur. Endnu den dag idag ligger den lille by ligesom skjult mellem skove; fordmun strakte disse sig imidlertid helt ud over de nærmeste sogne. Mod nord og øst vidner navnene „Roden“ (den „ryddede“ skov), „Bøgskov“ (en nedlagt landsby) og „Igeskovgård“ (en nu forsvunden herregård) o. l. om den tidligere tilstand; mod syd minder „Egersund“, hvis bredder fordmun var bedækkede med gamle skove, så et egeren efter sagnet kunde springe over det, om lignende forhold. Nabosognet mod vest, Rinknes, var endnu i midten af det 16. århundrede „gribsjord“, d. e. oprindelig udmark, som aldrig var bleven „rebdelt“ til de enkelte gårde. Enkelte bønder havde her efterhånden tilegnet sig („grebet“) jorderne i større eller mindre lodder, dels som fællesmarker, dels som særmarker, uden at ejendomsforholdene var endelig opgjorte. Dette var i en så sen tid kun tilfældet i afsides egne, hvor skoven havde fået lov til at ligge hen, eller hvor hede og kær hindrede bebyggelsen.

Skoveggen var gennemskåret af vige og vande. Fra Flensborg fjord førte det snævre og godt skjulte, men dybe Egersund ind til Sildkullen, hvorfra atter to nor udgik, det ene mod øst, forbi Fisknes, til Nybøl, opnævnt efter denne kirkeby, det andet nordpå, forbi Stængerod, de nuværende ferskvandssøer omkring Gråsten; det kaldtes Alvnor. Medens Nybøl nor har en regelmæssig afrundet form, med høje bredder, var Alvnor udtunget med talrige vige og opfyldt af holme. Navnet hidrørte vistnok fra denne stedets ejendommelige karakter, der kunde synes særlig skikket til bolig for elverfolk. På det samme tyder navnet „Trolde lyk“ for den halvö, som skilte noret fra Sildkullen og på hvilken den ældste herregård „Gråsten“ var beliggende; der må vel antages her at have været større samlinger af stensætninger fra oldtiden, henliggende i skoven og på den ryddede mark og genstand for allehånde overtro. Talrige fortællinger om onde trolde færd har da også holdt sig her lige til vor tid og en enkelt kæmpehøj, kaldet Alvers grav, er først bleven udgravet i mands minde. På Stor Solt overdrev i Angel kaldtes en mark med tolv hedenske stensætninger endnu for nogle år siden „de grå stene“.

Allerede i middelalderen fandtes der dog her som overalt i vort fædreland opdyrkede bymarker og spredte større herregårde; disse sidste var neppe større end et par bøndergårde, men de havde anseligere bygninger og var befæstede med vold og grav; deres ejer var desuden som oftest tillige den egenlige grundejer til flere eller færre bøndergårde, hvis fæstere måtte svare ham landgilde og dagværk. Af sådanne herregårde fandtes i Adsbøl sogn Holbæk, hvis indtægt af landgilde og ved var så stor, at der må antages at have hørt en halv snes bøndergårde til den; i

Rinknes var der en Hovgård, hvis navn tyder på, at det var en gammel adelsgård; endvidere Dalsgård og den såkaldte Bennikgård. I Kværs sogn omtales en adelsgård Æbild; en mark på Ladgårds jorder hed Kværsgård, ligesom der endnu findes et voldsted i en udtørret sø, hvis dæmning kaldes „gamle Hans Limbeks vej“.

Dette sidste navn fører os tilbage til de urolige tider, da grev Gert af Rensborg satte den sønderjydske hertug Valdemar på Danmarks trone. Blandt de tyske adelslægter, som dengang trængte frem over Ejderen og til dels antog nye navne, var også Limbekkerne, som opnævntes efter en gård strax nord for grænsefloden. Medens en Nils Limbek kom til at indtage stillingen som høvding over Nørrejylland, senere som Valdemar Atterdags drost, erhvervede ridderen Hans Limbek gods i Lyngtoft og Lög herreder i Sønderjylland og grundlagde de stærke borge Søgård og Trøjborg; han fik 1344 hele Lyngtoft herred og 1348 øen Røm og Visby sogn i pant af hertug Valdemar. I sine første år har han rimeligvis boet på den gård i Kværs, til hvilken hans navn endnu er knyttet, og fra denne tid stammede også det møntfund, som c. 1610 blev gjort ved Gråsten, da man søgte efter grundstene til den nye herregård og ved denne lejlighed kom til at bryde en gammel stensat bolig op, uden al tvivl en ruin fra hine tider*). Sagnet betegnede det som bolig for en viking ved navn Alf, og den halvlærde forfatter, som optegnede det, mente at der herved sigtedes til den berømte norske

---

*) Mønternes præg er opbevaret i Jonas Højers beskrivelse fra samtiden; på den ene side fandtes der et A, på den anden et kors med 4 punkter. Det er typen Kristoffer II, Nørrejylland 6, hos Hauberg, Årbøger 1884.

jarl Mindre-Alf, som i Erik Menvæts tid blev lagt på stejle ved Helsingborg. Dette er imidlertid uforeneligt med de fundne mønters alder, og det er rimeligere at antage, at mandens navn er glemt og senere ombyttet med det ældre (Alf), som levede i sagnene på dette sted.

En gammel overlevering fortæller, at herrerne på Søgård oprindeligt havde et jagthus på skovbakken ved Stængerod, den yderste del af halvøen Troldslyk. Det ligger da nær at antage, at de alt i hin fjerne tid har taget dette sted i besiddelse og at den dristige viking, hvem det nu end har været, er bleven fældet af „gamle Hans Limbek“. Vist er det i alle tilfælde, at Limbekkernes efterfølgere på Søgård, Ahlefeldterne, stadig trængte længere frem i denne egn, indtil den kom fuldstændig i deres eje. Et afgørende skridt var det i den henseende, at Klavs Ahlefeldts enke fru Anna i de urolige år efter hertug Gerhards død, da dronning Margrete og kong Erik måtte kæmpe for bevarelsen af Sønderjylland, fordrev en kongeligsindet adelsmand Jeppe Iversen fra Holbæk og lagde hans bøndergods under Søgård. Selve gården Holbæk ejedes senere af slægten Pogwisch, til hvilken også fru Anna hørte; en Anna Pogwisch af Holbæk ægtede i kong Hans's tid Goske Holk på Ballegård.*) Senere blev gården Ladkær i Ullerup sogn hovedgård for denne ejendom, og endnu senere den ny oprettede herregård Avnbølgård, som ejedes af slægten

---

*) Det hedder i et (utrykt) klageskrift fra kongelig side: primo dat vrouw Anna van Zeegarden heft van my Jeppe Ywerssen genomen . . . . enen hoff, de het Holbek, de renthet alle iar 1 laast kornes vnd 44 artich kornes unde ock holt . . . . item heft vor Anna howen lazen myne holte vnde schaden dan vppe hundred mark vnde dar enbouen. — Henrik Holks stambog i rigsarkivet.

Høek. Medens Holbæk vedblev at høre hertil, skiltes Ladkær senere fra hovedgården ved mageskifte.

På lignende måde forsvandt de fleste gamle adelsgårde efterhånden i Lyngtoft herred; Fruermark og Holm i Klipleve sogn kendtes endnu som frigårde i reformationstiden, medens mindet om adskillige andre vistnok i tidens løb er tabt. Søgård gods var det største i Sønderjylland, næst Tørning, der ligeledes fra Limbekkerne var gået over til Ahlefeldterne, men i kong Hans's tid blev erhvervet for kronen. I de samme år lykkedes det kongens broder hertug Fredrik ved køb at erhverve en søsterlod af Søgård, medens samtidig de pantsatte kongelige bønder i herredet indløstes. Således var i reformationstiden af herredets bønder de 61 bleven kongelige (eller hertugelige), medens de 178 endnu lå under Søgård.

Det gamle skel mellem Lyngtoft og Sundved herreder, som nu fejlagtig sættes ved Adsbøl bæk, er rettelig vest for Gråsten, ved Nalmaj bro; det var tillige skellet mellem Adsbøl og Rinknes sogne. At dette var så, fremgår især tydeligt af en voldgiftskendelse, som i året 1550 blev afsagt i Rinknes af 8 adelsmænd i stridighederne mellem hertug Hans af Haderslev og de to brødre Frans og Gregers Ahlefeldt af Søgård, vedrørende deres bønder i denne by. Disse stridigheder var dengang alt gamle og ud over mands minde og havde deres naturlige grund i den før nævnte omstændighed, at bymarken var „gribsjord“: man vedblev bestandig at ville „gribe“ ud over sin ret. Forliget sluttedes den 11. Juli 1550 af 8 af hertugdømmets fornemste adelsmænd, af hvilke hver af parterne havde tilnævnt de 4; der var statholderen Breide Rantzov, amtmanden til Haderslev og Tørning Siverd Rantzov, amt-

manden i Åbenrå Asmus Ahlefeldt, amtmanden på Nørborg Bertram Ahlefeldt, osv. Der bestemtes, at Rinknes bymark nu skulde udskiftes („rebes“) som andre bymarker, eftersom enhver betalte landgilde, således som det var lov og ret i Danmark; alene med undtagelse af visse særmarker (ornum), som forlods skulde blive ved deres hidtilværende ejer. Således beholdt adelsbonden Hans Bennik de tre særmarker Lerager, Grumholm og Buskmose, medens alle de hertugelige bønder tilsammen forlods skulde beholde engen Nalmaj. Brødrene på Søgård derimod fik tildømt særmarken Terkelshjerg og Hulsager, der nu skulde „stables og stenes“, d. e. forsynes med tydelige grænsesten; ligeledes Dalsgård og Ulvsnes.*)

De to brødre på Søgård, Frans og Gregers, sønner af Benedikt og Ejbe Ahlefeldt, havde iøvrigt lige så mange stridigheder indbyrdes som med hertugen. Det havde altid været vanskeligt at forliges for de forskellige søskendehold, som til forskellige tider boede på Søgård og ejede godset i fællesskab. Det gamle stærkt befæstede herresæde på en ø i søen var derfor delt ved en høj tværmur, således at der fremkom to helt adskilte boliger, og endda klagedes der jævnlig til kongen over gensidige overgreb. Det var derfor naturligt, at den yngste af brødrene, Gregers, så sig om efter en anden bolig ved siden af sin fædrengård.

Således synes herregården Gråsten først at være opstået i reformationstiden.**)

---

*) Dette forlig haves endnu i original i rigsarkivet. (F. A. XXIV. 183).

**) At alt denne Gregers Ahlefeldt ejede gården, fremgår af præsten i Såtrup Peder Bruns samtidige optegnelse, som Gude har kendt og rettet Jonas Højers fortælling efter (Gude, Bericht von Sundewitt, s. 82 fl. Sml. O. H. Møller,

på halvøen, hvor denne skyder sig ud i øst, mellem norets inderste vig og Sildkulen; i den såkaldte „Lilskov“ ses endnu et spor af dens sydlige grav. Af jorder lå kun selve Troldslyk og Horskobbel, den nuværende fredskov Dyrehaven, til dens avl; en del kådnere, som boede spredt langs Alvnor og vistnok drev fiskeri i dette, forrettede det daglige arbejde.

Det var et dejligt sted, omgivet af skov og vand, saltvandsvige, småsøer og skovbække. Mellem bakkerne, som trindt omgiver denne plet, snoede sig en gammel landevej, over Nalmaj bro, op over Troldslyk, hvis højeste punkt her, i skovbrynet, bærer det gamle navn Konkel (jydsk: en højde); derfra ned til en lille skovbæk og langs norets bred, over talrige vandløb, nordpå til Fiskbæk og Adsbøl. Det var dog vistnok en såre lidet befærdet vej; hovedvejen gik fra Rinknes over færgen ved Egernsund, gennem Broagerland til Sønderborg, eller længere nordpå over Tyrsebøl og Kværs mod øst og nord. Som Gråsten fra først af havde været et ensomt jagthus, var det nu et afsides herresæde, som aldrig nævnes i den tids breve eller aktstykker.

At Gregers Ahlefeldt imidlertid ofte opholdt sig her og yndede stedet, fremgår af forskellige træk. Således siges det, at han satte særlig pris på præsten Hans Hvid, som 1548 beskikkedes til sognepræst i Ullerup og Adsbøl, og han såvel som hans hustru Anna nævnes som faddere hos Henrik Holk på Rønhave, sammen med mange andre af adelen på Als og Sundved*) Iøvrigt var Gregers en virk-

Hist. Nachricht von der Kirche St. Johannis in Flensburg, s. 54, anm. 4). Det får dog stå hen, om gården har været ældre.

*) O. H. Møller, Geschlecht Ahlefeldt, 198. Kirkehist. samlinger, VI 553. Henrik Holks stambog (1549. 1556).

som og højt ansét mand, der tog ivrig del i sine standsfællers liv. Han var „råd“ hos hertug Hans i Haderslev og tilkaldtes altså jævnlig til offentlige hverv; i Flensborg ejede han et par huse og opholdt sig vel altså tildels her om vintèren.*)

Da hertugerne Hans og Adolf i forening med deres brodersøn, den unge konge Fredrik II., i sommeren 1559 gjorde et erobringstog til Ditmarsk, faldt det i Gregers Ablefeldts lod at føre et hovedbanner; det var mærket med en pelikan, årvågenhedens symbol. Også broderen var med på toget. I slaget ved Heide, den 13. Juni, fandt denne sin bane, medens Gregers blev skudt i benet; han ænsede ikke såret, men herved forværredes det og han måtte forlade hæren og lade sig føre til Rensborg; de tre fyrster forærede ham det banner, som han havde båret med ære. Niende dagen efter slaget døde han, og st. Hans aften førtes hans lig gennem Flensborg til begravelsen i Klipleve kirke ved Søgård. Brødrene jordfæstedes hver på sin side i kirken, Frans mod nord og Gregers på sydsiden, blandt deres nærmeste slægt. Over Gregers hang banneret fra Heide og på hans kiste sattes de ord, som han havde gjort til sit valgsprog: „Gud alene min trøst, han vil være min hjælper!“**) Der sigtedes herved til det berømte valfartsbillede i samme kirke, „st. Hjælper“, et Kristusbillede med guldkrone, samt forgyldte handsker og sko; det havde stået i et særligt lille kapel med et gittervindue, gennem hvilket

---

*) Danske magasin, 4. række III 228 fl. Dipl. Flensborg II 454. 519. 775. 867. Jahrbücher f. d. Landeskunde der Herzogthümer, X 75. 181. 183.

**) O. H. Møller, Ahlefeldt, s. 189 fl. Molbech, Ditmarskerkrigen, s. 216.

de andægtige tilbad det. Således havde det endnu været skik, da Gregers var dreng, men efter reformationen var det selvfølgelig bleven afskaffet. Billedet stod der dog endnu længe efter, berøvet sine prydelser, og var genstand for almuens overtro.

Der haves fra denne tid en fuldstændig fortegnelse over Søgård bøndergods, således som det 1543 var sat i skat efter plovtaI. *) Det er ialt 178 gårde i Lyngtoft herred, 48^{1/2} i Sundved, 25 længere vesterpå. Delingen mellem de to brødre var foretagen således, at de begge havde gårde så at sige i hver af de talrige byer, i hvilke de var spredte. Herved opnåedes at fællesskabet mellem dem var fremtrædende i alle forhold, så den ene ikke let kunde unddrage den anden sin hjælp overalt hvor de stod overfor tredjemand. På samme måde udøvede de deres kaldsret til kirkerne, birkeretten o. l. i fællesskab. Men det gav på den anden side anledning til de mange indbyrdes rivninger.

Endnu en anden ting fremgår af disse skattelister. Ved sammenligning med en liste over Frans Ahlefeldts gods 1549 ses det, at hans del af byen Vårdbjerg da er nedlagt og omdannet til en ladegård; dette var Grøngrøft, medens uden al tvivl Gregers samtidig på samme måde har lagt sin halvdel af byen til den ældre „Kværsgård“, hvorved den store Kværs „Ladgård“ opstod. **) Hin landsby Vårdbjerg er nu forlængst glemt; kun et enkelt lille sted opbevarer endnu navnet. Det er den første be-

---

*) Tillæg II.

**) Både på Ladgård og på Grøngrøft marker var der 1725 kobler med navnet Varbjerg; på den første også en „Kværsgård ager“. (Avktionskatalogen).

kendte nedlæggelse af en landsby på dette gods, men det blev rigtignok langt fra den sidste.

Ser vi nærmere på Gråstenseggen, da viser det sig, at Rinknes by var delt således, at Gregers her havde 3, Frans 4 bønder, medens 9 var kongelige. Hele Kværs sogn var adeligt på en enkelt gård i Tyrsebøl nær, som var kongelig. Adsbøl sogn bestod af 3 byer: Adsbøl, Fiskbæk og Bøgskov, af hvilke de to første vistnok havde hele deres bymark i fællig; kongen havde her 5 bønder i Bøgskov, 5 i Fiskbæk og 3 i Adsbøl, medens hver af brødrene på Søgård ejede 5 (3 i Bøgskov, 7 i Adsbøl-Fiskbæk). Således havde det vistnok været langt tilbage i tiden; idetmindste var antallet af de kongelige bønder uforandret det samme tilbage til 1483, i den ældste bevarede jordebog.

Efter de to brødres fald i Ditmarsken gik Søgård over i deres børns hænder. Gregers efterlod et par sønner, af hvilke Hans arvede hans del af godset, medens den yngre Goske faldt i en tvekamp. Frans havde kun en datter, Dorotea, der ægtede en Hans (Fredriksen) Ahlefeldt, efter hans død en Daniel Rantzov. Hendes søn af første ægteskab, Fredrik Ahlefeldt, arvede senere godset.

Hans Gregersen Ahlefeldt, der altså også ejede Gråsten, var tilstede ved lenshøjtidelighederne i Odense 1580, da Sønderjylland af kong Fredrik II. tildeltes de fire hertuger; han døde endnu samme år, ligesom hertug Hans af Haderslev. Hans var ved sin død endnu en ung mand og hans enke Margrete Rantzov indgik et nyt ægteskab, medens deres eneste søn, den yngre Gregers, endnu var et barn.

I Februar 1600 indgik Gregers Ahlefeldt ægteskab med Mette Blome. I et bryllupsvers kaldes han herre

til Søgård, Stoltelund og Gråsten, og han lignes ved sin farfader og navne, hvis tapperhed var bekendt af overleveringen. Stoltelund var en avlsgård i Tinglev sogn, der hørte til denne gren af slægten.*)

Mette Blome var en datter af den rige og mægtige Hans Blome og Katrine Sture, en datter af Tomas Sture til Gammelgård og Helvedgård på Als, med hvem denne slægt uddøde her i landet. Hans Blome havde først været amtmand på Als, senere på Gottorp, hvorefter han trådte i kongens tjeneste og spillede en fremtrædende rolle i de mange forhandlinger med hertugslægterne. Han var død året før datterens bryllup og efterlod ikke mindre end 11 børn.**)

Gregers (Hansen) Ahlefeldt gjorde Gråsten til sit hovedsæde; han samlede strax efter sit ægteskab bøndergodset i Adsbøl og Fiskbæk, idet han gav andet omkring i Sundved og på Als i mageskifte til hertug Hans af Sønderborg, som ved denne tid søgte at samle hvad han kunde overkomme til sine avlsgårde. Kort efter nedlagde Gregers disse byer og gjorde deres jorder til hovedgårdsmarker, de nærmeste henlagdes til Gråsten, af de øvrige oprettedes avlsgården Fiskbæk. Der blev en del kådnere tilbage med større eller mindre jordlodder, medens det isøvrigt forudén dem blev pålagt de Søgård bønder i de omkringliggende byer at gøre hoveri til de nye gårde.***)

---

*) Jahrbücher X 77. Moller, 191, 193 fl. Det er vistnok første gang navnet forekommer på tryk: „Grauesteen“ (tysk gengivelse af Gråsten).

**) Stemann, Urkundliche Beiträge zur Gesch. der Herzogth., s. 9-11.

***) Det påstås i reglen, at også landsbyen Bøgskov ved denne lejlighed blev nedlagt og avlsgården af dette navn oprettet;

Samtidig indtraf det uheld, at gården Gråsten i Troldsyk nedbrændte; ilden udbrød onsdagen den 30. November 1603, om aftenen kl. 8, og lagde hele gården med sædehus og lader i aske. Som naturligt, flyttede Gregers nu gården over på den anden side af noret, hvor de fleste jorder nu fandtes. Han valgte en holm nær norets nordøstlige bred og opførte her ufortøvet den nye ladegård; den kaldtes Vandrod, et ikke ualmindeligt navn for en lavtliggende, skovryddet jordlod. Allerede ved st. Hans tid 1604 var de nye bygninger opførte.

Den unge junker lod det dog ikke blive ved disse store forandringer. Han lod skoven rydde op over markerne; levningerne af den, nordvest for Fiskbæk kobler, kaldes endnu „Roden“. Adsbøl bymark var delt ved bækken; hvad der lå øst for den, lå endnu til byens kådnere eller præstegården, resten var bleven herregårdskobler. Kun en mindre skov ved Nybøl var blev her stående; den kaldtes Stages skov, ligesom de nærmeste marker hedder „bag Stages gård“ og en kærstrækning ned imod noret „Stages mose“. Disse navne synes tydeligt at betegne, at der her forlump har været en større gård, hvis ejermænd dog er os helt ubekendte. På halvøen Fisknes, der skiller de to nor fra hinanden, anlagdes der en teglgård til de nye byggeforetagender.

---

efterretningen stammer fra Gude, der dog fremsætter den i usikre udtryk, som tyder på, at hans kilde her var tavs (s. 80). Gården nævnes dog først langt senere; 1633 forekommer endnu en gårdmand fra Bøgskov som vidne i en trætte; han siges at tilhøre Fredrik Ablefeldt. Den er da også rimeligvis oprettet af den anden linje af Ablefeldterne. Endnu 1725 mindedes det, at den „vor vielen Jahren“ var opstået af en landsby, hvad der ikke siges f. ex. om Fiskbæk eller de ældre gårde.

Derefter fattede Gregers den plan at omdanne hele terrænet, således som det dengang var sket mange andre steder for at skaffe plads til de prægtige herresæder, som rejste sig trindt om i landet. Til den ende lagdes der en dæmning fra Fisknes over til Stængerod i Troldsyk, og en anden fra dennes nordøstligste punkt over til norets modsatte bred, ved siden af den nye hovedgård, den såkaldte „vindebro“. Over denne førtes nu en ny landevej mellem Adsbøl og Rinknes. Kådnerne ved noret måtte fraflytte deres huse, da al jorden nu skulde samles under avlsgården, medens fiskeriet ophørte af sig selv; de flyttedes ned til Egernsund og overførte navnet Alvnor til deres nye bopæl. Horskobbel voxede op til en prægtig fredskov med talrigt vildt.

Der er opbevaret en optegnelse fra denne tid om disse forhold; den skyldes en rådmand fra Flensborg Jonas Højer, som på grund af krigsforholdene 1628 opholdt sig i Mahnø og her sysselsatte sig med sine ungdomserindringer fra hjemmet. Han havde godt kendskab til Gråstenseggen, da hans farmoder var fra Rinknes, af den bekendte adelslægt Bennik. Højer fortæller først om vikingen Alf, som han, vistnok efter at have læst Hvidtfeldts historie, gør til den norske Mindre-Alf; hans stensatte bolig med de gamle mønter (fra o. 1320-40) blev funden, da junkerens folk samlede sten til grunden under det slot, som han nu lod opføre på Vandrod. Endvidere fortæller han, at man alt for tidlig satte ferskvandsfisk i de søer, som nu var trådte i norets sted, så de døde i store masser og forpestede luften vidt omkring. Slottet var iøvrigt færdigt i året 1616 og kaldes af Højer „smukt og velbygget“; nogen særlig stor eller prægtig bygning var det ikke, Søgård var

endnu slægtens egenlige hovedsæde. I Rinknes, siger Højer, bor der „fornemme velhavende storbønder“, især de som ligger under Tønder amt; de andre, som ligger til Gråsten, „udpines meget ved dagligt arbejde og hovtjeneste.“*)

Gregers Ahlefeldt døde ligesom hans fader og farfader i en forholdsvis ung alder, kort efter at han havde fået sin slotsbygning fuldført. Hans hustru Mette Blome overlevede ham; hun testamenterede 1623 og 1625 ialt 1200 mark lybsk til fattige studerende fra Slesvig domskole, og endnu 1630 optræder hun i en retstrætte som „Mette Ahlefeldt til Gråsten“. Hun døde 1646 og blev jordfæstet i Nikolaj kirke i Flensborg. De havde flere sønner, af hvilke Hans arvede det halve Søgård, Stoltelund og Gråsten, med Fiskbæk og Ladgård, — og en datter Brigitte, som 1619 ægtede sin frænde Fredrik Ahlefeldt, en sønnesøn af Frans Ahlefeldts datter Dorotea og ejer af den anden halvdel af Søgård, med Grøngrøft og avlsgården Årup, som hans fader havde oprettet af en nedlagt landsby.

Der er opbevaret flere kongebreve, som giver et indblik i de to svogeres færd som godsejere; således nævnes de i fællesskab som patroner for kirkerne i Kliplev og Kværs, og 1643 udsteder de som „sognejunkere“ valgbrev for Kristen Steffensen, der havde prædket for dem og menige sognemænd i Adsbøl kirke, „både dansk og tysk“, hvorfor de anbefaler ham til hertug Hans Kristian i Sønderborg, der har kaldsretten. Endvidere oplyses det, at Hans Ahlefeldt var en meget hård og hensynsløs mand. Der rettedes et kongebrev til ham, i hvilket han truedes med

---

*) Højers beretning er trykt af O. H. Møller som skoleprogram for Flensborg skole, 1761. Gude, s. 83.

en bøde på 2000 rdl., hvis han forulempede præsten i Kværs Konrad Ziegler, som han havde undsagt og vilde hindre i udførelsen af sit kald. Og da han havde erhvervet kongebrev på „at måtte lade pågribe i Danmark, hvor de antræffes, nogle hans bønder, som med hustru og børn fra hans gårde var borttrømte, og denem til godset igen lade bortføre,“ udstedtes der en halv snes dage efter, da rimeligvis bønderne var tyede til kongen (Kristian IV.), som opholdt sig i Haderslev, et nyt brev til „Hans Ahlefeldt, vor mand og ridder“, om at retfærdiggøre sig overfor deres klagemål over fængsel og hård medfart. Hvorledes han klarede dette, er ikke overleveret.*)

Denne hårdhed og hensynsløshed var imidlertid ikke til hinder for at Hans Ahlefeldt kunde stå højt i sine standsfællers, det slesvig-holstenske ridderskabs omdømme. Han var slesvigske landmarskal, d. v. s. formand for den slesvigske del af ridderskabet, og som sådan optrådte han ved kong Fredrik III.s hylding i Flensborg efter Kristian IV.s død 1648, såvel som også ved affattelsen af den bekendte „matrikel“ af 1652, efter hvis plovtalet hertugdømmerne i århundreder sattes i skat. Ligeledes blev han „forbeder“ for det adelige jomfrukloster i Itzeho, en meget attrået ærespost for et medlem af ridderskabet.**)

Ved alt dette levede junker Hans og hans hustru Anna Sehested over evne, godserne blev mere og mere for-

*) Møller, s. 200 ff. Voss, excerpter XXXXI. b. 3. — XXXXIII. b. 3. Jydske registre 10. og 19. Nov. 1643.

***) I året 1636 tilegnede den bekendte poet Zakarias Lund, en præstesøn fra Nybøl, senere rektor på Herlufsholm og kancellisekretær i København, ham et bind „Allerhand artige deutsche Gedichte“. Han roser i høje toner junkeren og hans forfædre som sin slægts velgørere.

gældede, og i året 1647 indledede han forhandlinger om salget af Gråsten med de tilliggende avlsgårde; han fandt en køber i hertug Filip af Glyksborg. Brevskaberne om dette salg er endnu bevarede. Hans Ahlefeldts svoger G. v. Pudwels tilskrev 21. Februar 1647 hertug Filip fra Gråsten, at han havde talt med svogeren efter deres aftale dagen forinden, og at denne ikke vilde sælge Gråsten og Fiskbæk for mindre end 100,000 rdl.: „det er den bedste del af de Søgårdske godser, den, som hidtil har været en stor støtte for de andre.“ Med hensyn til købesummen tror han dog, man vilde kunne gå ned til 95,000 rdl. Strax efter skaffede junkeren sig sine to brødre, Tomas og Gert Filip Ahlefeldts samtykke til salget; de havde forkøbsret, men vilde ikke gøre brug af den.

Salget kom dog ikke istand før året efter; købebrevet er af 19. Februar 1648. Gården overdrages som Hans har arvet den efter sin fader: „grænseskellet begynder ved det salte vand ved Nalmajbro, går derfra op langs Rinknes, Fredrikskobbel, Ladgård, Grøngrøft, Kiding, Bøgskov, Avnbøl og Adsbøl skove og marker, og igen til det salte vand ved Adsbøl å.“ Dertil lå ialt 37 bol og 51 kåd, „således som de fra umindelige tider hidtil dags er satte og findes i det gamle og nye borgregister.“*) Købesummen var sat til 90,000 rdl. (omtrent 300,000 kroner); godset stod i matriklen til 45 plove og til 3 rustede heste (d. e. ryttere) i landregistret. De egenlige adkomstbreve og gældsbreve udstedtes den 2. Marts 1648, og to år efter, på Kieler omslag, den 14. Januar 1650, kvitterede Hans Ahlefeldt for den sidste udbetaling på købesummen.

---

*) Bøndergodset lå spredt i Broager sogn, Rinknes, Tråsbøl, Bavrup og Nybøl, samt kådene i Adsbøl sogn.

Nogle år efter kom hertugen og junkeren i strid om en vej, som fra Ladgård og Kværs førte gennem Horskobbel ned til færgen over Egersund og videre til Broager og Sønderborg. Hans Ahlefeldt påstod, at den havde været der fra arilds tid, også dengang Gråsten lå i Troldsyk, før dæmningerne lagdes og landsbyerne blev til avlsgårde; folk fra selve godset derimod påstod, at den var af nyere oprindelse og skyldte hoveriet til de store gårde sin oprindelse; derfor var den bleven nedlagt efterat Gråsten var skilt fra Søgård.

Om Hans Ahlefeldt kan der iøvrigt endnu tilføjes, at han i Kieler omslag 1662 erklæredes fallit, hvorpå han døde året efter som forbeder i Itzeho; han blev begravet i Kliplev kirke, hvor også hans eneste søn, Hans, alt dengang havde fundet sit sidste hvilested.

Hertug Filip af Glyksborg fortsatte sin faders virksomhed med at samle godser og oprette hovedgårde. Hans den yngre af Sønderborg havde som bekendt ved delingen med sin broder kong Fredrik II. fået det kongelige gods på Als og Sundved, senere også Rydkloster i det nordlige Angel. Hertil købte han alt hvad han kunde overkomme af adelsgoods, og inden sin død havde han købt hele den gamle adel ud på et par stykker nær, slægten Magnussen på Blansgård og Høk på Avnbølgård. Desuden var der ved sammenlægning opstået nye avlsgårde; 1571 inddæmmedes Sandbjerg vig og herregården af dette navn oprettedes; 1582 nedlagdes Rydkloster og slottet Glyksborg byggedes i dets sted; i Ullerup oprettedes Lunds gård, i Broager sogn Skelgård. Da sønnen Filip fulgte ham i besiddelsen af Glyksborg med de 4 sogne i Sundved: Broager, Nybøl, Ullerup og Såtrup, fortsatte han, hvor

faderen havde sluppet; gården Krammark i Broager sogn oprettedes 1631; kort efter byggedes Filipsborg i Ullerup sogn; senere oprettedes Skodsbølgård.

Hertil kom nu altså godset Gråsten med Fiskbæk og det tilliggende bøndergods, som afrundede hans lille hertugdømme og udvidede det mod vest til ind i Rinknes sogn. Men denne nye ejendom lykkedes det ham dog ikke at fastholde.

I året 1657 udbrød den fordærvelige krig med Karl Gustav af Sverige, og i det følgende års August måned fornyedes den ved de svenskes landgang på Sælland og den påfølgende belejring af København. Som bekendt ilede Danmarks forbundsfæller os efter nogen betænkning til hjælp; medens Hollænderne sendte en flåde til Øresund, drog landtropper fra Polen, Brandenburg og Østrig op ad halvøen. De svenske trak sig tilbage, dels til Jylland, dels til flankestillingen på Als. I November måned 1658 oprettedes der i den anledning et magasin ved Gråsten, ligesom det var tilfældet i begge de sidste krige, og det var også dengang Brandenburgerne, som her opslog deres hovedkvarter, men rigtignok som Danmarks forbundsfæller. Det blev dog ikke dem, men det polske rytteri, som dækket af danske orlogskibe gik over til Als og fravristede de svenske denne kostelige besiddelse. Det var den 14. December; der var indtrådt mildt vejr efter flere dages frost og isen måtte hugges op i våger ud fra kysten ved Dybbøl. Da dette var sket, kastede rytteriet sig ud i vandet, med vojvoden Czarniezki i spidsen, og lod hestene svømme over; der var et hvilested midt i sundet, hvor hestene fik fodfæste nogle øjeblikke, hvorpå de fortsatte svømningen over til øen. Pistolerne havde de fræstet i kraven og krudt-

hornene bar de om halsen. Da de kom over på den anden side, gjorde de et indhug på de svenske og slog dem i forening med Tyskerne, som var komne over i transportfartøjer.*)

Krigen førte mange fordærlige følger med sig; frem for alt blev landet i bund og grund ødelagt. En almindelig pengenød fremkaldte store forandringer i alle ejendomsforhold og dette traf ikke mindst de forskellige sønderborgske hertugslægter. Medens nu husene Sønderborg og Nørborg, efter nogle års spildte forsøg på at holde sig oven vande, måtte opgive alle deres godser og len, hvorved Als atter blev kongeligt, slap hertug Filip på Glyksborg med atter at afhænde Gråsten, medens han iøvrigt reddede sit hertugdømme for slægten.

Det var en ætling af Ahlefeldterne på Søgård, hvem det var forbeholdt atter at samle slægtens store ejendomme. Den før nævnte Fredrik Ahlefeldt til Søgård, Grøngrøft og Årup, gift med Hans Ahlefeldts søster Brigitte, var død lige før krigens udbrud 1657 og havde efterladt sig en eneste søn, af samme navn, dengang en mand på 34 år. Han var ikke blot en ualmindelig begavet mand, men havde også uddannet sig ved lærde studier og ved rejser i udlandet, så han stod på højdepunktet af sin tids dannelse. Han blev kort efter forlovet med en datter af den kongelige statholder i hertugdømmerne, grev Kristian Rantzau, den 15årige Margrete Dorotea, som han derpå ægtede ved juletid; hun skal have fået en medgift på 3 tønder guld. Samtidig trådte han ind i statstjenesten, idet han udnævntes til landråd og generalkrigskommissær i hertugdømmerne,

---

*) Hist. tidsskrift, III 293 fl. 3. række, VI 212 anm.

hvorved den kongelige hærs forsyning overdroges til hans omsorg. I den følgende krig brugtes han i diplomatiske ærender, overfor de allierede fyrster og hertugen af Gottorp, og efter fredens slutning sendtes han til England for at forny Danmarks tidligere traktater med denne magt.

Imidlertid var han ved sine egne store midler og ved svigerfaderens indflydelse bleven en af landets største jordegodsejere. Kristian Rantzau overdrog til ham sine rettigheder til Tranekær og Langeland; de blev fra den tid af i hans slægt og oprettedes senere til et lensgrevskab. Hans morbroder Hans Ahlefeldt gik, som foran nævnt, kort efter krigen fallit, og Fredrik Ahlefeldt fik nu udlæg for sit tilgodehavende hos ham i hans tilovers blevene godser, det halve Søgård, Ladgård og Stoltelund (1661). Hertug Filip tilbød ham alt dengang også Gråsten og Fiskbæk, men først året efter indlod han sig på denne handel, hvorved han fik meget gunstige vilkår: hertugen solgte de to gårde for 65,000 rdl., således som han havde fået dem for 14 år siden for 90,000 rdl. (1. Juli 1662).

Dermed havde da Fredrik Ahlefeldt samlet slægtens gods på sin hånd, således som det ikke havde været samlet i henved 200 år. Hovedsædet var dog nu ikke mere Søgård, der var bleven belejret, indtaget og ødelagt af den svenske general Torstenson 1643 og ikke mere opførtes, men derimod slottet Gråsten. Her byggede den rige adelsmand sig et passende herresæde og herfra forestod han i en række år den øverste styrelse af den kongelige del af hertugdømmerne, efterat han 1663 var fulgt efter sin svigerfader som kongelig statholder.

Det var et rigt og betydningsfuldt liv, som nu udfoldede sig på det ensomme skovslot. Fredrik Ahlefeldt

stod i livlig forbindelse med den store verden ved hjælp af korrespondenter i alle Evropas vigtigste byer, hvorved han kunde følge begivenhedernes gang til en tid, da man savnede den trykte dagbladsliteratur. Han kom også jævnlig til hovedstaden, hvor han havde en plads i kongens råd, ligesom han her havde en stor ejendom med en prægtig bogsamling. Han sattes meget højt blandt de daværende danske statsmænd, men havde ikke sans for de daglige regeringsforretninger, ligesom han var for selvstændig og stolt overfor enevoldskongen. Han holdt sig derfor hellere noget tilbage og tilbragte sin meste tid på Gråsten. Herfra førte han forhandlinger med hertugen af Gottorp, som han søgte at knytte til kongens interesse, bl. a. ved et giftermål; senere, da dette ikke havde den ønskede virkning, blev det hans mål at tilbageføre det tidligere lensforhold eller ligefrem at samle hele Sønderjylland under kronen. Overfor hertugerne af Sønderborg og Nørborg hævdede han ligeledes med stor styrke kronens rettigheder og han havde en fremtrædende del i at deres len under hans statholderskab kunde inddrages. Ved denne lejlighed erhvervede han selv det store gods Ballegård i Sundved, som havde hørt til Nørborg.

I anledning af et diplomatisk ærende blev Fredrik Ahlefeldt i året 1665 af kejseren ophøjet i den tyske rigsgrevestand*), hvorfor han kort efter søgte at skaffe sig passende godser i Tyskland. Således købte han af kongen

---

*) Af denne grevetitel har man som bekendt i vor tid villet udlede det tyske navn „Grawenstein“. Det er dog også i denne form langt ældre, ligesom Grawenkloster (gråbrødre-kloster) i Slesvig o. l. (af graw, ældre skrivemåde for grau, d. e. grå).

„die Wildniss“ i Holsten og af en tysk greve Richecourt (Rixingen) og Mörsberg vest for Rinen. Han kaldte sig nu „greve af Ahlefeldt og Rixingen“, senere da Langeland af kong Kristian V. ophøjedes til et lensgrevskab, „greve af Langeland og Rixingen“. Han ægtede ligeledes efter sin første hustrus død en tysk fyrstedatter.

Efter kong Fredrik III.'s død (1670) steg grev Ahlefeldt op til den højeste magt i staten næst kongen; han droges nærmere ind i statsstyrelsen og opholdt sig nu mere i København. Efterhånden opgav han dog igen denne forøgede virksomhed og trak sig tilbage til Gråsten, medens den unge kancelliembedsmand Peter Schumacher steg i indflydelse og i kongens gunst; han adledes som Griffenfeldt og blev greve og rigskansler med forbigåelse af Ahlefeldt. Efter få års forløb styrtedes han dog lige så brat som han var kommen op, og Fredrik Ahlefeldt indtog nu hans plads som rigets storkansler (1676), idet han dog også nu forbeholdt sig sin noget friere stilling. Man kan sige, at aldrig har nogen mand i Danmark været beklædt med så høje embeder som han; thi medens han som storkansler var udenrigsminister og præsident i begge kancellier, vedblev han tillige i flere år at fungere som kongens statholder i hertugdømmerne, en forening af embeder, som ingen senere har haft samtidig. I året 1681 afgav han statholderembedet til Ditlev Rantzau. Til denne periode af hans liv henhører den stordåd, der frem for alt andet gør hans navn mindeværdigt i Sønderjyllands historie, idet kongen 1684, selvfølgelig efter hans råd og tilskyndelse, indlemmede den gottorpske del af hertugdømmet under kronen og forenede den med den kongelige. Vel lykkedes det ikke at hævde denne erhvervelse, idet stormagterne

tvang kongen til atter at indsætte hertugen i sine lande; men tanken var dog engang fremsat og trådt ud i livet, og den blev ikke mere opgivet, før det lykkedes den næste konge fuldt ud at virkeliggøre den. Da var det Fredrik Ahlefeldts søn Karl, der på Gottorp som statholder førte ridderskabet ind til hylding for kongen.

Grev Fredrik oplevede ikke hertugens genindsættelse; han døde i København 1686 og blev bisat på Tranekær, i sit danske lensgrevskab. Hans sønner delte den rige arv, medens døtrene opnåede fornemme giftermål og fik fyrsteligt udstyr; tre af dem ægtede tyske rigsgrever og den fjerde, Sofie Amalie, hertugen af Augustenborg Fredrik Vilhelm.*)

Den ældste søn, grev Fredrik Ahlefeldt (den yngre), var født i Flensborg 1662 og således en mand på kun 24 år, da han tiltrådte sin arv: grevskabet Langeland, de Gråstenske godser og de tyske grevskaber. Han ægtede samme år kong Kristian V.'s 15årige datter med grevinden af Samsø, Kristiane Gyldenløve. Store embeder og hædersbevisninger fulgte ham så at sige fra vuggen; han var vice-statholder, amtmand i Steinburg, gouvernør i Ditmarsken, ridder af elefanten osv. Hans hovedinteresse var dog knyttet til krigsvæsenet, og da der i hans tid så godt som ingen krige førtes i hjemmet, gik han med de danske hjælpetropper, som dengang kæmpede på Europas blodigste valpladser. Først afsendtes der et sådant korps til England for at kæmpe mod den protestantiske konge Vilhelms katolske fjender på Irland (1689); i dette stod grev Ahlefeldt ved regimentet prins Georg, hvis stand-

---

*) Dansk biografisk lexikon I. 136 ff.

kvartér var i Sønderjylland. Et par år efter overførtes tropperne til fastlandet, hvor samme krig rasede mellem Holland og Frankrig; han forfremmedes her til brigadér med en brigade på 5 batailjoner og kort efter til general. Først 1697, efter freden i Ryswick, vendte han tilbage til hjemmet, efterat han dog i mellemtiden flere gange havde tilbragt længere tid her.

Strax efter sin hjemkomst udnævntes han ved Ditlev Rantzaus død til statholder i hertugdømmerne og hengav sig nu til fredens idrætter og bestyrelsen af sine godser. Han var bleven enkemand samme år som han drog til Irland, men havde nu igen ægtet en datter af storkansleren Konrad Reventlov, Armgard Margrete. Han fik nu også sæde i statsrådet og bar som sådan rigsæblet ved kongens begravelse 1699.

Det var den yngre grev Fredrik, som lod den prægtige slotsbygning opføre, der senere omtaltes med så megen ros. I det enkelte kan grevernes byggeforetagender dog ikke efterspores, og det vides således ikke, hvorledes det slot var, i hvilket storkansleren boede; kun det kan siges, at generalens slotsbygning var langt større og anseligere, og at særlig slotskapellet, den eneste del af de gamle bygninger, som står endnu den dag idag, skyldes ham. På dette sted stod der dengang endnu en stor stald- og ladebygning, der kaldtes „vandrod“, efter den oprindelige byggegrund, stor nok, siges der, til at rumme al gårdens afgrøde, heste og kvæg. Alt dette flyttedes nu op til det „hollænderi“, som alt tidligere havde haft sin plads længere nordpå, og nu blev en hel ladegård („herregård“). Der blev ligeledes bygget en egen ridestald og smukke haveanlæg med et kostbart orangeri sluttede sig til slots-

bygningerne. Om dette sids fortælles, at det havde kostet en 30—40,000 rdl. (over 100,000 kroner); det havde drivhuse til blomster, køkkenurter og sydfrugter, store vandbeholdere til fisk sommer og vinter, springvand o. d. — I denne have opelskedes den berømte abild, hvis frugt har fået navn efter slottet (Gråstener æble); det siges at være indført fra Italien eller Holland, men sine udmærkede egenskaber har det først udviklet her. I vort århundrede er det især det, som har gjort navnet Gråsten bekendt vidt og bredt, langt ud over landets grænser, og det ikke blot fordi det stammer herfra, men også fordi det her når sin største finhed og velsmag.*)

Hvad selve slottet angår, da var det bygget i tre store fløje, af hvilke den ene indeholdt kapellet. Hovedfløjen, umiddelbart ud til indsøen, var indrettet med en række pragtværelser, hvis tæpper og tapeter såvel som det prægtige bohove vakte alles beundring. En åben svale blev båret af 8 toskanske søjler og var stor nok til derpå at holde taffel; over de tre etager fandtes en stor oval sal, 50 skridt lang og halv så bred, smykket med statuer af de 12 græske hoved-guder fornedet og 12 mindre guddomme foroven, mellem en række vinduer. Kirken, som endnu i det væsentlige er bevaret, er opført efter et mønster fra Flandern, jesuiterkirken i Antwerpen, som greven vel altså havde fundet behag i, da han færdedes her på sine felttog. Den er smykket med en stor mængde malerier og et sjælden smukt loft med stukkaturbilleder. Greverne holdt en særlig slotspræst; det var en Johan Paschius, som indviede kirken (1695—1702); men da der alt nævnes

---

*) „Vort havebrug“, 1887, 21. Maj.

slotspræster tilbage til storkanslerens tid, har der altså dengang været et ældre kapel. *)

I disse grevers tid begyndte også den lille by at voxе op, som nu bærer navnet Gråsten. Nogle huse for slotsbetjente opførtes selvfølgelig strax i slottets umiddelbare nærhed; andre, for håndværkere o. l., byggedes på jordlodder syd for „vindebroen“, den nærmeste dæmning over til Troldsyk. Det ældste opbevarede skøde på en sådan grund er udstedt 4. Marts 1699 til farveren i Åbenrå Martin Bahnsen; den omfattede en lod på 32 skæpper „havreland“, d. e. omtrent 3 tønder land, med hustomt, 6 roder (48 alen) bred ud til vejen; derfra ned til saltvandet. Den var betalt med 200 mark; ejeren og beboerne skulde bevare deres fulde personlige frihed (i modsætning til godsets øvrige beboere), have ret til kirkestol i slotskirken, såvel på mændenes som på kvindernes side og være skattefri såvel til staten som til godset og sognet, på en årlig afgift af 10 mark nær. Endelig knyttedes der til stedet en bestandig eneret til farveriet på de grevelige godser, således at alle dettes beboere skulde være tvungne til at lade farve hos husets beboer. — Dette farveri gik iøvrigt senere i arv i slægten og har holdt sig i den på en kortere afbrydelse i forrige århundrede nær, indtil alle slige forrettigheder ophævedes efter 1864. **)

På samme måde solgtes flere lodder, og alt i årene 1716—20, da der betaltes krigsskat over hele landet og

---

*) Møller, s. 362 ff. Et håndskrift fra 1772, af slotsgartner Hans Petersen i Gråsten, hvor han kom 1715 (født 1694).

**) Forfatterens broder, fabrikant A. P. Jørgensen, som nedstammer fra Martin Bahnsen i 5. led, var sidste ihændehaver.

følgelig også her til trods for grevens løfter, nævnes der 6 selvejerhuse og 6 grevelige lejhuse i den egenlige by, foruden den spredte bebyggelse ved slottet, Stængerød og i skoven*); de almindeligste håndværk var nu repræsenterede, ligesom der var købmandshandel og krohold.

I året 1706 kaldtes Fredrik Ahlefeldt igen bort fra sit hjem; han overtog kommandoen over et hjælpekorps, som skulde komme kejseren til undsætning. På dette felttog faldt han i en heftig sygdom og døde i Regensburg (1708). Da han var barnløs, arvede hans eneste efterlevende broder Karl alle de store godser; han ejede alt fra tidligere tid en del jordegods i Kalundborgegnen, ligesom han havde bygget det bekendte Sorgenfri slot ved København.

Karl Ahlefeldt havde først tildraget sig opmærksomhed som hovmester for kongens søn prins Karl på dennes langvarige udenlandsrejse; han udfyldte denne plads til alles fulde tilfredshed og roses både for sin høje dannelse, sit slebne væsen, sin færdighed i alle idrætter og sin moralskeandel. Under kong Fredrik IV. (fra 1699) beklædte han en række vigtige embeder; han var overhofmarskal, direktør for det ridderlige akademi i København, og i nogle år medlem af statsrådet. Da imidlertid flere medlemmer af familien Reventlov, som han stod i uvenligt forhold til, kom til at indtage de første stillinger i staten, trådte han ud af statsrådet og blev statholder i hertugdømmerne (1712). Han var gift med Ulrikke Danneskjold, en datter af statholderen i Norge, Frederik III.'s søn Ulrik Fredrik Gyldenløve.

---

*) Her boede 1725 bl. a. grev Fredriks pensionerede kammer-tjener, Joh. Fr. Herrler, efter hvem bebyggelsen her endnu kaldes „e herlehed“.

Grev Karl opholdt sig, ligesom hans frænder, så ofte det var muligt, på Gråsten. Han byggede i sine første år videre på slottet og oprettede 1716 en ny stor avlsgård af landsbyen Kiding. Hans broder havde købt de to gamle adelsgårde Skovbølgård og Avnbølgård, af hvilke han dog havde givet sin søster Sofie Amalie den sidste i medgift. Endvidere var byen Keldstrup i Holbøl sogn bleven til en avlsgård. Efterhånden blev grevens forhold dog trykkede, han kom dybere og dybere i pengeforlegenheder og kunde ikke betale de høje skatter, som krigsforholdene nødvendigjorde. Imidlertid holdt det sammen, sålænge han selv levede, men efter hans død 1722 blev der rejst så mange fordringer i boet, at godserne strax kom under administration. To år efter blev prioritetsdommen afsagt og godserne i hertugdømmerne satte til auktion. Denne fandt sted på Gottorp den 6. Septbr. 1725, og dermed ophørte slægten Ahlefeldts over 300årige forbindelse med Søgård og alle de tilliggende ejendomme; grev Karls sønner beholdt kun lensgrevskabet Langeland tilbage. Med rette antog den unge lensgreve Fredrik det valgsprog: „tali procedunt ordine fata!“ (således går det i verden!)*)

De tre grever Ahlefeldt, faderen og de to sønner, som ejede Gråsten i 60 år, betegner et eget afsnit i Sønderjyllands historie, i hvilken de tog virksom del; de beklædte i 39 år embedet som kongelig statholder. Kongehuset hengivne i højere grad end måske nogen anden sønderjydsk adelsslægt i de år, bidrog de til at knytte forbindelserne med moderlandet og udslette sporene af den stærke ad-

---

*) Greverne Fredrik og Karl Ahlefeldt: Dansk biografisk lexikon I. Møller.

skillelse, som var indtrådt ved Gottorpernes fjendske politik. Det er i det foregående nævnet, hvorledes storkansleren både overfor Sønderborgerne og Gottorperne fulgte en stræng kongelig-dansk politik, og det var i god overensstemmelse hermed, at hans ældste søn kæmpede under danebrog på alle Evropas valpladser, medens den anden som statholder førte det slesvigske ridderskab til den hyldning paa Gottorp 1721, som indlemmede Sønderjylland i den danske krone.

Mærkeligt og sørgeligt er det ved siden heraf at se, at de samme mænd ringeagtede det danske sprog, som dog også var deres modersmål, således at de ikke blot lod prædike tysk i deres slotskirke, men også fandt sig i at der af og til taltes tysk i Adsbøl sognekirke, ligesom de glyksborgske hertuger lod prædike tysk i Sundveds andre kirker; ja grev Karl beskikkede endog en præst Samuel Thomsen, som ikke kunde eller vilde holde en dansk prædiken. Først efter grevens død dristede sognefolkene sig til at klage til kongen, men præsten fandt medhold både hos den dansk- eller norskfødte grevinde og i kongens omgivelse; det blev dog pålagt ham under trusel af afskedigelse at tale dansk i skriftestolen. Blandt de forsvarsgrunde, han førte for sit forhold, var også den, at beboerne kun hørte tysk ved hovtjenesten på Gråsten og derfor måtte antages at have lært det!

Ved avktionen på Gottorp splittedes den store samling af godser, som så længe havde været holdte sammen til liden både for bonden i disse egne. Greverne kaldte bønderne for „livegne“, og selv om dette udtryk ikke kan tages i ordets strængeste forstand, så blev de dog vistnok ligesom bønderne på Sælland med tvang holdte ved stavnen,

ligesom de blev plagede med hårdt hoveri. At stavnsbåndet aldrig her kunde bringes til virkelig anvendelse på det unge mandskab, er imidlertid en selvfølge, da alle de kongelige bønder jo var fri og landet rundt omkring således stod dem åbent. Ved godsernes adsplittelse faldt nu også ethvert forsøg i den retning bort og bondens fulde fremtidige frihed i disse egne kan siges at have været en følge af Ahlefeldtternes fallit. Senere blev endvidere bøndergodset skilt fra hovedgårdene og gik over til at være arvefæste. Som det vil være bekendt af mange tidligere beretninger, kom Søgård-godserne på følgende hænder: landråd v. Thienen købte „begge“ Søgårde (30,000 rdl.) og Årtoft (7,700 rdl.); overinspektør Paulsen fik Ballegård, Skovbølgård og Bøgskov (40,000 rdl.) samt Keldstrup (12,100 rdl.); en yngre Paulsen Grøngrøft (16,000 rdl.); etatsråd Grund Støltelund (5000 rdl.); borgmester Bøhme Kværs Ladgård (17,000 rdl.). Hertug Kristian Avgust af Avgustenburg endelig købte Gråsten, Fiskbæk og Kiding for 92,500 rdl. og Årup for 20,000 rdl.

I virkeligheden blev således disse sidstnævnte godser i slægten; thi hertugen købte dem for sin moders penge, og denne moder var storkanslerens datter Sofie Amalia. Hendes broder Fredrik havde alt ved hendes bryllup købt Avnbølgård i Sundved til hende; denne gård blev da opgivet af slægten Høk, som havde havt den i over 150 år. Senere købtes hertil også Keldstrup i Lyngtoft herred.

Slottets og godsets historie under Avgustenborgerne skal ikke her forfølges videre; kun skal det nævnes, at orangeriet hurtigt forfaldt og blev nedbrudt, hvorpå slottet på kirken nær brændte en Decembredag i året 1756 og ikke mere opførtes i sin tidligere størrelse eller glans;

dertil var der ingen anledning for de nye ejere, hvis hovedsæde var på Als. Det fik nu mere karakteren af en rummelig sommerbolig eller et jagtslot, i hvilket den hertuglige familie lå på landet. Søerne og deres omgivelser omdannedes efterhånden til en stor park, i hvilken den engelske smag fortrængte den ældre franske; øerne med deres haver blev forbundne ved høje hvælvede broer, der blev bygget lysthuse og „eremit hytter“, en række skønne udsigtspunkter blev ryddede osv. Det var især den begavede hertug Fredrik og hans hustru, kongedatteren Luise Augusta, som tilvejebragte denne forandring og indrettede Gråsten med al den smag, som på hin tid udmærkede det høje aristokrati. Her modtog de digteren Jens Baggesen i besøg og hyldedes af hans sang, samtidig med at hertugen tog sig af Schiller i Tyskland og sendte ham hjælp i hans trængselsår. Og her færdedes da også det begavede ægtepar med sine tre mærkelige børn, af hvilke Karoline Amalie skulde blive Danmarks højt ærede og højt elskede dronning, medens de to sønner, hertug Kristian August og prins Fredrik af Nør, skulde vinde en sørgelig navnkundighed i 1848. Det var tildels deres troløshed mod konge og fædreland, som undergravede og i sine følger tilintetgjorde det værk, som deres stammefader og forgænger på Gråstens slot, storkansleren Fredrik Ahlefeldt, havde forberedt og stilet hen imod: Sønderjyllands tilknytning til moderlandet.

I Avgustenborgernes tid gled navnet Gråsten i den almindelige bevidsthed efterhånden over fra slottet til byen. Endnu ved avktionen 1725 kaldes denne kun „de nye huse“, men siges dog at være „som en lille flække“; godt 20 år efter lignes den ved en hollandsk by. Der lå da

en snes huse i to rækker langs den lille gade fra „den store eg“ op til „den grønne plads“, hvor skoven Stængerod tog ved; de var holdte særdeles pænt og der stod lindetræer foran dem. At byen således tog et opsving efter ejerskiftet på slottet, viser, at den havde fundet et naturligt opland blandt omegnens befolkning; thi næringen fra slottet måtte nu meget formindskes, da det nye her-skab følte sig langt mere knyttet til Avgustenburg.

I slutningen af århundredet, da byen var vedbleven at gå frem, kom den hertugelige families lyst til at arbejde for humane formål den tilgode; der byggedes en efter tidernes forhold stor og rummelig skole og et såkaldet hospital for fattige, og prinsesserne oprettede en systue for pigebørn, medens drengene fik lejlighed til at arbejde i et linnedvæveri. Nogen tid efter, da den engelske krig og de fortvivlede pengeforhold beredte alle købstæderne så store vanskeligheder, fik byen et nyt opsving, idet købmanden Otto Fredrik Ahlmann, af den bekendte slægt fra Als, nedsatte sig her for efterhånden at udfolde en betydelig handelsvirksomhed. Ved folketællingen 1835 fandtes der på slottet, herregården, samt i byen og hele den spredte bebyggelse ialt 540 personer. Den lille brolagte „gade“, fra hvilken næsten alle træerne nu var fjernede, havde 30 huse, medens næsten lige så mange lå spredte i skovene til alle sider. Byens øvrighed, den hertugelige „justitiarius“ (birkedommer) Thomas Thomsen, skrev i de år et lille stridsskrift imod de fra Sønderborg fremkomne påstande, at al selvstændig handelsvirksomhed på dette sted var stridende mod stædernes forret; han gjorde gældende, at Gråsten var en „flække“ (handelsplads) og havde alle en sådans rettigheder. Lignende stridigheder kom i den

følgende tid af og til igen, indtil nutidens næringsfrihed gjorde en ende på dem.

Gråsten var i hin tid, før 1848, endnu en fredelig og ensom skovby; de veje, som førte til den, var ikke meget befærdede, det var krogede og bakkede landeveje med høje gærder; til søs kunde man kun befordres med båd eller jagter. Skovene stod dengang i deres ældgamle ubrudte kraft; vældige ege og store strækninger af gammel bøgeskov omgav byen så at sige til alle sider. Flensborg fjord med sine mange sejlskibe, der daglig færdedes ud og ind, gav som et lille udkig til den store verden, der ellers syntes så fjern fra disse steder. Selve byen lå stille og beskeden langs søen, de lave teglhængte huse overfor det hvide ubeboede slot; talrige svaner syntes at bære bud mellem byen og den venlige skov, som sluttede kredsen. Alle mennesker kendte hinanden og de fleste havde siddet på de samme skolebænke; hvad der end kunde være de enkelte imellem, så var det i forhold til de storme, som skulde gå hen over alt og alle, da det store brud kom, kun idel fred og venskab. — Mon nogen plet i Nord-slesvig blev således rystet op ved begivenhederne 1848 som denne by, af hvis indbyggere halvdelen med lidenskab hang ved hertugen, den anden halvdel ved konge og fædreland, medens fjendlige hæere gjorde den til udgangspunkt for deres blodige kampe i Sundved? Den gamle tid, med århundreders stilhed og fred kom efter dette aldrig tilbage!

Tillæg.

I. Ejerne af Gråsten.

Gregers Ahlefeldt. † 1559.

Hans A. † 1580.

Gregers A. † c. 1620.

Hans A. (til 1648).
† 1663.

Brigitte A.,
g. m. *Fredrik Ahlefeldt.*

Fredrik A.
Greve, Storkansler, Statholder,
(fra 1662). † 1686.

Fredrik A.
General. Stat-
holder. † 1708.

Karl A.
Statholder. † 1722.

Sofie Amalie,
g. m. *Fred. Vilh.,*
hertug af Avgusten-
borg.

Fredrik A.
(til 1725).

Kristian Avgust
(fra 1725).
† 1754.

Fredrik Kristian.
† 1794.

Fredrik Kristian.
† 1814.

Karoline Amalie.
Dronning af D.
† 1882.

Kristian Avgust
(til 1852).
† 1869.

Fredrik
(fra 1865).
† 1880.

Ernst Gynther.

II. Søgård gods 1543.*)

<i>Frans Ahlefeldt.</i>		<i>Gregers Ahlefeldt.</i>
	Vivelsbæke **) (Vilsbæk).	
5 plove.		5 plove.
	Kliplev. **)	
10 (1549: 12) plove.		11 plove.
		Fruermark.
		1 plov.
	Holm.	
1 plov.		1 plov.
	Berntorpe.	
4 plove.		4 plove.
	Uke.	
4 "		3 "
	Urntorpe. ***)	
2 "		4 "
Fagsbul (Favesbul).		Rollum.
1 plov.		1 plov.
	Årupe.	
3 plove.		3 plove.
	Stubbæke.	
2 "		1 "
	Hostorp (Hostroppe).	
2 "		2 "
	Felstede.	
4 "		5 "
Nørballe Felstede.		
2 plove.		

*) Bynavnene er gengivne i nyere retskrivning, men i den tids former; hvor de to lister er indbyrdes afvigende, sættes den ældste form først, den senere i parentes.

**) Om bønderne i de to byer siges, at de ikke kan svare plovskat, da de medtages så hårdt af kongens landeknægte, idet de ligger ved „den frie hærvej“. Det samme siges 1549.

***) Det oprindelige navn på Torp by, som beliggende ved højdedraget Urne, hvor det gamle sønderjydske landsting holdtes (Urnehoved).

<i>Frans Ahlefeldt.</i>		<i>Gregers Ahlefeldt.</i>
	Sverup.	
2 plove.		2 plove.
	Tråsbul.	
3 "		4 "
	Kidinge.	
4 "		4 "
	Tumbul.	
6 "		7 "
	Vårdbjerg.	
4*) "		4 "
	Kværts (Kværs).	
7 "		8 "
	Tursbul.	
6 "		7 "
	Undelev.	
1 "		1 "
Hokkerup.		Keldstorp.
1 plov.		1 plov.
	Holbul.	
1 "		1 "
	Luntoft. **)	
3 "		3 "
Dalholt.		Voltoorp.
1 plov.		4 plove.
Haverslund.		Sottorp.
1/2 plov.		1 plov.
		Rabsted.
		4 plove.
		Vejbæk.
		1 plov.
	Øster Geldå.	
2 plove.		3 plove.
Vester Geldå.		Gejlvrå.
1 plov.		2 plove.

*) 1549: „Ny ladegård“ (d. e. Grøngrøft).

**) D. e. Ljungtoft, Lyngtoft; senere med urette skrevet Luntoft.

<i>Frans Ahlefeldt.</i>		<i>Gregers Ahlefeldt.</i>
3 plove.	• Perbul.	2 plove.
2 "	Bastorp.	3 "
2 "	Gårdby.	3 "
2 "	Bummerlund.	1 "
1 "	Almstorp.	1 "
2 "	Skovbul.	2 "
5 "	Boveroppe (Bovrup).	4 "
4 "	Blanse.	4 "
2 "	Bugeskov (Bugskov).	1 "
3 "	Fisbæk.	4 "
1 "	Nubul.	1 "
$\frac{1}{2}$ "	Stentorp.	1 "
3 "	Broager.	3 "
1 "	Skelde.	1 "
1 "	Dunte.	1 "
1 "	Smøle.	1 "
2 "	Skodsbul.	1 "
$\frac{1}{2}$ "	Snåbæke.	1 "

III. Bønderne i Adsbøl og Rinknes sogne 1543..

Kongelige bønder.

I Sønderborg len:	Anders Truelzen. *)
Fiskbæk.	Tomas Jensen.
Nis Johansen (Jensen).	Jes Bundesen.
Per Hansen.	
Per Mattesen.	I Tønder len:
Hans Persen.	R i n k n e s.
A t s b ø l.	Peter Bennik.
Nis Mantsen.	Riggel Bennik.
Hans Molt (Møller).	Jes Reggelsen.
Bunde Mikkelsen.	Jes Tajesen.
Rajel Mantsen.	Tuke Jensen.
B ø g s k o v.	Jes Vagnsen.
Per Eriksen.	Erik Lassen.
Ludeke Nelssen.	Peter Petersen.
	Nis Andersen.

Søgård bønder.

Fisbæk (og Adsbøl?).	Hans Andersen.
Mats Petersen.	Peter Hansen, $\frac{1}{2}$ bol.
Nis Petersen.	R i n k n e s.
Nis Hansen } hver $\frac{1}{2}$ bol.	Jes Mikkelsen.
Jes Tuksen } hver	Hans Lassen, **) } hver
Kirstine Jenses.	Hans Bojsen, } $\frac{1}{2}$ bol.
Asmus Bosen.	Lavrents Vognsen (Vonsen,
Lytke Hansen.	Unsen).
Jurgen Bosen.	Jes Petersen.
B u g s k o v.	Iver Nelsen.
Marin Jenses.	Rasmus Stensen.

*) Han efterfulgtes i årets løb af sin søn Jørgen Andersen, der gav 10 $\frac{1}{2}$ mark i fæstepenge.

***) Kaldes 1549: Hans Godt.

IV. Uddrag af den til auktionen 1725 offentliggjorte beskrivelse af de Gråstenske godser.

Gråsten

har et af brandmur opført og trindtom berømt slot, i hvilket der på grund af de deri værende anselige og kostbare værelser ikke blot meget bekvemt kan bo en grevelig, men endog en fyrstelig familie. I den ene fløj, til højre fra indkørselen er en meget smuk og med stor bekostning opført kirke —. I slottets yderste del, såvel som i porthuset, hvor der findes et smukt slagur, er der desuden mange værelser til tjenerskabet —; men man holder det for unødvendigt at gøre en vidtløftigere beskrivelse deraf, siden dets magnificense desforuden er hvermand bekendt.

Dette fortrinlige slot er for største delen omgivet af en ferskvands sø, resten af en grav, og dets beliggenhed både af denne grund og formedelst de omgivende skove særlig behagelig, for slet ikke at tale om de to lysthaver og det kostbare orangehus.

Godset ligger desuden ved Østersøen, og det ved guds nåde avlede udbytte kan fra Egersund, hvor færgeren er, føres til søs til København, Flensborg, Sønderborg, Åbenrå og andre steder. Udenfor slotsholmen findes der endnu en stor køkkenhave, som dog er overflødig og igen kan lægges til den kobbøl, hvoraf den er tagen.

Ved indgangen til denne have ligger gartnerens hus, stråtakt . . . . .

Ikke langt fra slottet ligger ladegården, som har

- 1) en stor hestestald, til 66 heste, tækket med tagsten,
- 2) det hus, hvori skovrideren Nils Brand bor —, med det såkaldte jægerkåld,

- 3) et vognskur, 4) et bagers,
- 5) et hollænderhus med mejeriet,
- 6) kornladen med hestestald,
- 7) kohuset, 8) det lille kohus, 9) tørveladen.

Ikke langt fra ladegården står et 8 fags hus, tilhørende Lorens Nielsen Kusk's enke Anna Kuskes.

Noget længere borte ligger Johan Samuels hus med en jordlod.*)

På den anden side, i nærheden af slottet, er smedjen.

Desuden findes der endnu de såkaldte nye huse, der ligger ikke langt fra slottet som en lille flække og er til en ikke ringe pynt for det. De fleste af dem tilhører herskabet, og dem har kirke- og andre betjente hidtil beboet frit. Den kongl. kommerceråd og forhenværende højgrevelige over-inspektør hr. Fredrik Kløker, Jørgen Gøtgens, Hans Kristian Hovy [snedker og kromand], Martin Bahnsen [farver], Lorens Sørensen [skrædder], og Jørgen Lorensen Åbenråer [kromand], har købt deres huse, haver og jorder af den højsalige greve Karl af Ahlefeldt eller hans formand, således som deres købebreve udviser; — hvorimod Peder [Nikolajsen] Skomager, Fredrik Klejnsmed, slagteren Jokim Jost, den gamle saddelmager Huhn, ligeledes tømmermanden Nis Hansen og Alexander Jørgensen dels har betalt noget vist i herreregistret, dels har gjort hovtjeneste for deres huse.

I Stængerød skov ligger der endnu en stor bygning, tilhørende husfoged-enken Brodersen . . .

Ikke langt fra denne skov ligger ved vandet det såkaldte fiskerkåd, som fiskeren har frit.

---

*) Af skattemandtallet ses at han var kromand; efter ham kaldtes bakken ved slottet Krobjerg.

Den højsalige grev Fredriks kammertjener Johan Fredrik Herler bebor ligeledes et herskabeligt hus med tilliggende kobbøl frit.

Gråstens ladegård

er bortforpagtet til Hans Petersen, som årlig giver 1500 rdl. kroner . . . . Der er ved tiltrædelsen leveret ham 120 køer og 3 tyre; i virkeligheden græsses og fodres der dog 12 heste og 170 køer. Hollænderen betaler årlig 6 rdl. for hver ko.

Jorderne dyrkes af 57 bol, nemlig 18½ bol af Gråstens len og 14 bol af Ballegård len, der dyrker 4 skæpper grønjord hver gennem alle skifter; medens de øvrige, nemlig 18 af Ladgård, 14 af Grøngrøft, 1 af Årup og ½ bol af Bøgskov len, hver pløjer 6 skæpper grønjord; de bortkører i fællesskab hollænder-varerne og kornet. De 18½ bol af Gråstens len bjærger også høet og sætter gærder og hegn om koblerne, ligesom de holder veje og stier; ligeså er dæmningerne ved slottet fordelte mellem dem i visse skifter.

Af kobler, indhegninger og enge

findes der ved Gråsten følgende:

1. Tagmosmaj, en eng, hvorved kobbølen Over-Skovø, der nu ligger med rug.
2. Mellem-Skovø, hvori der i år står boghvede.
3. Tredje-Skovø med Kujborg og hosliggende eng; ligger til høslæt.
4. Natkobbøl, med tilliggende jorder; ligger til græsning.
5. Hesselholm, skal sås med byg.
6. Tangen, til græsning.
7. Brenbyk, ligger dels med rug, dels skal der sås den første havre.

8. Rod,
 9. Stagermosmark, } ligger til Hollænder-græsning.
 10. Bag Stagesgård, }
 11. Fisknes skal sås med den sidste havre.
 12. Trolslyk med engen Nalmaj har ligget til græs;
 men pløjelandet skal sås med den første havre.

Endvidere er der en jordlod, på hvilken post-rytterens og fodsvendens heste har græsning; ligeledes en vedhave og en materialgård.

Stående oppebørsler.

For tiden er bortforpagtet:

Dyrkoblen	24	rdl.
Græsningen i Stoggerskov	4	„ 16 sk.
Grøndam	29	„ 16 „
Kværsskov dam	131	„
Sildefiskeriet	5	„
Dalsgård	124	rdl. kroner
Henning Petersen, teglmester	48	rdl.

Bryggeriet for de samlede godser er bortforpagtet til stadsfoged Thomsen i Flensborg, for 150 rdl.; der er ialt 28 kroer, deraf 8 ved Gråsten:

- 3 i Gråsten,
- 1 i Adsbøl,
- 2 i Rinkenes,
- 1 på Trappen,
- 1 i Alnor.

Møller.

Adsbøl mølle, der dog er brændt for nogle år siden og ikke genopført.

Nes mølle, hvortil de Gråstenske bønder på Broagerland er pligtige.

Munkmølle, der 1721 er bortfæstet til Gørris Rasmussen med hustru og datter, for årlig afgift 200 rdl. Dertil er lagt: Kværs, Tyrsebøl, Rinknes (undtagen Dalsgård), Vilsbæk, Undelev, Østergeld, Holbøl, Hokkerup, de Bekking kådnere tilligemed de andre kådnere og inderster; ligeså de Adsbøl kådnere og de andre i skoven, som forhen har hørt til Adsbøl mølle; desuden Avnbøl, Bøgskov, Fiskbæk, Gråsten og Keldstrup.

Damme.

Horskobbøl dam, eller Idermos, med karper; den fiskes ud af folkene fra Rinknes og Sundved (ligeså de følgende).

Klavsdam på Tråsbøl mark.

Hesselmose, på Kiding mark.

Billeddam [ved slottet].

Tagmose i Fiskbækskov.

Ved Dalsgård er der to damme, som for tiden ikke er opdæmmede, fordi odderne har anrettet stor skade på fiskene.

Skove.

- 1) Dyrkobbøl.
- 2) Steggerskovø.
- 3) Stængerød.
- 4) Fisknes.
- 5) I roden.
- 6) Sønderkobbøl.

Tørvemose.

Halvdelen at Grøngrøft mose.

Høslætten

beløber sig til omtrent 400 læs.

Digte i sønderjydsk Maal.¹⁾

Af N. Andersen.

Sånowe.

I hæ vel nok kæ'nd Jepp' Ho'j?
 Æ to vist itt' spøe.
 Hvad hand jen Gang gø'r o' so'j,
 skal I hæe no høe.

Jepp' de var en löjle Knejt;
 spu'r en ham om nowe,
 hvad de va, så fæk en fejt²⁾
 tit de Sva: „Sånowe!“

Da hans gammel Fæe no va
 død o' skuld' begrawes,
 mått' e Præst jo vares ad;
 hvondt skuld' de no lawes?

Jepp' hand skuld' vel sjel astej?
 Jo, de mått' hand held'e!
 Hand ga sæ da aa e Vej
 op te Va'ns³⁾ å meld' e.

---

¹⁾ Mundart fra Sundeved, særlig Felsted Sogn. ²⁾ meget.
³⁾ Varnæs.

O' hand kom o' vel o' godt
ind te Hr. Pastoren,
löjt e lidt aa sin Kalot
o' soj pænt: „Godmoren!“

O' e Præst soj o': „Godaw!“
Jepp' hand tow sæ sammel,
meldt: hans gammel va rejst aw,
ja, den stakkels gammel!

Law e Præst fo'nam hans Nød,
so'j han så'ndt så haste:
„Herre Guj, e' hand no død?“
„Ja, sånowe, Hæ Paste!“

E Skrap. 1)

Hvæn Gammelgå rigde fo'tæl
Historie, så er en tit
i Tviil med sæ sjel, om en vel
skal tro, de e' Lögn heller itt'.

Men, hvad hand en Owden fo'to'ld,
de tow æ som Rimlehe hen,
o' de kand en o' vel nok ho'ld
fo' sandt, o' fo'tæ'l e'r egjen.

De var om hans Ku'n, te hun ha'j
Guj véé, hvor i Verden, fåt fat
aa en Blomm', der i Stej for e Bla'j
ba Tvaan', o' sprang ue kun om Nat.

1) klaskende Lyd.

De var en Slaws Kaktus, de' hæ
 nok Midnattens Dronning¹⁾ te Nawn —
 o' tejer æ fejl, no, så e'
 de hverken te Ska'j helle Gawn.

Men dæremod hö de he'hid,
 lisom te en Hannek²⁾ e Tap,
 te, hvæn den sprang ue, skuld de gi',
 foto'ld di, så löjler et Skrap.

O' Modde hun passe hind Blomm',
 o' vand'er o' keg o' kund' knapp'
 vindt aw, te e Tid den var omm',
 hvo Midnattens Dronning skuld' skrapp'.

Så va de da endle en Må'n —
 Guj vée, hvad Gammelgå tro'j —
 hans Modde, som Lyssen o' Tå'n,³⁾
 kom fa'rend ind te ham o' so'j:

„Så, Fadde, no e' den så vidt,
 e Nat skal de sikkert nok ske!
 Do, sej mæ da, skal vi no itt'
 e Jowdon sir opp' for å se?“

Jo, de kom ham slet itt' så nöwt,
 hvæn de da kund' gø hind så glaj,
 fo' skuld' de o' blyw ham fo' kjöwt,⁴⁾
 så kund' hand jo se i e Blaj.

---

¹⁾ *Cereus grandiflorus*. ²⁾ Hanen paa en Tønde. ³⁾ Lyn og Torden. ⁴⁾ kedeligt.

O' altså om Owdne, som sagt,
 så sad di da opp' ved e Blomm',
 o' Modde hun keg o' holdt Vagt,
 o' vindt' te e Skrap de skuld' komm'.

Men no va de galdt, fo' di gik
 sædvanle i Seng e Klokk' ni;
 o' Modde hun klippe da Blik
 o' Messing e meest' a e Tid.

Men, hvondt hun o' sad der o' saa,
 o' klipper o' ned aa Pæ Nitt¹⁾)
 o' jawe ham væk, hand skuld' gaa,
 de nytt' hind s'gu oldtsammel itt';

fo' law e Bornholme den slow
 ti Slaw te de skingere, foldt
 et Suk fra hind Hja't, o' hun sow
 så sødt som en Sild i e Soldt.

Elaw sad vo Fadder o' fæk
 de nyest fra La'nd o' fra Staj
 te Lyws o' keg aw o' te væk
 så smørrer ebag om e Blaj.

Men så begyndt' Modder å drömm',
 te hun haj væt u'r ette Vand,
 o' så skuld' hun no te å sömm'
 en Dug¹⁾), hun haj köjt te hind Mand.

¹⁾ Ole Luköje. ²⁾ Lommetørklæde.

O' hen te e Vind'e hun gæ —
 de va vel e Saws hun vild' tej' —
 da sad der en Spindekun¹⁾ de';
 dem kund' hun no slet itt fo'drej'.

Hun blöw da så nil²⁾ i hind Kapp'
 o' so'j: „Hvad vil do hæ, dit A's?“
 o' höwer e Ha'nd for å rapp',
 o' rigde å slaa en i Ma's.

Men lisom hun höwe — de e'
 da Kattens, hvodandt de kand komm' —
 så fægde hun fra sæ o' slæ
 da baade te Pott' o' te Blomn'.

Den Stakkel! Ja de e' da oldt
 fo' möjl vel, o' mée som en tol,
 fo' Midnattens Dronning hun foldt
 med Pott' o' med samt aa e Gol.

O' Modde blöw vagen o' glo'j;
 men Fadde hand lossendt en Knap
 o' le' sin så lumsk, law hand so'j:
 „Seså, Modde, no kom e Skrap!“

Gammelgås Öwemand.

Jen Gang' va Gammelgå te Kost,³⁾
 o' law di no haj fåt e Sup
 o' haj begyndt å smag' e Most,
 begyndt' hand da å fo'tæl op:

---

¹⁾ Edderkop. ²⁾ tirret. ³⁾ Bryllup.

om hvad hand oldt haj se o' høe,
 hvad hand haj döjer o' haj pröwe,
 hvad ander o' hand sjel haj gøe
 o' hvad hand ejzen haj oplöwe.

Hven de' no a e Folk va kæ'nd
 med hans Fo'tæ'lend, smiild så småt,
 di vidst' nok, hvondt de va bevæ'nd,
 te, hven de' smö godt, kör o' godt;
 men öwefo' ham ved e Boe
 sad der en fremmed Mand o' lu'e,
 hand tro'j ham vistnok hver'et Oe,
 hvo galdt hand sin o' kør o' smu'e.

O' Gammelgå fo'to'ld da vie
 o' satt' e Piif' så krumt elaw
 o' pust' e Røg te begge Sie
 o' keg så smörre langs e Knaw:¹⁾
 „De va den Gang' æ va te Søs,
 da kom æ da fo'færdle landt“ —
 O' „ajtja! ajtja!“ dæ'ved nøs
 hand to Gang' aa, te de va sandt —
 „ja, helt fo'færdle landt mod Synd'e;
 men hille Pine, sikken He'e!
 fo', hvæn e Sol føst dæ begynd'e,
 kand ingen Troid awæ'nd å sve'e.
 Ja, hvæn e Sol den rigde prejt',
 så kand I tro, te hun va lown;
 eu va, som hvæn di tow o' stejt'
 et Æfeld i en hel'bols Own.

¹⁾ Pibespid.

No ha'j æ i min bla'gens¹⁾ Tröj'
 Så'n Knapp' a Tin, dem haj min Moe.
 Sy i med old hind Fli'r o' Möj',
 Tæt før æ skuld' astej ombøe;
 o' tænk en Gang, die Knapp' di smaldd
 jen Mirra i e Sol helt væk,
 te de jæ Tin de løf så galdd
 som Guj bevae vos langs e Dæk.
 Ja, tit, hvæn æ no tænker aa' e,
 fæ de mæ orndle te å gys',
 te rigde så'ndt de res mit Haae" —
 o' Gammelgå skuld' „ajtja!“ nys'.

Så sva'r o' so'j den fremmed Mand,
 de' te ejæ²⁾ haj sæt så role:
 „Ja, hvad do dæ' fo'to'ld, de kand
 æ no enda nok ho'ld fo' trole;
 fo' æ va jen Gang' o' te Søs,
 o' kom da helles landt mod Nö,
 så landt de'ne'rad, hvo de frøs,
 som knapp' vel nowe Stej' de gö;
 fo' hvæn vi gik o' ved vot Skraaend
 så'ndt aw o' te spytt' fra vos væk,
 så blöw e Spytt' så dejle staaend
 som omvænd Istap aa e Dæk.
 O' de var ingen Sjeldenhe,
 te Nejs' o Øre di frøs aw;
 vi jamre nok, men hvad nytt' de?
 fo' de blöw galle Daw fo' Daw.

---

¹⁾ af Blaargarn. ²⁾ hidindtil.

Så blöw vi da jen Må'n omböe,
 sna't lisom vi haj old' væt kossen,
 fo', tænk, såsna't vi so'j et Oe,
 så va de med de sa'm o' frossen.
 O' hvondt vi öjt¹⁾, o' hvondt vi dåft²⁾
 o' satt' de hele öwe Stye,
 o' hvondt vi rummeldt rundt o' råft'
 o' band'e — itt' den mindste Lye.
 Men så, da de ga Tø jen Daw,
 så skuld' I ejzen kun haj høe;
 ja, tro mæ, der er orndle Slaw,
 hvæn frossen Snak o' Stöj di tõe!
 De fo'r onkring for old' e Vind'
 o' ga sæ te å raaf' o' rassel
 o' gø'r en Stöj, som old' e Kvind'
 i hele Va'ns va bånj te Bassel.“

O' Gammelgå hand smøg så galdt
 o' pust' e Røg te begge Si'e,
 som gik et Tog fo' Trolds Gewaltt,
 men sva'r o' so'j da sin omsi'e:
 „Ja, hær æ væt, hvo Knapp' di smaldt,
 hæ do minsandten do' væt vi'e;
 hvæn Snak den frøs, så e' de galdt,
 så e' de vistnok bedst æ ti'e.

---

¹⁾ råbte. ²⁾ larmede.

En Fejltagels'.

U'r i e Lykke sang e Lerke
 om Frihe o' Guds Herlehe,
 o' i e Kirk' e Præst hand præke
 om Ægteskab o' Kjærlehe.
 Hans Tal' den flød så varmt o' vægde
 o' med Begejstring fra hans Mund;
 hvo sar e Folk o' lytt' andægde —
 de Kvaan foldt itt' aa stene Bund. —

Hand ha'j no lig' fo'nys fo'to'ld dem =
 e Mand skuld' ha e Övrehe,
 o' så'ndt o' så'ndt skuld' di foho'ld dem,
 o' oldt hvad godt de' va ved de.
 Men så skuld' hand da o' behand'el
 sin Ægtemag' med Kjærlehe,
 fo' de va kun oldjenn' hind Vand'el,
 te hand kund' føl sæ lykle ved.
 „Naar Sorgen Mandens Hjærte tynger,
 hvor finder han da Haab og Trøst,
 om ej en Viv hans Sjæl forynger
 og gyder Balsam i hans Bryst?
 Og naar et Haab hans Hjærte fryder,
 hvo gør hans Glæde dobbelt varm?
 Han ser sin Mages milde Dyder
 og trykker hende til sin Barm!
 Hvo kan som hun hans Vrede tæmme,,
 bortjage hver en Mismods Sky?
 Han hører hendes blide Stemme,
 og fluks maa al hans Harme fly!

Naar han er træt af Dagens Møje
 og hjemad vender sig med Il,
 se, hvor da hendes glade Öje
 tilsender ham et saligt Smil!
 Hvor kærlig kysser hun hans Pande!
 Hvor kælent klapper hendes Haand!
 Ja, kære, jeg kan Ordet sande:
 „Gud signer Ægteskabets Baand!“

Så'ndt stáj, som sagt, e Præst o' prerke
 fo' sin andægde Menehe,
 o' i e Lykke lytt' e Lerke;
 di tændt vel sawt dæ Del de'ved.
 Men law de hele sin va öwe,
 så gik e Folk da oldt elaw!
 kun Ludvig Lowsen stáj o' töwe,
 hand vild' nok tal' e Præst e Daw.
 Fo' Lowsen hand va jo Kirk'verre,¹⁾
 så de' kund' sawt væ jet o' andt;
 no stáj hand i e Værmd' o' stirre
 o' sve't oldt law e Folk die svandt.
 Så kom e Præst da endle gaaend:
 „God Dag, Hr. Lowsen, nu, hvordan?“
 Så'ndt hjelst hand venle o' blöw staaend.
 „Jo, Tak, de kand enda gaa an;
 æ vild' nok snakk' med dem, Hæ Paste.“
 „Javel, det passer rigtig godt;
 de har vel ej behov at haste?
 jeg skulde tale Degnen blot.

¹⁾ Kirkeværge.

Gaa de kun om i Præstegaa'ren
 og sæt dem ned et Öjeblik!
 Hvad mener de, faa vi vel Tor'en?"
 „De gö vi sawt“ — o' Lowsen gik.

Om i e Præst'gå va hand kommen;
 så stáj hand for e Dör e lidt
 o' pust', fo', puh! de va beklommen;
 hvo stáj e Sol o' prejt' så heidt.
 Ja, puh! uha! hvo hun va hée,
 o' Lowsen hand va tyk o' trind;
 no vild' hand da føst visk' e Svée
 a Ho'j o' Hals, fØ hand gik ind.
 O' dæ'ved keg hand i e Væe:
 „Ja, ja, den Luft den bringe Tå'n,
 den e' så lummer o' så sæe,
 jo, de gi Uvær inden må'n!“
 O' law hand lig' haj so'j di Oe,
 så lot hand op o' vild' gaa ind,
 men, svabs! o' i desa'm så foe
 de som et Lyssen i hans Skind,
 Hand fæk et Rap så rent fo'bistre
 så'ndt ho'jlangs midt aa hans Fo'stand,
 te orndle for e Öjn de nistre
 o' bed som baade Brems o' Bra'ndl.

Hvad va de da? hvofra? — Fo'staa mæ,
 de var e Præst'kun med e Klemm',
 de' kom o' ga ham den „hows aa mæ“,
 te hand taft' baade Syn o' Stemm'.

Ja, æ vil men', te hand kund' hows'en;
 men Fru Pastoren so'j paa Stand:
 „O, om Forladelse, Hr. Lowsen,
 jeg mente, at det var min Mand!“

Mettås Plane.

E Præst, hvad vi hæ no, hand hæ den Monée
 å spø ved e Bø'n aa e Kamme, hvad di
 vil læ'r o' skal te, hvæn di e' konfemée,
 o' hvad di vel tænker å blyw' med e Tid.

Så'ndt spø hand da o' Mari Hindriges Mettå,
 de var å blyw opråt ved gammel Nis John —
 hun va no fo' Resten så pæn o' så net o'
 vidst oldtid Beskeen i hind Religion —:

„Hvad agter så du da at vorde, min Pige,
 naar Barndom og Skole Farvel du har sagt?
 Til mig kan du trøstig betro dig og sige,
 hvad Planer dit barnlige Hjærte har lagt!“

O' nok så uskyld'e lild Mettå hun lée
 o' kigge så viss' aa e Præst o' så stywt:
 „Ja, hvæn æ no rigde e' godt konfemée,
 så skal æ jo se, te æ sna't blywe gywt. 1)

---

1) gift.

Oldtid med Ro.

Betal ved e Slaw! de e' tryggest, min Tro,
om sjel de va jen aa e Øe;
men se kun fo' Resten å tej' en med Ro,
som gammel Pæ Nissen hand gøe.

Pæ Nissen hand sar i e Kro o' spild Kåt
med Voller o' sin et Pa mée,
o' føst gik de hele så grumt o' så godt,
fo' Volle hand vandt, når I vée.

Men vind' i e fø'st er å vind' te e Kåt,
så'ndt lyer en ældgammel Reggel;
o' law no vo Volle haj vunden et Svat,
så taft' hand egjen o' blöw — stiggel.¹⁾

„E' di da fo'hekse, di Helvedes Kåt?“
soj Volle så bister o' bande.
„O' i e Begyndels da gik de så godt,
hvo lumpen e Lykk' e' bestande!“

O' gammel Pæ Nissen va ved å skuld' gi',
hand so'j sin så töt o' så rolle:
„Ja, manne, de' tidle kom flot op å ri',
kom haste te Gaaend, lild Volle!“

O' Volle hand so'r emod sot o' mod rødt;
men gammel Pæ Nissen ga vi'e,
o law hand va færre, så so'j hand så töt:
„Så'ndt sköwde no jengang e Ti'e.

---

¹⁾ bruges især om meget tørt Korn; figurligt = stivsindet, umedgørlig.

Do hær e jo her akkoraat som e Svin,
de' vigde te Skows kommer agend,
men hjemad herette med Gryndt o' med Hvin
kun lempel te Bens komme stagend.“

Men Volle hand va no så harm o' så hurl,¹⁾
hand sprutter o' spröjt' som en Hannek,
ska Tænde mod Pede så låjn som en Purl
o' lakke ham jen i e Prannek.²⁾

Men gammel Pæ Nissen hand tow en med Ro;
hand reest' sæ kun ræ't aa sin Spryld'e:³⁾
„Hvad ejsen do tænke, så to do itt' tro,
te æ vil væ dæ nowe skyld'e!“

O' töt o' gemytle hand læppe ham jen,⁴⁾
te Volle hand stö'nd' som en Stue,
o' liså gemytle hand satt' sæ egjen:
„Seså Volle, no spil kuns ue!“

Se, så'ndt er e Folk foremost' heromkring:
kun nøjle di skyld'e te Næsten,
e' temle tere' & betal' for en Ting,
men sind'e o' role fo' Resten.

---

¹⁾ hastig, hidsig. ²⁾ gav ham en paa Planeten. ³⁾ Skud, Grene paa Træer; her: Ben. ⁴⁾ gav ham et Ørefigen.

Folkeviser fra Sønderjylland,

meddelte af Axel Olrik.

Efterfølgende udvalg er taget af Svend Grundtvigs utrykte visesamlinger. Andre sønderjyske folkeviser er samlede i Jens Madsens *Folkeminder fra Hanved Sogn* (1870) og Feilbergs *Fra Heden* (1863); men disse bøger giver kun en enkelt egns visesang. Her er taget viser fra forskellige egne; og for at give en forestilling om den sønderjyske visesangs betydning som selvstændigt led af den danske folkevisedigtning, er her fortrinsvis meddelt viser, der enten slet ikke eller dog kun sparsomt eller i stærkt afvigende former synges i det øvrige Danmark. Udvalget kunde let være blevet fyldigere; men som det er, vil det nok byde mest nyt både for Sønderjyder og for alle der skøtte om vor folkedigtning. Et af de følgende hefter *Sønderjydske Aarbøger* vil bringe oplysninger om Sønderjyllands hele viseforråd.

Indhold.

1. Hr. Bjørn på Sønderberg.
2. Hr. Adelbrandt og Lantolille.
3. Hr. Tors tre sønner.
4. Lave og Jon.
5. Utro ridder.
6. Hr. Vilmer finder sin fæstemø.
7. Per svinedreng.
8. Kællingen.
9. Æ fæst mø så gammel en kjælling.
10. E röv å e rövinn.

Af nr. 1, nr. 6 og nr. 9 har aldrig før nogen optegnelse været trykt.

1. Hr. Björn på Sønderborg.

1. Imellem Sønderborg og Als
der blændes både mjød og vin:
helst for den danske dronning,
siden for liden Kirstin.

Altså i væne.

2. Det var hr. Björn stoldener,
han talte til sin dreng:
„Du sadler mig min ganger rød,
til Sønderborg vil jeg hen.“
3. Det så svarede liden smådreng
var klæd i kjortelen rød:
„I rider så længe til Sønderborg,
jeg frygter, det bliver jer død.“
4. Det var hr. Björn stoldener,
han tog alt til sin kniv:
„Var du ikke min søstersøn,
da skulde det koste dit liv!“
5. Det var hr. Björn stoldener,
han tog alt til sit sværd:
„Havde du ej været min søstersøn,
da skulde du få en ufærd!“
6. Det var hr. Björn stoldener,
han kom ad Sønderborg ind;
der mødte hannem kong Kristoffer,
så venlig hilsede han ham.

7. „Velkommen, hr. Björn stoldener!
du være velkommen her:
Hvor står det til i Norges land?
jeg hør, du min svoger skal være!“
8. „Ak nej, ak nej! Dannerkonge!
det vil jeg ikke begære:
et ord med liden Kirsten at tale
og siden ret aldrig mere!“
9. „Du må tale med liden Kirsten
fra morgen til middagstid;
men hør du, hr. Björn stoldener!
den galge den er red.“
10. Det var hr. Björn stoldener,
han kom ad fruerstuen ind:
han hilser fruer og stolte jomfruer
så mange som vare derind’.
11. Først og sidst danske dronning
alt under sit skarlagen rød:
„Hvor er nu den liden Kirstin?
idag skal jeg for hende dø!“
12. Det var den danske dronning,
hun slog sin hånd mod bord:
„Det forbyde Gud i himmerig,
en ridder skulde for hende dø!“
13. Det var liden Kirstin
hun ganger til den kram:
hun køber sig en sølverbørst,
dertil en sølverkam.

14. Dermed vilde hun rede
den unge hr. Björn sit hår:
og hver en lok, hun redte,
den vædte hun med sine tår'.
15. „Hør du, liden Kirstin,
du græd dog ej for mig:
din fader han vil give dig
en ridder, væner end jeg.“
16. „En ridder min fader kan give mig,
men ej en så væn som i er:
han skal aldrig leve den dag,
han giver mig riddere fler!
17. Hør i, hr. Björn stoldener!
hør hvad jeg beder eder om:
i giver mig eders forgyldte sværd
at jeg eders død må hukom'!“
18. „Ikke får du mit forgyldte sværd
til hukommelse efter min død:
det skal min liden smådreng have
som sadler min ganger så rød.“
19. Det var liden Kirstin,
hun mindte ham af stor nød:
„Det vilde jeg give, hr. stoldener,
at jeg havde længe været død!“
20. „Vil du, liden Kirstin!
at du læng havde været død:
da giver jeg dig mit forgyldte sværd
til hukommelse efter min død.“

21. Det var den liden Kirstin,
hun talte til sin mø:
„Du tager det forgyldte sværd
hæng det i kammeret ind!“
22. „Hør i, liden Kirstin,
alt hvad jeg beder eder om:
at når i ser mig hænge,
i lader god vilje kende!“
23. Så tog de hr. Björn stoldener,
ledte ham for oven den by:
da måtte man høre af liden Kirstin,
så ynkeligt et ry.
24. „Hør du, hr. Björn stoldener,
alt hvad jeg siger dig:
skal liden Kirstin være fuldgod mø
eller enke efter dig?“
25. „Det siger jeg nu på min død
og på min død så brat:
for mig er hun så fuldgod mø,
som hun var fød i nat.
26. Det siger jeg og på min død
og på min sidste tid:
for mig er hun så fuldgod mø,
som jomfru Marie den blid!“
27. „Siger du det på din død
og på din sidste tid:
da giver jeg dig dit liv idag
ved jomfrn Marie hin blid!

28. „Tager i nu min kåbe ny,
i lader den galge klæde:
alle de fruere, hende ser,
de monne godt for mig bede!“
29. Den tid hun så hans kåbe hænge,
hun tænkte, det var ham selv:
satte hun ild i hendes bur
og stak sig selv ihjel.
30. Der kom tidende på tinge,
den tidende var ikke god:
„Nu ligger liden Kirstin,
ligger vejjet på hans sværd.“
31. „Ligger hun, liden Kirstin,
ligger vejjet på mit sværd:
havde jeg end syvtusend liv,
et af dem vil jeg ikke begær!“
32. Han tog en guldring af sin finger,
gav den den mestermand:
„Hør du, du gode mestermand,
gör ej min tid for lang!“
33. „Havde jeg det tilforn vidst,
den elskov havde været så huld:
jeg havde ikke skilt de unge to
for tusend tønder guld.
34. Havde jeg det tilforn vidst,
at elskov havde været så stor:
da havde jeg ej skilt de unge to
for Sønderborg, som den stod.

35. Jeg råder eder alle, store og små,
 så mange som her er inde:
 i skiller ret aldrig god viljen ad,
 lad den tilsammen komme!“
36. For sønden lagde de hende,
 for norden lagde de ham:
 der vokser to roser på deres grav,
 og stilken den var blå.
37. Der vokser to liljer på deres grav
 og stilken den var blå:
 den spredes over den kirkeknep,
 der vilde de holde dom.

Altså i væne!

Her meddelt efter et trykt flyveblad, der må være sønderjysk. En opskrift fra Ballum følger det nøje, men mangler nogle af versene.

På Sønderborg slot vises endnu det vindu, hvor prinsessen stod og så over sundet til det sted, hvor Björn hennrettedes; blodpletten på muren står stadig frisk som minde om hendes selvmord.

---

2. Hr. Adelbrandt og Lantolille.

1. Hr. Adelbrandt han sadler sin ganger grå,
 og så rider han til Dannerkongens gård.
2. Og da han nu kom til Dannerkongens gård,
 da stod der Lantolille, hun var indsvøbt i mår.
3. „Ak hør du, Lantolille, både favr og fin:
 og vil du nu være allerkæresten min?“
4. „Min fader han haver så liden en hund,
 den er hr. Adelbrandt så lig om hans mund.

5. Jeg skøtter ikke mer om hr. Adelbrandts tro
end om min faders gamleste sko.“
6. Hr. Adelbrandt svor ved sit eget unge liv:
„Det ord skal blive hævnnet om fem år eller syv!“
7. Og dette stod så hen udi fire år eller fem,
Lantolille var ikke til kirke udi dem.
8. Og dette stod hen i syv år eller ni:
Lantolille var ikke til kirke udi di.
9. Da kom bud til Lantolilles gård:
„Hr. Adelbrandt ligger død på bår.“
10. „Godmorgen mine piger, godmorgen mine mør!
i dag skal i mig til kirken henfør!“
11. Lantolille hun klædte sig i skarlagens rød:
„Idag vil jeg til kirke enten levend eller død.“
12. „Lantolille, Lantolille, vender eder om!
ti det vil vist være for eder besken blomm.“
13. „Lad denne være besk, lad denne være sød:
idag vil jeg til kirken enten levend eller død.“
14. Lantolille hun kalder på køresvenden sin:
„Du spænder mig fluks for karmen min!“
15. Hun sætter sig ind i karmen med smil
og kører så til kirken med il.
16. Og der de kom udi den grønne rosenlund,
da mødte dem hr. Adelbrandts lille hvide hund.
17. Og der de nu kom lidt bedre frem,
da mødte dem hr. Adelbrandt med hest udi tömm.
18. Hun klapped den køresvend på skulderen sin:
„Du svinge nu hurtig karmen min!“
19. Og ordet hun næppe af munden fik talt,
för hr. Adelbrandt for karmen holdt.

20. „Hr. Adelbrandt, hr. Adelbrandt, du stille din harm,
og sætte dig ind i min forgyldte karm!“
21. Så slog han ud hendes favre guldbår,
og bandt han det til sin hestes grå lår.
22. Og der var jo vel aldrig så liden en sten,
den tog jo store stykker kød af Lantolilles ben.
23. Og der var jo ret aldrig så liden en kvist,
den tog jo store stykker kød ud af Lantolilles bryst.
24. Og der de nu kom til Dannerkongens gård,
stod der hans kær moder og var indsvøbt i mår.
25. „Ak hør nu, hr. Adelbrandt, så favr og så fin:
hvordan handler du med unge bruden din?“
26. „Ak hør du, kære moder, gör storstuen varm,
for i nat vil jeg sove i min kærestes arm.
27. Ak hør kære moder i varme mig vin,
for i nat vil jeg sove hos kæresten min.“
28. „Nej, aldrig så skal hun varme vin,
ej heller vil jeg sove i armen din.“
29. Om morgenen så årle, som det blev dag,
da var der trende lig i Dannerkongens gård.
30. Den første var hr. Adelbrandt, den anden var hans mø,
den tredje hans kær moder, udaf sorgen var død.

I Ødis sogn på den nuværende grænse af Nørre- og Sønderjylland vises endnu stederne, hvor hr. Adelbrandt og jomfru Lantolille skal have bot; hun på Fovslet og han på Drennderup, hvor man på loftet viser hans hoved; det er indmuret på loftet, fordi det ikke kunde komme i ro på anden måde. — Visen synges i mange egne af Sønderjylland og det øvrige Danmark; her er en optegnelse fra Hanved sogn ved Flensborg lagt til grund, og seks andre sønderjyske opskrifter er benyttede til mindre rettelser.

---

3. Hr. Tors tre sønner.

1. Hr. Tor han bode sig der ude ved å,
— for inden den nordenlands si- —
han havde tre sønner, var lidel og små.
I silke så dræjer de roser.
2. Han havde tre sønner, var lidel og små,
og de skulde dem til skole gå.
3. Ja de skulde dem til skole gå,
af røvere blev de stjålne bort.
4. Hr. Tor han bode sig derude ved å,
han havde tre døtterer, var lidel og små.
5. Han havde tre døtterer, var lidel og små,
og de skulde dem til kirke gå.
6. De trått i guld alt over guld,
små bryster og fingre dem satte de fuld.
7. Og da de kom til tykken ris,
da blev de tre skovrøvere vis.
8. Og da de kom der nede ved stætt,
da mødte dem de røvere der.
9. „Vil i nu være skovrøveres viv?
eller i vil forlade jer unge liv?“
10. „Kun nødig vil vi være skovrøveres viv,
men nødiger vil vi miste vor unge liv.“
11. Ja, så måtte de være skovrøveres viv,
og så måtte de forlade deres unge liv.
12. De begraj dem i så stor en ku-l,
så stor en sten de over dem hu-ld.
13. Så fandt de dem så vild en sti,
den fulgte de lige til hr. Tors gård.

14. „Det er så sildig en aftenstund;
vil i låne os tre pilgrimme hus?“

*   *   *

15. Hr. Tor var søvnig og gik i sæng,
de røvere de talte med hans hustru så længe.
16. Vi vil give dig guld som en brændende låww,
vil du i nat ved os alle tre såww.
17. „Ja, først vil jeg have det guld at se,
så vil jeg sove ved jer alle tre.“
18. Den tid, hun fik det guld at se,
da gjorde det hende i hjertet så ve.
19. „Først vil jeg se, om hr. Tor er i sænge;
i venter mig stille herinde så længe! —
20. Stander op, hr. Tor, i væren vel fus:
det er tre røvere, vi har lånt hus.
21. Hr. Tor, vågn op! i væren vel vre'
forladt haver vi vore døtterer tre.“
22. Hr. Tor lader ø-v over al sin gård:
„Stander op, mine svennd, tager vaben å!
23. Tager vaben å foruden al færd!
de røvere de har så hvasse norre sværd.
24. Tager vaben å foruden al kiv!
de røvere de har så hvasse norre kniv.“

*   *   *

25. „I værge så godt, i værge vil:
alligevel skal i klæde stejle og hjul.“
26. „Ja, skal vi alligevel klæde stejle og hjul,
dog drikker vor fader med kongen god jul.
27. „Men drikker jer fader med kongen god jul,
hvi går i da her i skygge og skjul?“

28. „For vi var os tre børn så små,
og vi skulde os til skole gå.
29. Af røvere blev vi stjalne bort;
livad de os lærte, det var ikke smukt.
30. Vi har været hos dem i femten år
og levet kun af de smuler små.
31. Den første rovgerning, som vi haver gjort,
tre stolte jomfruer vi haver afnört:
32. Vi begraj dem i så stor en ku-l,
så stor en sten vi over dem hu-ld.“
33. „Og er det nu sandt, som jeg haver hørt,
jeres tre kære søstre i haver afnört.
34. Ja, er det nu sandt, som jeg haver hørt,
jeres egen kær moder i vilde have forført.
35. Jeg vil give jer sadel, jeg vil give jer hest:
i rider af landet, som i kan bedst!“
36. „Nej, vi vil ikke af landet rømme,
men vi vil give blod for blod igen.“
37. De bredte deres kapper ud over gulv,
og der lod de deres blod i rende.
38. Hr. Tor han spændte for karmen vide,
han hentede hans tre døtterer med stor kvide.
39. Hr. Tor han lod en kirkegård gøre,
— for inden den nordenlands si- —
og der lod han alle sine børn i føre.
I silke så dræjer de roser.

Hr. Tors gård skal have ligget ved Hjartbro by i Bevtøft sogn, der hvor nu bolsstedet Krejsel er, tæt ved Jarde å og straks vest for Hjartbro skov; man viser endnu spor af borggravene.

Meddelt her efter en opskrift efter Karen Margrete Frisk i Skrydstrup og en stump af en opskrift fra Agerskov. Visen

er ikke blot mærkelig ved sit indhold, der afviger ikke lidt fra andre danske og svenske opskrifter, men også ved at den er mere i sønderjysk mål end folkeviserne plejer at være (en endnu nøjagtigere optegnelse end den foreliggende havde været at ønske). Enkelte ting i dens indhold og især sprogformer som *vaben, i væren* viser, at den sønderjyske form af visen er indvandret lige fra Sverig. Derved forklares også dens sønderjyskhed: den er gået uden om det danske rigssprog.

---

4. Lave og Jon.

1. Hr. Peter han kommer fra tinge hjem,
— I ere velbaand*). —
liden Kirsten går for sin fader frem,
at spørge om Jon.

I binde op hjælm af røden guld og følge Jon.

2. „Den rige hr. Lave han haver dig fæst.“
— I ere velbaand. —
„Da vil det ikke blive for hans bedst’,
om lever hr. Jon.“

I binde op hjælm af røden guld og følge Jon.

3. Hr. Lave han lader sit bryllup bo,
og hr. Jon han lader sin ganger sko.
„Jeg vil med,“ sagde Jon.

4. De fulgte den brud til brudebænk, **)
elleve riddere bar for hende skænk,
den første var Jon.

---

*) Rettere: vel bo en, d. e. vel rustet.

**) Meddelt: brudehus.

5. De fulgte den brud til brudeseng,
de glemte at løse hendes snörelænk.
„Det vil jeg,“ sagde Jon.
6. [Hr. Jon han lukker den döer så brat:
„I siger den rige hr. Lave godnat,
alt fra hr. Jon.“]
7. Årle om morgen, da det blev dag,
hr. Lave han vilde for kongen at kla-g.
„Jeg vil med,“ sagde Jon.
8. Hr. Lave han trådte ad dören så brat,
hr. Jon han tog alt til sin hat:
„Goddag,“ sagde Jon.
9. „Jeg havde mig en ungebrud fæst,
en anden skön ridder har sovet hende næst.“
„Det er mig,“ sagde Jon.
10. Kongen han svared et ord med æ-r:
„Vor dronning skal deri dommer væ-r.“
„Det var godt,“ sagde Jon.
11. Dronningen svared i samme sind:
„I unge to riddere må dyst om hend.“
„Det var godt,“ sagde Jon.
12. Den förste dyst de sammen red,
hr. Laves hest i knæ faldt ned.
„Stat op,“ sagde Jon.
13. Den anden dyst de sammel kast,
hr. Jons sajel den sønder brast.
„Hjælp Gud!“ sagde Jon.

14. Den tredje dyst, jeg udsige vil,
da måtte hr. Lave sætte livet til.
„Jeg vandt,“ sagde Jon.
15. Nu haver liden Kirsten forvunden hind harm,
hun sover hver nat i hr. Jons arm.
„Det gör hun,“ sagde Jon.
16. Nu haver liden Kirsten forvunden sin kvi-d,
— I ere velbaand. —
hun ligger hver nat ved hr. Jons si-
„Det gör hun,“ sagde Jon.
- I binde op hjælm af røden guld og følge hr. Jon.

Opskrift fra Genner ved Åbenrå. Visen synges også ret almindelig på den nørrejske hede, men ellers ikke i Danmark. Kilden for denne sang er et oftere trykt flyveblad, hvorfra jeg har lånt vers 6.

---

5. Utro ridder.

1. „Om alle disse bjærg de vare af guld,
og alle disse vande vare vin:
den vilde jeg forære min stolte jomfru,
for hun er allerkæresten min.“
2. „Eftersom du har så stor en attrå
og begærlighed efter mig:
hvi går du ej til min faders gård
og beder ham selv om mig?“
3. „Igår var jeg hos din fader,
og din fader han svarede mig nej:
tag orlov, tag orlov, min stolte jomfru,
rejs ud af landet med mig.“

4. „Om jeg med orlov hos dig var rejst
ud af landet med dig:
jeg frygter, når vi kommer i et fremmed land,
at du vilde svige mig.“
5. „Ja hvorfor skulde jeg dig svige,
du er jo ingen fattig mands barn;
men du er jo den rigeste og den dejligste,
vor konge han har i sit land.“
6. De satte hverandre stævne
alt under en lind så grøn,
og der lå de den lange sommernat,
til solen den over dem skind.
7. Og det var om morgenen så tidlig,
den ridder stod op og han red;
og enlig så stod den stolte jomfru,
så sørgelig sine hænder hun vred.
8. „Krist give, at jeg kunde leve den dag,
at jeg kund' forvinde min nød:
den ridder, som mig så skammelig bedrog,
måtte bede mig selv om brød!“
9. Krist give, at jeg kunde leve den dag,
at jeg kund' forvinde min harm:
den ridder, som mig så skammelig bedrog,
skulde blive både ussel og arm!
10. Så slog han den jomfru på munden:
„Skulde jeg blive ussel og arm?
Jeg haver de møller syv,

de ere så vel belagt,
de ere så vel beprydet:
de maler kanél og hvede.“

11. Ja det stod hen udi årene fem,
ja det stod hen udi årene ni;
den ridder han kom udi kongens gård
med pilgrimsstav udi hånd.
12. „Der ser jeg min kærest komme,
han er både ussel og arm.
Stander op, stander op, kære sønner to,
skænker for eders fader vin!
jeg husker ham nok den dag så god,
da han var allerkæresten min.
13. Stander op, stander op, kære sønner to,
skærer for eders fader brød!
jeg husker ham nok den dag så god,
da han havde ingen nød.
14. Stander op, stander op, kære sønner to,
skænker for eders fader vand!
jeg husker ham nok den dag så god,
da han var min kærest for sand.“
15. Og kongen han selv bag døren stod
og hørte på disse ord;
så drog han ud sit røde guldsværd
hug hannem hovedet af.
16. Så tog han det hoved, så blodigt som det var,
lagde det i sin datters skød:

„Græd nu! græd nu, kære datter!
græd nu for hovedet så rød!“

17. „Hvorfor skulde jeg græde?
slet intet jeg smile kan;
den bæk den er jo aldrig så tør,
der kommer jo dog en gang vand.“
18. Det var ikkun to timer,
för de klokker tog til at ring,
og ind så kom da kongen selv,
fandt sin datter bleg under kind.
19. „Havde jeg kun dette tilforen vidst,
i havde elsket hverandre så højt,
så havde jeg ikke vild eder adskilt
for fyrretyve tønder guld.“

(Opskrift fra Risjarup.)

6. Hr. Vilmer finder sin fæstemø.

(Fra Grumtofte i Angel.)

1. Hr. Vilmer han udrier,
— om sommeren, ven du est grön. —
om hans allerkjærresten a lie.
Hun sover så liden i lön.
2. Han red över de diger,
igjenmel de ni kongeriger.
3. Han red ind i den græfnde gor,
der stander den græfind svøft i flor.
4. „Hvad stander i her favr o fin?
alder hær æ sét en dejlere jin.“

5. „Hær i alder sét en dejler end æ,
[da hær æ mæ en skjön dern.]
6. Da hær æ mæ en skjön dern,
hun skinner som æ morgenstjern.“
7. Han bød hende guld så rød,
om han dog it kund få hende a se.
8. „Nej, behold i jert guld så rød!
i skal vel iligevel få hende a se.“
9. Den græfind ind ad de döre trén,
hun talte til hendes skjön dern.
10. „Stå op, skjön dern, a klæ'n dæ brat!
du skal vel gå o skjenk i nat.“
11. A, skal æ gå o skjenk i nat?
æ kan it å mine fødder stå.“
12. Den skjön dern stod op, drog guld över guld,
finger o bryster dem sætter hun fuld.
13. Skjön dern hun ind ad dören trén,
nu ær det olt andet, sit solen hær skén.
14. Hr. Vilmer han klapped o de hynner så blå:
„Hør i, skjön dern, i sætter jer derpå!“
15. „Nej, it æ tar, o it æ må,
it den græfind hit mæ så.“
16. Den skjön dern gik for de vinner a stå:
„Nu er det syv år, sit æ solen så.“
17. Er-æ no syv år, sit i solen så,
så sier os, hvor i er kommen frå!“
18. „Kong Niels så hjett min faer,
dronning Ellen min kjære moer.
19. O så hr. Vilmer min fæstemand,
den overste Guj det befaler æ ham!“

20. „Kong Niels så hjelt jer faer,
o så dronning Ellen jer kjære moer.
21. O så hr. Vilmer jer fæstemand:
så findes vi her i fremmede land.“
22. Hr. Vilmer han tow hind, som han kunde best,
han løft hind o hans affelgrå hest.
23. „O, hadd æ dette hat vidst,
i skuld ret alder ha fåt hind a se!“
24. Han ønskt den græfind så mannen und nat,
som himmelen er med stjerner besat.
25. Han ønskt den græfind så mant undt år,
— om sommeren, ven du est grøn. —
som linden bær løv, som hinden bær hår.
- Hun sover så liden i lön.

---

7. Per svinedreng.

1. Per svinedreng han satte ved busken og kvaj:
— nonnenino ninonnenino. —
„Mon a skuld få kongens datter i år?“
Diraillit dirrilit dirallala.
2. Da svared den orm som der udi busken lå:
— nonnenino ninonnenino. —
„Du kan jo ikke ve-d, hvad lykke du kan få.“
Diraillit dirrilit dirallala.
3. Om aftenen så sildig, som dogen faldt å,
da fik lidel Kjersten lyst til Per svinedreng at gå.
4. [„Og hør, Per svinedreng, hvad jeg siger dig:
stå op og luk mig ind til dig!“]

5. „Nej, ingen så haver jeg stævnen sat,
og ingen lukker jeg i min bure om nat.“
6. „Jo, mæ så haver du stævnen sat,
og mæ lukker du i din bure om nat.“
7. Ja, femten navler og dertil en pind
ja dem drøv hun fra og så gik hun ind.
8. [„Og hør, Per svinedreng, hvad jeg siger dig:
stå op og lad min sko afdræj!“
9. „Sæt din hæl imod din tå,*)
så dræjer du den både a' og å.“
10. Så sætter hun sæ på hans sængestok
og holder ved ham den lange snak**).]
11. „Ak, hør nu, Per svinedreng, hvad jeg vil sige dig:
og nu vil jeg op i sængen til dig.“
12. „Min skjort den er så sort som æ jord,
den er ikke bløn tue si-n overfjor.“
13. „A vår tefrej, din skjort vå så sort som peg:
så skal du endda vend dig om til mig.“
14. [„Ja kan jeg ikke frej for dig ha,
så står jeg op for den konge og klav.“]
15. Om morgen så tidlig, da de no bløv dav,
ja så gik han ind for den konge å klav.
16. „Ak hør, lille konge, både favr og fin!
a kan ikke ligg i frej for den lidel Kjerstin.“
17. „Ak hør, lidel Kjerstin, hvad jeg vil sige dig:
her står no Per svinedreng og klaves over dig.“
18. [„Ja vel er det sandt, jeg til hannem gik,
Gud véd, min vilje jeg aldrig med ham fik.“]

---

*) Meddelt: tå imod din hæl.

***) Rettere: og legte med hans gule lok.

19. „Hvad heller vil du málke mjælk udi spand?
eller du vil være dronning over Engelland?“
  20. „Langt heller vil jeg málke mjælk udi spand,
end jeg vil være dronning over Engelland.“
  21. Per svinedreng drog af hans handsker små:
da haj han de femten guldringer på.
  22. Per svinedreng drog af hans kjortel grå:
ja da var den: flöjel forinden blå.
  23. Per svinedreng drog af hans gamle grå hat:
— nonnenino ninonnenino. —
ja, da var hans hår med guld belagt.
- Diraillit dirrilit dirallala.

Meddelt etter en opskrift fra Rødding höjskole (V. 11 står i opskriften efter v. 13), de indklamrede vers er af en opskrift fra Risjarup. Stumper af visen er optegnede i Agerskov og i Brede.

---

8. Kællingen.

1. Jeg var mig så faver en ungersvend,
og jeg vilde ud at bejle;
da mødte mig så gammel en kælling,
jeg trode hun var en pige.
For jeg, for jeg kan ej få nattero for kællingen.
2. Den første nat, vi sammen lå,
vi kystes og vi klappet;
den anden nat, vi sammen lå,
vi nippest og vi nappet.
3. Den tredje nat, vi sammen lå,
hun bed mig i mit øre;

så gik jeg hele fjorten dag,
og kund' slet intet høre.

4 Jeg gik mig til præsten hen,
kællingen at forklage;
kællingen hun bag efter kom
med hendes skydsel og rage.

5. Præsten tog op sin lille bitte bog,
og han begyndte at læse;
kællingen tog hendes knortede kæp,
slog præsten over hans næse.

6. Jeg tog mig en lillebitte båd
og vilde ro ud fra strande;
kællingen tog hendes små sold,
hun sank til havsens bunde.

For nu har jeg fået nattero for kællingen.

9. Æ fæst mæ så gammel en kjælling.

1. Æ fæ-st mæ så gammel en kjælling,
hun gåd slet intens haj,
vælling å grød de gåd hun haj,
de vår hind davle føj.

2. Så hitt æ så got et raj,
så got et raj a Norre:
æ såt hind a vor jullebar,
sa kør æ åp ad æ Torregad,
kjøbmanden der os mødte.

3. „Å hør, du gode bondemand,
å vil do sot lild sæ-l:
så kør kun åp for æ øllekuns dør,
dær vil æ dæ pænge tæ-l.“
4. Penge blev tåld, å sotten blev såld,
å manden lakked ad hånde:
„Pigger å dreng; nå hinter vos vand,
så vil vi sot lild skåld.“
5. Da våvned den kjælling, i vrå hun lå
med femten krykker i hånde:
„Skåldler i næ, så slær æ jær,
så er vi alle skændte.“
6. Å herre Guj nåj mæ fatte mand
for åld min manne pæ-ng!
æ tændt, æ haj fån en goj fed so,
da vår et en gammel kjælling.“

Nr. 8 og 9 er fra Gestrup i Agerskov sogn. — Denne sidste
vise kendes slet ikke andre steder fra.

10. E röv' å e rövinn.

(Fra Sundeved.)

1. |: Dæ va en röv' å en rövinn, :|
klöwekat hon va dæ tjenestkvin.
Får en skjön awden.
2. De hæ-net sæ, dæn röv' han dø-;
klöwekat hon grå- hin öjen rø-.

Vers 3: sot lild, den lille so.

3. De spu-r dæn bjö'n*) u-ri dæn skåw':
han vill sæ mæ rövæng'k trolåww.
4. Dæn bjö'n han kâm' ri-en i gâ'e,
dæ stâj klöwekat, va svøft i må'e.
5. „Hø'e do, klöwekat, do tjenestekvin,
vor æ hon sjel' rövæng'ken inn?“
6. „Hon gæ'e å e gul' å klapper å e desk,
hon grær'e, hon hæ hin hærre mest.“
7. „Grær'e hon, hon hæ hin hærre mest,
da vel æ væ-e hin hærre få vest.“
8. Klöwekat hon in' å stel får e bo'e:
„Å hæ-r æ bæjler i vo gâ'e.“
9. „Å æ hæ bæjler i vo gâ'e:
å va få klæ-e hæ han å'?“
10. „Hans klæ-e di æ-re så ly-se,
hans öjen di se'e så gy-se.“
11. „Næj, æ hans klæ-e så ly-se,**)
da vel æ hæler sed æng'k i fjo-rten daww.“
12. De spu-r dæn ul' u-ri dæn skåw':
han vill sæ mæ rövæng'ken trolåww.
13. Dæn ul' han kâm' ri-en i gâ'e,
dæ stâj klöwekat, va svøft i må'e.
14. „Hø'e do, klöwekat, do tjenestkvin:
vor æ hon sjel' rövæng'ken inn?“
15. „Hon gæ'e å e gul' å klapper å e desk,
hon grær'e, hon hæ hin hærre mest.“
16. „Grær'e hon, hon hæ hin hærre mest,
da vel æ væ-e hin hærre få vest.“

---

*) Eller: vil'bas.

***) Eller: næj för æ vel e vil'bas ha.

17. Klöwekat hon in' å stel får e bo'e:
„Å læ-r ær en bæjler i vo gå'e.“
18. „Å æ hæ en bæjler i vo gå'e:
å va få klæ-e hæ han å'?“
19. „Hans klæ-e di se'e så bru-ne,
hans öjen di se'e så mu-se*).“
20. „Næj, æ hans klæ-e så bru-ne,
da vel æ heler sed æng'k i fjo-rtten daww.“
21. De spu-r dæn röw' u-ri dæn skåw',
han vill sæ mæ röwæng'k trolåww.
22. Dæn röw' han kãm' ri-en i gå'e,
dæ støj klöwekat, var svøft i må'e.
23. „Hø'e do, klöwekat, do tjenestkvin:
vor æ han sjel' röwæng'ken inn?“
24. „Hon gæ'e å æ gul' å klapper å e desk,
hon grær'e, hon hæ sin hærre mest.“
25. „Grær'e hon, hon hæ sin hærre mest,
da vel æ væ-e hin hærre få vest.“
26. Klöwekat hon in' å stel får e bo'e:
„Å hæ æ bæjler i vo gå'e.“
27. „Å æ hæ bæjler i vo gå'e:
å va får klæ-e hæ han da å'?“
28. „Hans klæ-e di æ så fi-ne,
hans öjen di se'e som di-ne**).“
29. „Ja, æ hans klæ-e så fi-ne,
la ham i sa'len tri-ne!“

---

*) Eller: Hans klæ-e di æ så gu-lé
hans öjen di se'e så hu-le.

***) Eller: Hans klæ-e di æ så rø-de,
hans öjen di se'e så sø-de.

30. No hæ rōwæng'k fåvon'en hin svi-,
 hon sōw'e væ nat ve æ rōw' sin si-.
31. |: No hæ rōwæng'k fåvon'en hin har'm, :|
 hon sōw'e væ nat ve æ rōw' sin ar'm.
- Får en skjön awden.

Visen er optegnet i Hostrup, Ensted sogn ved Åbenrå, men er siden af en mand fra nabosognet Feldsted omskrevet med nøjagtigere gengivelse af udtalen. Om den her brugte lydskrift se næste stykke.

Opskrifter af viser, rim, æventyr, sagn, ordsprog og folkeskikke fra Sønderjylland bedes sendte til Årbøgernes udgivere eller til kandidat Axel Olrik, Rabeks allé 2, København, V. Opskriverne bedes at meddele deres navn og bopæl og, af hvem de har hørt det optegnede; særlig ønskes opskrifter på sønderjysk folkemål. Viserne vil blive trykte i *Danmarks gamle Folkeviser, udgivne af Svend Grundtvig*; og det øvrige vil altsammen på forskellig måde komme studiet af danske folkeminder og dansk folkemål til gode. Udvalg deraf kan ventes meddelt i dette tidskrift eller i de sønderjyske blade.

Prøve af sønderjysk lydskrift.

Når man vil skrive på sønderjysk eller på noget andet dansk folkemål, må man først og fremmest passe på at skrive nøje som ordene siges. Man må altså ikke sætte bogstaver til, som ikke høres; og man må ikke blande de forskellige tegn sammen, altså: hvis et ord efter udtalen kan skrives med æ, må det ikke skrives med e, og hvis et ord efter udtalen kan skrives med å, må det ikke skrives med o (*æ tåw'*, jeg tog). — Her göres forskel på v og w (*æ kryv'er**) og æ *flywver*); n og l (skråtliggende, bruges for de lyde, der svarer til skriftsprogets nd og ld**). Når en selvlyd (vokal) trækkes lang, sættes en lille streg efter den. Når en medlyd (konsonant) trækkes lang, skriver man den dobbelt, som man er vant til i skriftsproget. Når en lyd udtales med et kort stød, skrives der en lille tøddel eller komma foroven ved den.

De, der vil have nærmere vejledning, henvises en nylig udkommet lille bog: *Dansk lydskrift af Dines Andersen og Chr. Blinkenberg. Gyldendalske boghandel, København 1888* (pris: 75 øre). — Opskrifter på sønderjysk mål findes især i S. Grundtvig, *Gamle danske Minder*, III (1861), hvoraf efterfølgende prøve er taget, og i J. Madsen, *Folkeminder fra Hanved Sogn*.

*) Længer sydpå siger de æ *kryfer*; for de har slet ikke det simple v inde i ordene.

**) Når man skriver, er det ikke så nemt at bruge det skrå n og l; man må hellere skrive almindelig n og l med en spids hage ovenover.

Æ ka-l æ i djer ta-l,
 som æn griv'er et fåw'l i æ ha-l,
 å æ kvinn ær i djær tro',
 som æn trin' å en stennbro'.

Pæ'r han fløj op ar æ væ'r
 å stå-l en pølls fra Vorhær,
 mæn innen Vorhær han kãm mæ æ knyw',
 så haj Pæ'r æ pølls i æ lyw'.

æ præst å æ de'n di få-i et få'r,
 æ ronnevær støj å skrænnt,
 så blöw æ præst gal' i hans kråp;
 va mon dæn ronnevær tænnt?

Tak skal do ha, å gåt skal do få, mæn do skal sjæl'
 vær u'r om' et. — Æ ær kært a æ hukom'els, lisom æ
 sne-kers møs, di løf i æ li-mpåt', di glæmt å løf a' en-
 — Væn de se'r gråt, så vær et gåt.

(Fra Nørre-Ravnstrup herred, Haderslev amt.)

I værren gæ'r et unnele tel
 å vær uliggele skywt:
 somm får jæn', å somm får tåw',
 å somm vær aller gywt.

Æ si-er int, so-i æ mæn', law han haj so'i ålt va hau
 vest. — De ær åll mi-n, di kö-n, so-i æ raw'n om sin
 onger. — Dæn' ti', dær æ gav'en mæ go'i, kommer aller
 u'n igjæn.

(Fra egnen mellem Ribe og Tønder.)

Den danske Kongemagt og den nordslesvigske Bondestand i forrige Aarhundrede.

Af P. Lauridsen.

I den interessante og dybtgaaende Belysning af Fortidens Bondeforhold, der udmærkede Aaret 1888, i den dygtige og indholdsrige Literatur, som Jubelaaret bragte om vore Landbotilstande for 100 Aar siden, var der kun ringe Anledning til at dvæle ved Nordslesvig. 1888 var ikke noget Jubelaar for Sønderjylland. Her var Afgjørelsen foregaaet langt tidligere, den foretoges af andre Mænd, og til selve Frigjørelsen knyttedes ikke alle de uhyre Vanskeligheder, de dybe Indgreb i og Omdannelser af privatretlige

De vigtigste Kilder ere: H. Kamphövener: Beschreibung der Niederlegungen Königl. Domainen-Güter in den Herzogth. Schleswig u. Holstein. Kphgn. 1787. — O. Kier: Ansichten über d. Entwicklungsgang d. inneren Verfassung Schlesiens. Jahrbücher für die Landeskunde, 2—6 B. — G. Hansen: Die Aufhebung der Leibeigenschaft. St. Petersburg. 1861. — A. D. Jørgensen: Fyrtretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie. — Johannes Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden. Kbhvn. 1888. — Professor E. Holms historiske Skrifter. — V. Falbe Hansen: Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. Kbhvn. 1888 o. m. fl., samt nogle utrykte Kilder og flere mundtlige Meddelelser af Hr. Geheimearkivar A. D. Jørgensen.

Forhold, der ledsagede Stavnsbaandets Løsning i Kongeriget. Men paa den anden Side maa det rigtignok tilføjes, at det er den samme Konge, det samme mærkelige Udslag af dansk Lighedstrang og Retsindsfølelse, den samme Kulturstrøm og den samme offentlige Mening, der skaber en fri Selvejerstand i Slesvig og en frigjort Fæstebonde i det øvrige Danmark. Vore Historikere have mindet om denne Sammenhæng, men under de nuværende Forhold trænger den ikke alene til at mindes, men ogsaa til at fremhæves med Eftertryk. Ingensinde har nogen Konge givet en større, en mere kongelig Gave, end da Kong Christian den 7de i Aaret 1766 overdrog Bønderne i Sønderjylland den allerstørste Del af Hertugdømmet til evig Arv og Eje. I de Lærebøger, der for Tiden bruges i Hertugdømmets Skoler, er det bleven Mode at fremstille den danske Styrelse som en uretfærdig, slet, ja, ligefrem fordærvelig Styrelse, en Misregering, der gjennem 400 Aar bragte Hertugdømmet til Undergangens Rand. „I 400 Aar“ — siger Lettau*) — „have danske Fyrster hersket over Hertugdømmerne, og hele denne Tid er en Lidelseshistorie for Landet.“ — Hensigten med disse Blade er at tage et enkelt Afsnit af denne lange Lidelseshistorie op til fornyet Prøvelse, og vi ville da sikkert komme til at forundre os meget over, hvad tyske Skolebogsforfattere forstaa ved Lidelse og Mishandling. I deres Øjne maa det være noget meget slemt noget at give Trælle og undertrykte Frihed, at værne de svage imod Vold og Mishandling, at indføre Flid, Ejendom og Lykke i 1000 og atter 1000 Hjem fra Kongeaa til Ejder, at skænke en hel Landsdels Bondestaud Selvejendom og

---

*) H. Lettau: Kleine Heimathskunde für Schleswig-Holstein. Leipzig. Peters. S. 8.

Velstand Det er den Art Visdom, som disse Mænd indprænte de danske Kongers tidligere Undersaatter, det er paa denne Maade, de, beskyttet af Magten, driste sig til at fordreje Historiens Sandheder og forberede den opvoxende Slægt til ret at paaskønne de reale Goder, som den efter 1864 er kommen i Besiddelse af.

En af vore dygtige Historikere har for nylig udtalt: „I vore Fædrelandshistorier bør vi ikke alene skrive, at Danmark var det første Land, der forbød Negerhandelen — vi bør tillige skrive, at blandt alle de Riger, i hvilke Bondestandens personlige Stilling havde en Befrielse behov, var Danmark det første, som fuldkommen og strax skaffede Friheden til Veje.“ Og ikke mindre rosende har den berømte preussiske Statsøkonom G. Hanssen udtalt sig om den samme Sag. „Det er Hertugdømmernes som Danmarks Hæder“ — siger han — „at de vandt den første Rang mellem alle Evropas Lande ved at indføre et velordnet Landbovæsen.“ Bestræbelserne for at frigjøre vor Bondestand ere paa naturlig Maade voxede frem af den hjemlige Jordbund. Oprindelig var den helt uafhængig af Kulturstrømningerne i det øvrige Evropa, senere paavirkedes den vel af disse, fik Mod og Fart ved tilsvarende Bestræbelser i Nabolandene, men alligevel skete den endelige Afgjørelse mere som et Udslag af vor egen Dannelse, af dansk Friheds- og Lighedstrang, af et helt Slægtleds utrættelige Bestræbelser, end af en mægtig og overvældende Kulturbølge udenfra. Frigjørelsen foregik ikke som en Følge af Forholdenes Magt, men fordi den danske Regering, støttet af

en oplyst offentlig Mening magtede Forholdene og vilde have dem ændrede. Derfor er Danmark en Menneskealder, et halvt Hundrede Aar, ja, enkeltvis et endnu større Tidsrum forud for Naboerne i Syd, derfor skabes her en fri Bondestand, medens Bønderne i den største Del af Tyskland synke ned til „bosat Tyende“ (angesiedeltes Gesinde), derfor fuldfører vor Regering, hvad saa storslaaede Herskerskikkelser som Kong Frederik den 2den af Preussen og Katharina af Rusland maa lade forblive fromme Ønsker, eller hvad der i andre store Stater udarter til farlige og resultatløse Forsøg. Over den danske Frigjørelse hviler en egen Aand af Frejdighed og Sikkerhed, der sammen med alt det øvrige vidner om, at Bevægelsen var hjemmefødt og folkebaaren. Da Bondebevægelsen i Midten af forrige Aarhundrede for Alvor gjorde sig gjældende i vor Literatur, havde den allerede sin Historie hos os, og dette var en stor Lykke. Christian den 4de havde — om end ikke med Held — bestræbt sig for at ophæve Livegenskabet, en Sag, der afvistes af det slesvig-holstenske Ridderskab; den ulykkelige Krig 1658—60 lammede alle Rigets Kræfter, og derfor kunde der ved Statsforandringen 1660 ikke tages de Hensyn til den fjerde Stand, som dens Venner ønskede; men vore første Enevoldskonger vare langt fra blinde for den Kræftskade, der tærede paa Statens og Folkets Sundhed, og næppe var Riget atter kommen til Kræfter, før Kong Frederik den 4de 1702 ophævede Vornedskabet og afskaffede Bøndernes Trældom paa den sjællandske Øgruppe. Han gav derved det øvrige Evropa et enestaaende og lysende Exempel, og de senere Bestræbelser et Rygstød, som de vanskelig kunde have undværet. Men desværre naaedes Maalet ikke. Slette økonomiske Vilkaar,

et almen-evropæisk Fald af alle Landbrugets Værdier og uheldige Værnepligtslove kuldcastede kort efter hans Værk, og under de følgende Konger — medens de store Reformers forberedtes — strammedes Stavnsbaandet samtidig saa stærkt for alle kongerigske Fæstebønder, at de vare lige paa Nippet til atter at blive vordnede. Imidlertid arbejdede Befrielsestankerne sig langsomt op igjennem den offentlige Mening. Med Holberg vakttes dansk Aand og kritisk Sans, og i den historiske og økonomiske Retning udviklede sig hurtig en hel Skole af yngre Videnskabsmænd, der vel ikke havde hans Vid og Storsyn, men ganske anderledes gik Samfundets dagligdags Spørgsmaal ind paa Livet og kæmpede for nærliggende og udførlige Formaal. Da Frederik den 5te 1746 besteg den dansk-norske Trone sagde han: „Jeg vil ikke tillade, at Aandslivet underkastes nogen Indskrænkning i mine Stater!“ — og i det store og hele rettede hans Regering sig efter denne ophøjede Grund-sætning. I Midten af forrige Aarhundrede nød alle dansk-norske Lande en Presse- og Diskussionsfrihed, der paa den mest glimrende Maade vidnede om vor Enevoldsmagts Folkekjærlighed og stillede Ufriheden i Tyskland i det grelleste Lys. Og denne Frihed benyttede en hel Skare af Videnskabsmænd, Præster, Skribenter og Landmænd til at oplyse Almenheden og Regeringen om Bondestandens slette Kaar og om de Midler, hvorved disse kunde afhjælpes. Denne Diskussion fortsattes igjennem en hel Menneskealder, den førtes med en sjælden Varme for Medmenneskers Vel, med stor Dygtighed og Indsigt, og igjennem Statsmænd som Bernstorff den ældre, Stampe og Reverdil trængte den ind i Statsraadet og omdannede Kongedømmets Syn paa Bondestandens Vilkaar og Statens Interesser i Forholdet

til denne Stand. „Landmanden og især Bondestanden“ — hedder det i en af Datidens Forordninger — „skal opmuntres til Flid og Vindskibelighed og gives mere Mod og Lyst til at stræbe fremad, derved at deres Vilkaar lettes og forbedres, og de Hindringer, som hidtil have betaget saadant Mod og Lyst, saavidt mulig ryddes af Vejen.“ — Ud af dette Regeringssyn fremgik alle Reformerne i Siesvig, og disse bleve nogle af de første Frugter af den hele Bevægelse. I denne Landsdel havde Frihedsbevægelsen at kæmpe imod 1) Livegenskabet, 2) Markfællesskabet og 3) Fæstevæsenet, og vi skulle nu se hvorledes alt dette fjærnedes.

Det, der først træder en i Møde, naar man vil sætte sig ind i Hertugdømmets ældre Landboforhold, er den store Modsætning imellem de forskellige Egne. I Marskegnene og paa Femern vare Bønderne Selvejere, og i hele Distrikter af Nordfrisland fandtes end ikke én Adelsmand. I Sydslesvig, i Danske-Skov, i Svansø, og paa en 9 à 10 Godser i Angel vare Bønderne derimod Adelen Livegne: Trælle uden Ejendom og uden Selvbestemmelsesret. Disse Godser omfattede dog næppe en Tyvendedel af Hertugdømmets Areal og bestod af de Landsdele, hvor over Kongen og Hertugen indtil 1713 havde hersket i Fællesskab. Paa disse Godser ejede Bønderne intet, alt var Herremandens; i Virkeligheden vare de kun bosat Tyende; de maatte ikke gifte sig, de kunde ikke lade deres Sønner lære et Haandværk, ikke foretage et eneste vigtigt Skridt uden Herskabets Samtykke, og dette Livegenskab omfattede ogsaa Kvinderne. Fra først af var det indsmuglet af den

holstenske Adel, og det havde ingen Hjemmel i Lands Lov og Ret. I sin tidligere mildere Form havde dette bredt sig længere nordpaa, til alle Adelen's Godser, men veg senere tilbage indenfor de nævnte Grænser.

Hele den øvrige Del af Slesvigs Bondestand var hovedsagelig frie Fæstere og mest Kongsfæstere. I Nordslesvig — siger Professor E. Holm — havde den store Masse af Bønderne deres Gaarde i Fæste af Kronen paa saa gunstige Betingelser, at de nærmest kunde kaldes Arvefæstere, og saaledes, at de kunde sælge Gaardene, til hvem de lystede. Baade her og i Marsken udgjorde Bønderne en saa selvstændig Befolkning, at Odelsbønderne i Norge paa ingen Maader overgik dem. — For den nordslesvigske Bondestand maa det ganske vist anses for en stor Lykke, at den havde Kronen til Herskab, og særlig var det en meget stor Lykke for Haderslev Amt, at Kong Frederik den 2den havde udkjøbt den talrige Adel, der dengang sad inde med omtrent Halvdelen af Tørninglehn og Østeramtet. I Tidens Løb vilde disse smaa og store Adelsmænd sikkerlig have undertrykt Bonden her som alle andre Steder, og et haardt Fæstevæsen, et tyngende Hoveri og Livegenskab under en eller anden Form vilde formodentlig være bleven disse Bønders Lod. Ligeledes maa det indrømmes, at Regeringen i mange Henseender tog meget lempelig paa sine slesvigske Fæstere. Paa kongerigske Krongodser, der havde meget øde Bondegods, paalagdes det Bønderne under Kong Christian den 5te at opbygge, indhegne og besætte disse øde Gaarde inden trende Aars Forløb, ved Dødsfald paalagdes det samtlige Bymænd at bevare den afdødes Bygninger paa Aars- og Dagstid, ved Ildebrandstilfælder vare de forpligtede til at være behjælpe-

lige med Gaardens Nybygning, og hvis de forbrøde sig grovt mod deres Fæstebrev eller forløb Gaarden, truedes de med Bremerholm. Saavidt jeg véd, er den Art Bestemmelser aldrig gjort gjældende i Sønderjylland. Men alligevel tror jeg, at den almindelige Opfattelse af den nordslesvigske Bondestands Stilling under vore første Enevoldskonger er altfor gunstig, altfor rosenfarvet, selv om man gaar ned lige til Aaret 1720 — to Menneskealdere efter den frygtelige svenske Krig 1658—60. Under Kong Frederik den 4de var den nordslesvigske Bondestand meget fattig. Det kan være sandt, at disse Bønder havde en Art Hævd paa at kunne sælge eller vel rettere afhænde deres Fæstegaarde, men hvad nyttede det, naar der ikke fandtes Lysthavere? I store Dele af Nordslesvig, særlig i magrere Egne, førte Regeringen en lige saa fortvivlet Kamp med de øde Gaarde som i Kongeriget; hele Byer, Sogne, ja, Herreder befandt sig i haabløse Skatte-restancer, ja, i visse Egne var hver anden Gaard øde eller bortforpagtet for 3 à 4 Rdl. cour. aarlig, fordi ingen vilde overtage dem mod at yde de sædvanemæssige Skatter og Byrder. 1708 fandtes alene i Gram Herred i Haderslev Amt 101 øde Gaarde, og 46 af disse vare uden al Bygning. Disse øde Gaarde vare fordelte rundt omkring i alle Herredets Sogne, selv i saa frugtbare Byer som Øldis Bramdrup, Kastvraa og Ringtved, men de optraadte dog navnlig i Hedeegnene, særlig i Jægerup (med 11), Skrydstrup (med 10), Nustrup Bæk (med 11), Over- og Neder-Jersdal (med 10), og paa det nævnte Tidspunkt fandtes alene i Nustrup Sogn ikke færre end 28 øde Gaarde.*)

---

*) I Tyrstrup Herred vare kun 3 Gaarde øde, 2 i Steppinge og 1 i Bjerndrup; i Haderslev Herred ingen.

Jeg savner Oplysninger fra de andre Amter i Nordslesvig; men de skarpe Hedesogne i Aabenraa og Flensborg Amt have vel næppe befundet sig i en bedre økonomisk Tilstand, da Vilkaarene i alt væsentlig vare ens. I Aarene 1723—24 nedsattes en Undersøgelseskommission, der ved Taxationsmænd bedømte Bøndernes Fornuetilstand og Skatteevne i hele Haderslev Amt. Denne Bedømmelse foreligger endnu og giver rigelige Oplysninger om Standens Vilkaar. De øde Gaarde vare ganske vist forsvundne, idet Regeringen havde indrømmet de nye Fæstegaarde 3 à 4 Aars Skattefrihed samt Bygningstømmer i den nærmeste Domaineskov, men de store Restancer ere endnu til Stede og løbe ofte op til meget betydelige Summer, ja, i de magrere Egne synes de fleste Fæstere end ikke at have ydet hverken Landgilde eller maanedlig Kontribution i 5—10 eller 15 Aar. Og der var heller ikke noget at tage. I Aaret 1724 fandtes paa 18 større og mindre Gaarde i Jægerup By: 66 Heste („nogle helt slette, de andre saa temmelig efter Stedets Lejlighed“), 51 Køer, 57 Ungkvæg og Kalve, 152 Faar, 51 Svin og Grise, 17 Plove og 30 Vogne. Enkelte af Gaardmændene havde kun 3 Fag Stuehus, de ejede kun en halv Plov, de havde end ikke en Seng, „anders als was alt Zeug“, ingen rede Penge, men derimod betydelig Gjæld.

Og dette er typisk for hele Vesteregnen i Gram Herred.*) Længere øst paa var Tilstanden en Del bedre,

---

*) Som Exempel anføres her følgende:

Andreas Henningsen ejer $\frac{1}{4}$ Fæstegaard i Jægerup.

Skatter: Landgilde, spec. 2 Rd. 20 Sk. $7\frac{1}{2}$ d.

cour. 1 Rd. — $4\frac{1}{2}$ d.

Maanedlig Kontribution . . . 7 Sk.

men selv i en saa frugtbar By som Styding i Hammelev Sogn ser det ikke stort rigere ud. Paa 18 større og mindre Gaarde fandtes her 1724: 78 Heste og Føl, 74 Køer, 9 Stude, 55 Ungkvæg, 46 Kalve, 118 Faar, 49 Svin og Grise, 25 Gæs, 16 Plove og 30 Vogne, og ikke en Mand i hele Byen er fri for Skatterestancer, der for en enkelt endog løbe langt op over 100 Rdl. spec.

Det er værd at lægge nøje Mærke til denne Fattigdom og Usselhed. Her virkede ingen af de Faktorer, der ellers faa Skyld for Bøndernes Forarmelse. Her fandtes ingen Adel, intet Stavnsbaand, intet snærende og forkuende Baand; Hoveriet til Haderslev Ladegaard, til Refsø, Tørning og andre kgl. Forpagtergaarde var af meget ringe Omfang,*) ja det gjaldt end ikke for alle Byer eller Sogne, og en stor Del af Bondens Arbejdspligt var allerede dengang afløst af Pengeydelse. Den nordslesvigske Bondestand var tilmed et Samfund af frie Fæstere, der under Kronens milde Styrelse faktisk nærmede sig til at være Arvefæstere

---

Udsæd: 6 Skp. Gøderug, 6 Skpr. 2den og 3dje Kjærvs Rug, intet Byg, 6 Skpr. Boghvede, 1½ Læs slet Hø.

Græsningsret til 2 Heste, 1 Ko, 1 Ungkvæg og 4 Faar.

Bygning: 3 Fag Stuehus, 9 Fag Lade, ganske slet og ringe.

Besætning: 2 Heste, 2 Køer, 6 Faar, 1 Svin.

Redskaber: ½ Plov, 1 Vogn, 1 Seng, helt slet, en lille gammel Messingkjedel.

Pengeforhold: Ingen rede Penge, i Smaagjæld 5 & 8 Sk.

Indhøstet Korn: 6 Traver Rug, Havren er ødt af Hestene, 2 Læs Boghvede.

Skatterestancer: spec. 9 Rdl. 1 Sk. 7 d. og cour. 6 Rdl. 7 Sk. 10 d.

Synsforretningen i Jægerup er foretagen i April 1724 af fire Gaardmænd fra Magstrup.

*) 1776—77 afløstes Hoveriet til Refsø og Taabdrup med 46 Rdl. 11 Sk., til Tørning med 41 Rdl. 14 Sk., til Ladegaard med 129 Rdl. 18 Sk. aarlig.

og i hvert Fald havde megen Sikkerhed for, at Frugterne af deres Flid og egne Forbedringer vilde gaa i Arv til deres Børn — men alligevel var Tilstanden slet. Dette kaster et forklarende Strejflys ind over de kongerigske Forhold og viser, at Grunden til Bondestandens daværende store Usselhed ikke alene bør søges i dens retslige Stilling, men tillige og fornemmelig i hele Tidens økonomiske Forhold. Grunden til, at et saa stort Antal Gaarde laa øde i de magrere Egne eller i hvert Fald befandt sig i haabløse Skatterestancer, maa udelukkende søges i, at Jorden med Datidens slette og stadig dalende Kornpriser, med den usle Dyrkningsmaade, det elendige Foldudbytte, det dyre Folkehold og de høje Skatter ikke kunde give en selvstændig Jordrente, et Overskud, eller med andre Ord, at Jorden dengang i disse Egne ikke havde nogen selvstændig Værdi, og at den Jordrente, som Regeringen igjennem Landgilden og de øvrige Skatter krævede af Landejendommene, derfor ikke kunde ydes. En skrap Skatteopkrævning vilde have drevet over Halvdelen af Befolkningen fra Hus og Hjem.

Men fra Aar 1740 begyndte en varig og meget betydelig Stigning i Kornpriserne, og disse gunstige Konjunkturer fandt desuden en kraftig Støtte i Regeringens Beskyttelsestold mod fremmed Korn's Indførsel i Norge og Danmark. Ingensteds i Landet bleve de nye Muligheder grebne med større Begjærlighed end i Nordslesvig. Befolkningens livlige Forstandighed var ingensinde bleven kuet af Trælleaag, den var besjælet af et meget skarpt Instinkt for, hvad der kunde betale sig, af Handelsaand og Erhvervslyst, ligesom den havde hjulpet sig igjennem de tunge Tider ved vidtdreven Husflid, og om end dens Dyrkning

af Jorden de fleste Steder vedvarende tyngedes af Markfællesskabet, saa var selv dette dog ordnet paa en Maade, der i højere Grad end i de fleste kongerigske Egne tillod Fremskridtet at faa Plads. I den største Del af det øvrige Danmark herskede Trevangsbruget, d. e. den opdyrkede Del af Bjorden var inddelt i tre Vange, hvoraf aarvis vxlende den ene benyttedes til Vintersæd, den anden til Vaarsæd og den tredje til Græsning, men derved toges for hyppigt Kjærv af Jorden, dennes Tab erstattedes ikke ved tilstrækkelig Gjødning, og Inddelingen hæmmede enhver højere og mere intensiv Brug af Marken. I Vest- og Sønderjylland herskede derimod fra gammel Tid det saakaldte Græsmarksbrug. De fælles Bjorder vare delte i ca. 9 Indtægter eller Skifter,*) der afvxlende dyrkedes med Sæd og Græs, derved fik Jorderne Tid til at udhvile sig, og hertil sluttede sig — i hvert Fald enkeltvis — en mere rationel Dyrkning med Brak og Kløver. — I mange Henseender var der altsaa gode Betingelser for Fremskridt, før 1766 var der ogsaa skabt lidt Formue, og Befolkningen synes derfor at have været vel skikket til at modtage de store Forandringer og Reforme, som Regeringen meget pludselig indførte.

---

*) Hosstaaende Kaart giver en god Illustration til dette Græsmarksbrug i Fællesskabets Dage (1641). Tallene paa Kaartet fra 1—8 betegne de 8 Indtægter, hvori Bymarken var delt, og ved Prikker har den gamle Kartograf antydnet Vangehegnene. Ved Bogstaverne fra A til M betegner han de 12 Gaarde à 2 Ottinger, hvoraf Byen bestod.

Krongodsernes Salg samt Hoveriets og Livegenskabets Ophævelse paa disse.

Kong Frederik den 5tes Regering havde ikke til Hensigt at ophæve Livegenskabet paa de private Godser, og den vilde heller ikke have fundet fornøden Støtte i den offentlige Mening til et saa radikalt Skridt; men ikke des mindre tilføjede den hele denne skadelige Indretning et dødeligt Slag, idet den ophævede Institutionen paa alle de store og talrige Krongodser, der fandtes i Hertugdømmerne. Dette skete lidt efter lidt ved disses Salg, der besluttedes 1763 og gennemførtes i den følgende Menneskealder. Oprindelig tilsigtedes ved disse Salg vel nærmest kun en Forøgelse af Statskassens øjeblikkelige Indtægter, men da Pengenøden hurtig overvandt, blev Regeringens Opgave Bondestandens Opkomst og Folkemængdens Forøgelse. Alle disse store Godser udparcelleredes, og efter 1765 holdt man op at sælge til de højstbydende. Efter en forud foretagen Bonitering blev der tværtimod paalagt Lodderne en fast Kanon, og enhver Kjøber forpligtedes til — saavidt mulig — at bebygge den Jord, der overdroges ham, medens Regeringen paa sin Side foruden fuldkommen fri Ejendom tilsikrede ham, at der i Fredstid ikke maatte paalægges nye Skatter, at han og hans Børn skulde være fritagne for Værnepligt, for Ægt, Tiende og adskilligt andet; overalt blev Hoveriet omsat til en Pengeafgift, og da Livegenskabet derved tabte ethvert Fodfæste, blev dette ophævet paa alle de Godser, hvor det fandtes. Efter 1768 ledede en Landbo-Kommission paa Gottorp dette store Foretagende, og paa denne Maade solgtes i Aarene 1763—1787 alle Krongodserne i

Holsten og de fleste i Sønderjylland. For den sidste Landsdel skulle vi her anføre de vigtigste.

<i>Godsets Navn.</i>	<i>Salgsaar.</i>	<i>Parceller.</i>
Hjortholm paa Als	udparcell. 1765 i	21 Parc. + nogle Kaad.
Nygaard paa Kajnæs	” 1765 ” 23	” + 8 Kaad.
Graasten paa Ærø	” 1767 ” —	”
Vuderup paa Ærø	” 1767 ” —	”
Kragelund i Flensb. Amt	” 1767 ” 10	”
Frederiksgaard paa Als	” 1767 ” 10	”
Melsgaard paa Als	” 1767 ” 16	”
Mielberg i Gottorp Amt	” 1768 ” 6	”
Gudsgave paa Ærø	” 1768 ” 17	”
Østerholm paa Als	” 1768 ” 28	”
Satrupholm i Angel	” 1770 ” 48	”
Hjortspring paa Als	” 1771 ” 21	”
Sæbygaard paa Ærø	” 1771 ” 18	” + 10 Kaad.
Tyrstrup Gaard i Haderslev Amt	” 1771 ” 2	” til de mæhriske Brødre.
Nørborg paa Als	” 1772 ” 23	”
Arlevad i Husum Amt	” 1772 ” 14	” + mange Kaad.
Riesgaard i Aabenraa Amt	” 1774 ” 6	” + 14 Kaad.
Grøngaard i Tønder Amt	” 1775 ” 5	”
Tørning i Haderslev Amt	” 1776 ” 8	”
Refsø i do.	” 1777 ” 23	”
Taabdrup i do.	” 1777 ” 4	”
Moerkjær i Angel	” 1778 ” 33	”
Ladegaard i Haderslev Amt	1781 ” 44	”
Lyksborg og Nymark i Angel	1783 ”	En stor Mængde Parceller til Flækkens Beboere.
Skjelgaard paa Broager	1783 ” 11	Parc.
Lindaa med Notfeld i Angel	1783 ” 44	”
Skodsbølgaard paa Broager	1785 ” 9	” + 41 Kaad à 1½ Td.
Philipsborg i Ullerup Sogn	1785 ” 8	” + 40 ” à 2 og 1½ Td.
Vojens med Engen Stydingdam i Haderslev Amt	1788 ” 12	+ 9 Parceller.
Krammark paa Broager	1790 ” 9	Parc.

<i>Godsets Navn.</i>	<i>Salgsaar.</i>	<i>Parceller.</i>
Lundsgaard i Ullerup Sogn	1792 i	9 Parc.
Grøngaards Hovenge i Tønder Amt	1793 „	152 „
Drenderup i Haderslev Amt	1793 „	13 „
Blansgaard i Sundeved	1796 „	37 „
Fobislet i Haderslev Amt	1797 „	37 „
Thornumgaard i do.	1797 „	5 „
Kgl. Landerier ved Tønder By	1798 „	35 „

I sydligere Amter solgtes flere, om hvis Udparcellering jeg dog ikke har nærmere Oplysninger.

Paa denne Maade solgtes i Hertugdømmet Slesvig blot indtil 1784 ikke mindre end 44,000 Tdr. Land (à 320 □Roder). Hele det store Foretagende gennemførtes desuden med stort Held. Efter Udparcelleringen (1784) havde Staten en aarlig Merindtægt af ca. 16000 Rdl. cour., et meget stort Areal af Fredsskov (4260 Tdr.) var bleven indhegnet og overgivet til forstmæssig Behandling, og den jordbesiddende Klasse var bleven i høj Grad forøget ikke blot med talrige Selvejrbønder, men ogsaa med en Mængde Inderster, der fik Jord mindst til en Ko, men ikke overalt ere medregnede i den meddelte Oversigt. Herved forøgedes Befolkningen i høj Grad, særlig i Sundeved, Als og Ærø, men i visse Henseender var Livegenskabets Ophævelse dog Hovedsagen. I Slesvig fandtes denne Institution kun paa et eneste Kron-gods, nemlig paa Lindaa i Angel, hvis Beboere fik Friheden uden nogensomhelst Godtgjørelse, men des almindeligere var det i Holsten. I det hele maatte Regeringens Optræden, Exemplet fra oven, have en meget vidtrækkende Indflydelse og fremkalde en Gæring, der tidlig eller sent vilde fremkalde den forhadte Institutions Afskaffelse ogsaa paa de private Godser. Regeringen handlede med dette Formaal

for Øje. Praktisk havde den vist, at Frigjørelsen kunde tilvejebringes med Fordel for alle Parter, og paa forskjellig Vis opfordrede den Godsherrerne til at gaa hen og gjøre ligesaa. Saaledes lod den f. Ex. 1787 udgive et tysk Skrift om Krongodsernes Nedlæggelse, og heri hedder det blandt andet: „Som Følge af sin egen Optræden kan Staten med Rette kræve, at enhver Ejer af saadanne Godser, hvis Beboere endnu sukke under Livegenskabet, lytter til Fornuftens og Naturens Stemme, at han ikke længere forholder Medmennesker deres naturlige Rettigheder, Rettigheder, der paa lovløs Vis, alene ved voldsom Anmasselse, ere blevne den berøvede — og det saameget mere, som det uimodsigelig kan bevises, at en saadan Omdannelse kan ske uden Tab for Godsherren, ja, af private kan udføres med endnu større Fordel og med ringere Udgifter end af Staten.“ Regeringens Bestræbelser bleve heller ikke uden al Frugt, særlig i Sønderjylland. I Angel, hvor en forstandig Drift af Jorden meget tidlig gjorde sig gjældende, og hvor der var Trang til flere Ejendomme, udparcelleredes flere private Godser, og her afskaffedes Livegenskabet ved privat Initiativ flere Aar før dets almindelige Ophævelse. Paa enkelte Undtagelser nær beherskedes derimod den holstenske Adel endnu af Fordomme og Uvilje imod Frihedsbevægelsen, men da denne Side af Sagen ligger uden for mit Emne, skal jeg kun bemærke, at det først i Aaret 1804 lykkedes den danske Regering at faa Bugt med det slesvig-holstenske Livegenskab. „Kronprins Frederik“ (den 6te) — skriver v. Eggers 1805 — „har med lige saa megen Fasthed som Eftertæksomhed drevet igjennem, hvad endnu ikke er sket i noget Land, hvor germanske Sæder herske. Han er den første, der afskaffede Livegenskabet fuldkommen og hævede

alle dets væsentlige Bestemmelser. — — „Jeg glædes hjærtelig“ — sagde han, da Forordningen for Hertugdømmerne af 19. Decbr. 1804 blev underskrevet — „at jeg nu endelig ser fuldført et Ønske, der næsten i 20 Aar har været mig saa magtpaaliggende.“ *) — Men alligevel slap Bønderne paa de private Godser langt fra for saa billigt Kjøb som paa Krongodserne. Godsherrerne paalagde dem meget betydelige Pengebyrder som Ækvivalent for Frigjørelsen; saaledes maatte — for at nævne et Exempel — de Livegne paa Runtofte Gods i Angel betale 1 Rdl. 12 Sk. cour. mere i aarlig Afgift af hver Byskjæppe Land (144 □Roder) end deres ikke-livegne Fæller. Derimod hedder det i den kgl. Plakat, hvorved de Livegne paa Lindaa 1784 frigaves, at Kongen ikke alene paa egen Bekostning havde ladet foretage en Opmaaling og Bonitering af alle Godsets Jorder, men ogsaa, at han af kgl. Naade har besluttet at ophæve deres hidtil ydede Hoveri og Livegenskab og give dem lige Ret med hans øvrige fribaarne Undersaatter. „Altsaa skænke og bevillige Vi alle vore hoveripligtige og livegne Undersaatter paa vort Gods Lindaa — foruden en ganske omkostningsfri Udløsning af det hidtilværende Livegenskab — deres Huse, Besætning og Jorder til fuldstændig Ejendom.“ — Dette stiller unægtelig den danske Kongemagts Fremfærd i et meget smigrende Lys, og paa dette Omraade vil det vist være noget vanskeligt at finde Antydninger af de Lidelser, som disse Kongers Regeringsmaade skal have paaført Landet.

---

*) Skand Lit. Selsk. Skrift. 1806.

Markfællesskabets Ophævelse.

De Reformere, der gjennemførtes hos os i forrige Aarhundrede, betegne i Virkeligheden et helt Brud med den gamle Samfundsorden, en Revolution eller Omvæltning, om end denne Omvæltning foregik i lovlige Former og paa en lempelig Maade. Det gamle Samfund hvilede paa Tvang. Enhver havde sin bestemte Plads, sin Virksomhed, sine Rettigheder og Pligter nøje foreskrevne fra gammel Tid, inden for denne Række var og betød han noget. Ordningen var korporativ og social. I længst forsvundne mørke Tider havde Samfundet ad denne Vej tilkæmpet sig Orden, Hørighed og Lydighed og vundet frem paa det første store Kulturtrin: Indordningen under fælles Love og Vedtægter. Det moderne Samfund, der arbejdede sig frem gennem det 18de Aarhundredes Livs- og Statssyn, hviler paa den personlige Frihed, paa Selvansvarligheden, paa det menneskelige Fremskridt gennem hver enkelt Person. Alle Samfundets Kræfter skulde frigjøres og spores frem i det hidsige Kapløb for egen Udvikling og Vinding, som vi kalde den frie Konkurrence. Derfor maatte der skabes frie Individer og frie Ejendomme, fri Jord i fri Mands Haand, derfor afskaffedes Stavnsbaand, Livegenskab og personlig Tjenesteplicht, derfor veg Jordfællesskabet for individuelle Ejendomme og det sædvanemæssige Fæstevæsen for frie Kontraktforhold. Denne Udsondring af den enkelte, denne Individualisering er Kjærnepunktet i alle det 18de Aarhundredes Bestræbelser. I gamle Dage var Markfællesskabet utvivlsomt en fortrinlig Indretning. Ethvert Bylag var jo et lille Gilde til fælles Arbejde og fælles Forsvar, det alene formaagede at give Bonden Tryghed, Anseelse og Indflydelse. Kun i sluttet Trop kunde Datidens Mennesker

angribe de mørke Skove og fravriste dem de dyrkelige Egne, hvor Adelbyerne og Torperne rejste sig, og kun samlede formaaede de at beskytte Arbejdets Frugter imod vilde Dyr, nærige Naboer og fremmede Fjender. Vort Land er bleven befolket og opdyrket ved Fællesskabet, og kun gjennem det har den allerstørste Del af vort Folk formaaet at kæmpe sig ud af vildt Barbari og op til det første Dannelsenstrin. Men som alle disse tidlige, vanskelig tilkæmpede Fremskridt indeholdt det meget store Farer for en mere fremskreden Tidsalder. Det var fjendtlig imod al Forandring. Det undertrykte enhver Afvigelse fra Skik og Brug, enhver ny og frugtbar Tanke, ethvert Fremskridt, eller med andre Ord, det dræbte det, vi med et fremmed Ord kalder Originalitet. I Landets vigtigste Erhvervsliv indførte det en Trældom af den allerfarligste Art, nemlig Trældom under Flertallets Sløvhed og Fordomme, under aflægs middelalderske Indretninger og Forestillinger, der i sin Tid havde været ypperlig afpassede efter Forholdene, men nu kun kunde hindre Folket i at svinge sig op paa et nyt Dannelsenstrin: den intensive Brug af Jordens Værdier og de personlige Kræfter. Ved Siden heraf ere dets øvrige Skyggesider: at det ved Bystævne eller Grande gav Anledning til Svir og Drik, at det ved de lange Markveje forarsagede Tidsspilde o. a. m. for intet at regne. Hovedsagen er Tilintetgjørelsen af Personlighedens Ret og Magt over Jorden.

Fællesskabets Ophævelse var saaledes det første Skridt, der maatte gjøres for at lægge Grunden til en bedre Agerdyrkning og bringe Liv og Foretagsomhed ind i Bondestanden, og paa dette Punkt vare derfor ogsaa alle, Venner som Fjender af Frigjørelsen, enige. Allerede 1757 havde

Frederik den 5te nedsat en Kommission „Landvæsenets Fremtarv og Nytte at befordre“, og i Spidsen for den stod Kongens Ven, Grev Moltke Bregentved, Grev Holstein af Ledreborg og Grev Otto Thott af Gavnø. Aaret efter begyndte Regeringen at virke for Udskiftningen, og rundt omkring i Landet foretoges i den nærmest følgende Tid talrige Forsøg i denne Retning. Alligevel gik det temmelig langsomt i Kongeriget, medens Regeringens Bestræbelser fandt en gunstig Jordbund i mange Egne af Sønderjylland. I Febr. 1766 udstedte Kong Christian den 7de den første Forordning om Indhegningens Fremme og Ophævelsen af Byjordernes Fællesskab i Hertugdømmet Slesvig. Som de fleste af Datidens Regeringsbestemmelser er ogsaa denne Forordning præget af en særegen mild Aand. De danske Enevoldskonger, der vare i Besiddelse af en saa uindskrænket Magt, yndede ikke at udstede strænge og haarde Lovbud, de talte ikke gjerne i korte og kolde Bydesætninger til deres Undersaatter; fra Kristiansborg førtes det venligste Sprog, og paa det omhyggeligste søgte Regeringen at angive og forklare Grunden til sin Opræden. Den fremhæver stadig Motiverne, atter og atter kommer den tilbage til, at det, der forskrives, tjener til det „gemene Bedste“, er til „samtlige vore kjære og tro Undersaatters Gavn og Nytte“, eller særlig til Fordel „for den fattige Almue“. Overalt stræber den ivrigt efter at drage Folket op paa Regeringens oplyste Standpunkt og indprente det Borgerfølelse og Fædrelandssind. I den nævnte Forordning udtaler Kong Christian derfor ogsaa, at han lige fra sin Arveregerings Tiltrædelse har næret landsfaderlig Om-sorg for sine Rigers og Landes Opkomst og Flor, at han har søgt at udfinde og anvende ethvert Middel i dette

Øjemed, og at han ligeledes vil have sine kjære og tro Undersaatter opmuntrede til med Flid og Iver at understøtte ham til deres eget Bedste. „I Særdeleshed“ — hedder det videre — „have vi nu ladet overveje, hvorledes Agerdyrkingen, hvoraf Landets Vel for største Delen er afhængig, kan ophjælpes og dens vigtigste Hindringer fjernes. Da det nu har vist sig, at det iblandt Lodsejerne herskende Jordfællesskab er særdeles skadeligt for Landets behørige Dyrkning, saa have vi i Naade fundet for godt, at lade udgaa en Forordning for Hertugdømmet Slesvig, hvorved dette kan blive forandret.“ Alligevel afholdt Regeringen sig fra enhver Tvang og overlod Udskiftningen til Interessenternes egen Beslutning. Forordningen af 10de Febr. 1766 foreslog kun, at naar de to Tredjedele af en Byes Markfæller — regnede ikke efter Hoveder, men efter Plovtal — bleve enige om Udskiftning, saa skulde den øvrige Del af Bylaget rette sig derefter, dog kunde selv en Minoritet tvinge Sagen frem for Amtmanden, som da ved Synsmænd skulde lade Stillingen undersøge og derefter afgive en Erklæring om Fællesskabets Ophævelse eller Fortsættelse. Dette var meget skaansomme Bestemmelser; som Regel krævedes kvalificeret Majoritet ($\frac{2}{3}$) for Udskiftningen, og i hvert Fald kunde Mindretallet kun ad store Omveje og med megen Bekostning sætte sin Vilje igjennem. Men Regeringen har formodentlig stolet paa Befolkningens Opvækthed og Lyst til Fremskridt, og den kunde have nogen Grund til at gjøre dette. I Tiaarene 1740—1760 var der ad privat Vej sket betydelige Udskiftninger i Nordslesvig. Herom skriver Pontoppidan 1757:*) Udskiftning har fundet

---

*) Økonom. Magaz. I, S. 27-28.

Sted i det slesvigske, i Haderslev-Hus Amt, især paa det Strøg, som ligger imellem Haderslev og Aabenraa. — — Et Sogn kaldet Løjt har for mange Aar siden ved Udtuskningsfaaet deres Jorder saaledes afsondrede fra hverandre, at hver Mand nu ejer og behandler sine Jorder som et Enemærke og adskilt Ejendom. Bonden har ved sin Vindskibelighed forbedret sit Tillæg saaledes, at han nu med mindre Arbejde oppebærer dobbelt Frugt og derved kommer til en ønskelig Velstand. Da Naboerne i lang Tid havde set paa dette med skele Øjne, bleve de derved drevne til at udforske Aarsagen til denne deres Naboers kjendelige Velstand. De fandt omsider, at samne største Dels grundede sig paa den Endels Raadighed, hver Mand havde over sin Jord. De bleve derfor enige om indbyrdes at udtuske deres Jorder og hver for sig indhegne sin Anpart. Prøven blev gjort og gik lykkelig afsted. Andre saa' sig igjen i Spejl herpaa, og det er nu i denne Time dermed kommet saa vidt, at der i det blotte Haderslev-Hus Amt, især i Haderslev og Tyrstrup samt tildels i Gram Herred findes nogle Tusende Hauger og Lykker indrettede, der hvor der forhen haver været lutter store Fællesmarker. Det staar og nu at bevise, at der saaledes i det blotte Haderslev-Hus Amt er siden Aar 1739 og 1740 bleven indrettet over ti Tusende Lykker og Hauger. — Pontoppidans Meddelelser have megen Interesse og stiller den daværende Bondestand i Haderslev Østeramt i et gunstigt Lys. Her møde vi sikkert det første Forsøg i stor Stil paa at bekæmpe Fællesskabet ved Landbostandens egen Foretagsomhed, selv om Udskiftningen ikke strax kom til at omfatte alle Jorder i de enkelte Bylag. Dette fremgaar ogsaa af Forordningen af 10. Febr. 1766, der i sin

Iste Paragraf behandler disse tidligere Magelæg og Udskiftningsforsøg samt paatrykker dem Lovlighedens Stempel.

Forordningen af 10. Febr. 1766 havde dog i det hele kun ringe Virkning. Lovgiveren optraadte mere som opmuntrende end som tvingende, og i disse Forhold, hvor det gjaldt om at bekæmpe 1000-aarig Skik og Brug, gammel Sløvhed og Sløseri, nyttede denne Optræden ikke meget. Dette indsaa' Regeringen ogsaa, og 1770 udkom en ny Forordning om Fællesskabet i Sønderjylland. I Indledningen til denne hedder det, at den tidligere Forordning vel ikke var bleven uden al Virkning, men heller ikke havde ført til de Resultater, som man for Undersaatternes Vel havde ønsket og haabet. Den nye Forordning griber derfor Sagen an paa en langt virksommere Maade. I dens § 1 hedder det nemlig, at enhver Ejer af et Boel, en Stavn, en Gaard eller Jordlod, der ønsker at have sit Land udsondret af Fællesskabet og er til Sinds at indhegne samme, kan kræve hele Bymarken opmaalt, hvad enten den helt laa hen i Fællesskab eller en Del af den var Særmarker, og denne Opmaalning, der skulde omfatte alle Jordarter: Ager, Eng, Græsningsland og Hede, kunde kun foretages af en edfæstet Landmaaler, hvorefter Amtmanden skulde udnævne 3 erfarne Sande- og Synsmænd eller andre edfæstede Jordbundskyndige til at foretage en almindelig Bonitering. Naar dette var sket, skulde hver Parthaver — under Herredsfogdens Tilsyn og Tilstedeværelse — have sin Andel anvist og udlagt, **saavidt gjørligt er paa et Sted og i Sammenhæng.** Skulde der i den Anledning opstaa Stridigheder mellem Bymændene, havde de beskikkede Sande- og Synsmænd Ret til at foretage Fordelingen under Appel til Landbokommis-

sionen paa Gottorp. Desuden hedder det: Endelig skal alle Opmaalings-, Boniterings- og Anvisnings-Omkostninger udlignes over alle Interessenterne i Fællesskabet, selv om en større eller mindre Del af disse ogsaa i Fremtiden skulde ønske at lade deres Jorder henligge i Fællig. I det hele er denne Forordning et ualmindelig dygtigt Arbejde, og i de følgende Paragrafer giver den meget nøjagtige og meget praktiske Bestemmelser om Udskiftningens Enkeltheder. Den fastsætter Maalingsenheden for de forskjellige Egne: Otting, Fjerding, Mark Guld og Plov efter Distriktets Brug, den meddeler en Instrux for Boniteringsmændene, den omhandler Adel- og Byvejes samt Forters Vedligeholdelse, den sikrer Kaadnere og Inderster en Erstatning i Ejendomsjord for den Græsningsret, de hidtil havde nydt paa Bymarken; den fastsætter Størrelsen af den Stats-hjælp, der vilde blive betalt ved hver Udflytning o. a. m., men for at give et almindeligt Billede af Udskiftningen er det ikke nødvendigt at gaa dybere ind paa disse Enkeltheder.

Det følger af sig selv, at Bestemmelserne i § 1 maatte tilføje det møre Fællesskab det sidste dræbende Slag, og selv om Bønderne, i Lighed med hvad der ofte indtraf paa Sjælland, stillede sig afgjort fjendtlige til hele Udskiftningen, kunde de ikke længere hindre den. Det var langt fra nogen billig eller nem Reform, Opmaalning og Bonitering krævede store Pengeudgifter, Inddigning og Hegnplantning foraarsagede et meget betydeligt Arbejde, den nye Driftsmaade vendte op og ned paa alle Bondens Sædvaner og tvang ham til at bryde med Skik og Brug, men naar en enkelt Mand, der følte sig hæmmet af Fælles-

skabets Lænker, kunde paatvinge Bylaget alle disse Udgifter, maatte dette, hvad enten det vilde eller ej, følge ham for ikke at drøsse Pengene ud til ingen Nytte. Paa denne Maade sporedes Befolkningen fremad, og i Tiaaret 1770—1780 svandt Fællesskabet som ved Trylleri i alle kgl. Amter og Landskaber.

„Ven vi skriv'er de tre Krykker (o: 1777)

Skal Verden deles i Lykker!“

hedder det i et Spaadomsrim fra Sundeved, og denne Spaadom gik i Opfyldelse. Kun hist og her i Krogene, paa Smaaøerne, ude i de store Hedestrækninger o. lign. St. blev svage Rester af Fællesskabet tilbage til en senere Tid. Kongens Bønder i Amterne og Landskaberne fik saaledes deres Jorder udskiftede en Del tidligere end i det øvrige Danmark. I den største Del af Jylland foregik denne mellem 1770—1790, paa Fyen fra 1770 til 1800, paa Sjælland og Laaland endnu en Del senere, men da de slesvigske Godsdistrikter ikke berørtes af de ovennævnte Forordninger, afsluttedes Udskiftningen paa disse heller ikke før nogle Aar ind i dette Aarhundrede, og som Helhed kom Sønderjylland altsaa, strængt taget, ikke langt forud for det øvrige Land.

At indlade sig paa en nøjere Bedømmelse af den slesvigske Udskiftnings Karakter turde for Tiden være temmelig vovet. Den ældre Literatur er paa dette Punkt mærkværdig fattig, og den fornødne Lokalkundskab kan umulig samles paa Enkeltmands Haand. I to Henseender naaede Regeringen ikke sin Hensigt. Den havde paa det indstændigste ønsket, at enhver Ejer saavidt mulig fik sin Jord i ét Stykke og i Sammenhæng, og den havde, for at dette kunde ske, i høj Grad opmuntret til Udflytning.

Men i begge Henseender stødte den hos selve Bondestanden paa meget store Hindringer, til hvis Bekæmpelse den maatte have grebet til Midler, der laa ganske udenfor dens Tilbøjeligheder og dens milde Aand. Af den gamle Driftsmaade fulgte det, at kun Jorden omkring Byerne, det gamle Agerland, Vangen, havde nogen Værdi. Disse gamle Kornmarker vare i Kultur, fra Arilds Tid havde de modtaget Driftens befrugtende Midler, her var intet tæt Krat, ingen Gyvel- og Lyngmark, ingen af Overdrevens Sten- og Tuemasser at kæmpe imod, og det var derfor ganske naturligt, at enhver Parthaver stod fast paa at have sin Andel i de gamle Byvange. Men allerede heraf fulgte, at han — overensstemmende med disses forskjellige Godhed — maatte faa sine nærmestliggende Lodder sprængte i mindre Stykker foruden forholdsmæssige Dele af Udmarken, Overdrevet og Hederne. Men Følgen heraf blev igjen en slet eller i hvert Fald en uøkonomisk Udskiftning. I Stedet for samlede Marker omkring Boet anvistes Lykkerne rundt omkring i alle Bymarkens Hjørner og Kanter. Lange, kileformede Stykker af den gamle Byvang ind imod Landsbyen, adspredt liggende Kobler i Udmark, Hede og Skov med halve Mil lange Veje eller Forter turde, i hvert Fald for Haderslev Østerant, være det almindelige. Og paa samme Maade gik det med Udflytningen. Datidens Bønder holdt kun af de Marker, hvorfra de kunde høre Byhanerne gale. „Æ Jenbol“ indgød vore Oldefædre en uovervindelig og vel heller ikke uberettiget Skræk. I de tætte Skove huserede endnu de glubende Dyr. Saaledes skriver Rhode i sin Beskrivelse af Haderslev Amt: „I Aaret 1763 var i Skovegnene her i Amtet et eget Optog med Ulvene, enten Snevejret eller en egen Galen-

skab drev dem, skal jeg ikke sige, det var farligt at ride ene og ubevæbnet, de søgte uden Frygt Hesten. Tænk, man dræbte dem inde i Kolding By, inde i Vaabenusene ved Landsbykirkerne, og de gik frem ligesom blinde og galne.“ Desuden var Retssikkerheden mange Steder ringe, omstrefende Tiggere og andet Pak fyldte Landevejene, den tungsindige Ensomhed, de lange Skole- og Kirkeveje for en Befolkning, der satte høj Pris paa Oplysning, de usle Avlsredskaber, Ukjendtskab til Udgrøftning, Sommerpløjning og Mærgling, de forfærdelig vanskelige Rydningsarbejder i Overdrevet — alt forenede sig for at holde Bonden i By. E. Holm fortæller, at en Bonde paa Bernstorfs Gods ved Kjøbenhavn, hvem Loddet havde tildelt en Udflyttergaard, i sin Fortvivlelse drak sig saa fuld, at han „næsten i 24 Timer lignede fuldkommen et rasende Menneske“, og en anden, der havde samme Skæbne, blev saa betaget deraf, at han øjeblikkelig gik til Sengs og senere i 8 à 10 Bønskrifter til Kongen klagede over den lidte Uret, ja, paa Brahetrolleborg paa Fyen var Frygten for Udflytningen saa stor, at mangan en Bonde nægtede at tage imod den Gaard, der tilfaldt ham, og i dens Sted bad om at faa et Hus i Landsbyen med 3 Tønder Land Jord. — Hvis Regeringen med godsherrelig Haardhed havde holdt fast paa Udflytningen, vilde Tilfælde af samme Art sikkerlig ogsaa have fundet Sted i Sønderjylland. Men den stillede ikke disse Fordringer, uagtet den var Jordens Ejer. Den agtede Bøndernes Selvbestemmelsesret, de store tæt sammenbyggede Landsbyer holdt sig til langt ind i vort Aarhundrede, ja, for at forfølge Udskiftningen i dens yderste Virkninger vilde det være nødvendigt at gaa ned lige til Nutiden, men en saadan Undersøgelse hører ikke hjemme i disse Blade.

Alligevel havde Udskiftningen en meget stor, næsten øjeblikkelig Indflydelse paa Landets Udseende og Tilstand. Udskiftningen har skabt det Sønderjylland, vi ere fortrolige med; thi den betegner jo ikke alene Overgangen fra Fortidens fælles Ejendom og fælles Arbejde til Nutidens Driftsmaade og Særeje, men med den fulgte ogsaa en hel Omdannelse af Landets ydre Karakter. Der, „hvor Øjet før mødte store hegnløse Marker og udstrakte Overdrev, hvor store Sværme af løsgaaende Kreaturer, Heste, Køer, Faar, Svin og Gæs forsultne trampede om mellem hverandre for at søge Føde paa den knappe Græsning,“ saa's kort efter veldyrkede Lykker, overskyggede i Østen af venlige levende Hegn, paa Højderyggen delte i skarpe Skaktavl af Sanddigerne og imod Vesten af Fennernes Grøfter; den mishandlede Græsningsskov vэг for forstmæssig drevne Højskove; Krat, Kjær og Sumpe kultiveredes, nye Kulturplanter som Kartoffler, Raps og Kløver indførtes, den talrige og usle Hestebestand veg for Malkekøer og Stude, og saaledes banede Udskiftningen Vejen for en større Velstand og Lykke.

Men hertil kom, at hele denne Overgang fra det gamle til det nye lige fra første Færd støttedes af opadgaaende Priser paa alle Landbrugets Værdier. Bonden følte, at der var Grøde i Luften, og han forsønte ikke at saa'. Efter Falbe Hansen hidsættes her en Oversigt over de vigtigste Priser i Tidsrummet.

Gjennemsnitsprisen paa:

	<i>Kug pr. Td.</i>	<i>Byg pr. Td.</i>	<i>Havre pr. Td.</i>
i Tiaaret 1731—40..	6,20 Kr.	4,75 Kr.	2,47 Kr.
— 1741—50..	7,00 „	4,62 „	2,70 „
— 1751—60..	7,14 „	5,22 „	3,41 „

	<i>Rug pr. Td.</i>	<i>Byg pr. Td.</i>	<i>Havre pr. Td.</i>
i Tiaaret 1761—70..	9,04 Kr.	6,02 Kr.	3,45 Kr.
— 1771—80..	8,87 „	5,87 „	3,66 „
— 1781—90..	9,75 „	7,56 „	4,89 „
— 1791—1800	11,33 „	7,72 „	5,31 „
— 1801—1809	16,85 „	9,66 „	6,54 „

Gjennemsnittsprisen paa:

	<i>Oxekjød pr. Pd.</i>	<i>Flæsk pr. Pd.</i>	<i>Smør pr. Pd.</i>
i Tiaaret 1735—44	17 Øre	13,0 Øre	17,2 Øre
— 1745—54	19 „	14,6 „	22,5 „
— 1755—64	19 „	19,0 „	23,4 „
— 1765—74	22 „	20,6 „	25,8 „
— 1775—84	19 „	19,7 „	26,5 „
— 1785—94	19 „	22,3 „	27,7 „
— 1795—1804	27 „	30,3 „	37,7 „

Disse Priser ere beregnede for Kongeriget, men de egne sig sikkert ogsaa til at give Forestilling om, under hvilke ydre økonomiske Forhold den slesvigske Bonde levede paa denne Tid. De vigtigste Betingelser for, at en erhvervsdygtig og flittig Landbostand kunde svinge sig op paa et højere Trin, vare tilstede, men i sin Omhu for Landets Vel fjøede Regeringen hertil endnu en ny og kraftig Spore: den skabte Ejendom for Fæste, den skænkede Bonden Jorden og gjorde ham ogsaa retslig til en selvstændig og fuldkommen fri Borger i Staten.

Fæstevæsenets Overgang til Arvefæste og Selvejendom.

Efter at Regeringen ved Domænegaardenes Salg havde begyndt at skabe Selvejere midt i en Landbostand af Kongsfæstere, efter at den ved Fællesskabets Ophævelse havde

paaført sine Fæstere meget betydelige Udgifter og tvunget dem til at nedlægge store Arbejdsværdier i Jorder, hvortil de kun havde Brugs-, men ikke Ejendomsret, maatte dens næste Skridt nødvendigvis blive en Omordning af selve Fæstevæsenet. Den maatte give Fæsterne de fornødne Garantier for, at de selv og deres nærmeste Efterslægt kunde nyde godt af deres eget Arbejde, ligesom det heller ikke kunde ligge i Regeringens Plan at begunstige de nye, Kronen hidtil uvedkommende Kjøbere af Herregaardsparceller frem for den gamle Stamme af Kongsfæstere, der i unindelige Slægtled havde dyrket den allerstørste Del af Hertugdømmets Jorder og baaret sin Del af Rigets Byrder. Vi se derfor ogsaa, at Regeringen kun to Maaneder efter Forordningen om Fællesskabets Ophævelse gik videre ad den alt betraadte Vej, og ved Forordningen af 14de April 1766 forlenede alle Kongsfæsterne i Hertugdømmet med deres fæstede Jord og Grund eller afløste de tidligere rent personlige Fæstekontrakter med en Art meget nøje bestemt Arvefæste. — Jeg har allerede i et tidligere Afsnit udtalt mig om det ældre Landbovæsen i Slesvig. 1766 fandtes kun forholdsvis faa Selvejere paa Gesten, i de ulykkelige Krige i det 17de Aarhundrede vare en Del af disse gaaede til Grunde, men selv i meget gamle Tider have de vistnok kun udgjort et Mindretal af Bondestanden. Det maa tværtimod antages, at den allerstørste Del af Befolkningen fra Arildstid har været bosat paa Kronens Jord, paa det saakaldte Konnungelef, og derfor aldrig har været andet end Forpagtere paa Livstid eller Fæstere. Herpaa hvilede altsaa i sidste Instans Hertugdømmets Landbovæsen og Befolkningens Ret til Jorden, og principielt ændredes dette ikke ved, at Fæstevæsenet gennem Sæd-

vane og Hævd saavel som ved Regeringens skaansomne Optræden havde antaget en meget lemfældig Form. Kongen tillod Fæsterne at afhænde deres Gaarde, og da Bygninger, Besætning, Avlsredskaber, ja, endogsaa flere af de Værdier, Bonden tilvejebragte ved sit Arbejde, saasom Hegn o. l., gik ind i Fæsteboets Særeje og kunde overdrages til andre, ogsaa ved Arv, og da Regeringen kun i Nødsfald tillod, at Gaarden gik ud af Slægten, og ingensinde forhøjede Forpagningsafgiften eller Landgilden, saa skabtes derved ganske vist en Art sædvanemæssigt Arvefæste, men dette manglede ganske lovhjemlet Sikkerhed, og Fæsteren vilde derfor altid blive afhængig af Lokaløvrighedens Forgødtbefindende i Arvesager. Alligevel fremmede denne Form af Fæstevæsen i høj Grad Udviklingen. Den gav Bonden Lyst til Forbedring og Fremskridt, til Udskiftning, Indhegning o. a. m., og da han tillige var i Besiddelse af fuldstændig personlig Frihed, naaede de nordslesvigske Bønder tidligere end deres kongeriske Fæller frem til et højere Dannelsesstrin og en bedre økonomisk Tilstand. De viste tidlig Lyst til Forandring. De havde Tilbøjelighed for Handel, en stor Del af Standens yngre Sønner flakkede Landet rundt som Kvæg- og Hestehandlere eller færdedes i Rigets øvrige Dele som Kniplingskræmmere. Paa disse Rejser lærte de nye Forhold og Indretninger at kjende, de bleve mere fordomsfrie, og de indførte tit Forbedringer i Hjemmet. Det er værd at lægge Mærke til, hvad en saa dygtig Iagttager som Pastor P. Rhode, der netop umiddelbart før de store Reformers Periode var Sognepræst i Steppinge, skriver om den nordslesvigske Bondestand paa dette Tidspunkt: „Bønderne i Amtet ere Fæstebønder af Kongen (nogle faa have kjøbt deres Jorder).

Jorden er Kongens, men Bygningerne deres egne; de kunne sælge dem, til hvem de lyster (naar kun Kongen kan faa sine Afgifter), og af Kongens Amtmand udstedes Fæstebrevene. Deres Landgilde, som tilforn blev in natura leveret, betales nu med Penge. — Folket er flittigt og økonomisk. Det er sandt, som nogle om disse mine Landsmænd skrive: de konsulere ikke Vanen, saafremt de i deres Indkomme forudse nogen Fordel, skulde de end hente den i andre Lande og Riger. Til Flittighed blive de fra Barndom vant; man finder en Bondes Tjenestekarl sjælden her som i det slaviske Sjælland og Laaland, at ligge om Vinteren fra Sol gaar ned og indtil Sengetiden, række sig paa Bænkene. Er der Mangel paa Korn og Tærskearbejde, saa er Bondekarlen ikke her saa forlegen som andensteds for at fortjene Føden; nogle arbejde i Træ og sælge til Kjøbstæderne, andre gjøre Arbejd af Halm, af Svinehaar, af Ben osv., andre gjøre Koste af Gejl, af Lyng, Birk osv., andre rejse om og sælge Vare (de fortjene kun lidt, dog ville de ikke tigge). De kjende Verden og stole paa Guds Forsyn og paa Lykken; de ere lige saa glade, naar de betræde en anden Provins, som naar de ere hjemme, endog de elske usvigelig deres Fædreneland. . . . Kvindfolket er her dets Levetid ikke ledigt, kunne de ikke tjene længere, saa væver, strikker, knipler, spinder de og deslige . . .“ — Selv om denne Fremstilling paa nogle Punkter kan være lidt for gunstig, er den sikkerlig dog i Hovedsagen paalidelig. Den nordslesvigske Bondestand var i forrige og i Begyndelsen af dette Aarhundrede en jærnflittig Befolkning. Under de daværende økonomiske Vilkaar var det kun ved den yderste Anstrængelse, at en fritstillet og selvstændig Landbostand, der ikke havde Gods-

herrer at ty til, kunde holde sig oprejst og komme igjennem. Hvad Markerne og Kvægopdrætningen ikke kunde indbringe, maatte skaffes til Veje ved Knipling, Rebsnoning, Kostebinding, Træskolavning o. m. a. Den anstrængte Husflid, der, i hvert Fald i de magrere Egne, holdt Fattigdommen og Nøden ude lige ned til 1820—30, vil man nu kun træffe ringe Rester af, og i Aaret 1889 vilde en ny Rhode maaske ikke i samme Grad kunne rose den nordslesvigske Bondes Aftenflid og Vindskibelighed, lige saa lidt som en Sammenligning nu mellem ham og hans laalandske Fælle vilde falde saa fuldstændig ud til Gunst for ham som dengang, selv om han endnu har nogle personlige Fortrin, der først efter en lang Udvikling kan erhverves af Øernes forhen vordnede Befolkning.

Saameget er i alt Fald vist, at den lykkelige økonomiske Udvikling, det betydelige Maal af Velstand og Dannelse, som den nordslesvigske Befolkning har naaet, væsentlig skyldes to Ting: Vore Olde- og Bedstefædres utrættelige Flid, Vindskibelighed og Nøjsomhed og vore gamle Kongers landsfaderlige Omhu for denne Befolknings Vel. Da Regeringen indsaa', at de store Fremskridt, som den ønskede at sætte i Værk, kun kunde kaldes til Live ved at opmuntre Befolkningens Erhvervslyst og Flid og ved at give større Garantier for Udbyttets Bevarelse i Familiens Haand, gav den øjeblikkelig disse Garantier, og det uagtet den derved samtidig maatte give Afkald paa Kronens Ejendomsret til den allerstørste Del af Hertugdømmets Jorder. Den ovennævnte Forordning af 14de April 1766 fastsætter den Arveorden, som fremtidig bør være at iagttage ved Overdragelsen af Fæstegods i Hertugdømmet Slesvig. Der ligger meget mere i denne For-

ordning end Overskriften antyder, ja, den havde en saa indgribende Virkning, at den endnu den Dag i Dag fortjente at ophænges i Glas og Ramme i enhver slesvigsk Bondes Dagligstue. Denne Forordning og dens Følger gjorde ham først til det, han er nu, og Regeringen viste ham en Velgjerning, der næppe nogensinde er bleven tilstrækkelig værdsat, ja, næsten synes at være gaaet i Glemmebogen hos de fleste.

I Forordningens Indledningsord hedder det, at Kongen er utilfreds med den uensartede og til dels ulovlige Maade, hvorpaa Fæstekontrakter oprettes i Landets forskellige Egne, og at han for dette vigtige Anliggende ønsker, at en fast og ensartet Norm skal komme til Anvendelse overalt. Det er derfor hans Vilje, „at Undersaatterne — for at de des frejdigere kunne tage sig af Agerdyrkningens Udvikling — skulle gives fuld Sikkerhed for, at de, idet de tage sig af Fæstegodsets Forbedring, arbejde for sig selv, for deres Børn eller deres nærmeste Slægtninge, og ikke for Personer, der som oftest ere dem ganske fremmede.“ Forordningen overdrager derfor alle Kronens Fæsteejendomme, Gaarde og Kaad i Amterne og Landskaberne, til Ihændehaverne som Arvefæste, og dens øvrige Paragraffer fastsætte nærmere, hvorledes disse nye Ejendomsformer kunne og skulle nedarves i Slægten. Grundlaget for denne Arveorden er Førstefødselsretten i strængeste Forstand. Først arver ældste Søn og hans Sønner og Døtre i nedstigende Linjer, derefter de yngre Sønner i Aldersorden og deres Slægt, saa den ældste Datter og hendes Slægt osv. Er der ingen Børn i Boet, træder de opadstigende Sidelinjer, Ejerens

Brødre og Søstre, paa samme Maade ind i Arveretten. Eller med andre Ord: Kronen forlænte de da levende slesvigske Bondeslægter med Jord og Grund og skabte smaa Majorater, der først efter hele Slægtens Uddøen atter kunde falde tilbage til Kronen. Under Forbehold af en aldeles formel Overejendomsret gav den hele Jorden ud af sin Haand og overdrog samme til de Slægter, der dengang havde den i livsvarig Forpagtning eller Fæste. Ethvert Arvefæste var udeleligt. Regeringen vilde, saavel af humane som fiskale Grunde, skabe en kraftig Gaardmandsklasse, og den begunstigede derfor den ældste Søn paa de øvrige Arvingers Bekostning, uden dog at træde nogens Ret for nær. Den ældste Søn eller Arving havde udelukkende Ret til Jorden eller rettere, han traadte ind i Kronens Ret til samme. Enkens Sædvaneret til at fortsætte Gaardens Drift paa Mandens Fæstebrev ophævedes som skadelig, hun tilsikredes derimod et Aftægt paa Boet og havde Medarvsret sammen med Børnene til Boets Bygninger, Besætning og Avlsredskaber, der overtoges af den nye Gaardmand efter Taxation, ligesom Løsøret og den øvrige Formue kom til Deling imellem alle Parter. — Dette Omrids maa her være tilstrækkeligt. I Slutningen af forrige Aarhundrede har den allerstørste Del af Hertugdømmets Bønder besiddet deres Gaarde under denne Ejendomsform, men da Regeringen tillod, at enhver Arvefæster paa meget billige Vilkaar kunde købe sin Gaard til fuldkommen Selvejendom, og da den selv ved Landets Ombonitering efter 1783 i mange Egne rent afskaffede Arvefæstet og uden nogen Godtgjørelse gav Jorden til Selvejendom, saa forsvandt lidt efter lidt denne Overgangsform, og længe før den ulykkelige Krig 1864 rev Slesvig bort fra de danske

Kongers Omsorg og Varetægt, havde disse Kongers Regering skabt en fri Selvejerstand i hele Landet.

Jeg skal afslutte denne Afhandling med nogle Ord af forhenv. Herredsfoged Otto Kier i Haderslev. *) Denne Forfatter nærrede stærke tyske Sympathier, men han var en sandhedskjærlig Historiker og misbrugte ikke sin Pen til Bagvaskelser. Han siger: „Naar den Haderslevske Bonde nu er Selvejer af sin Gaard med fuld Dispositionsfrihed over den baade i Livstid og for Døds tilfældet, naar han uhindret af nogensomhelst Indsigelse kan nyde Godt af alle de Midler, som Erfaring og Videnskab have frembragt og gjort tilgængelig for Alle til at aflokke Jorden en større Frugtbarhed; naar det staar aldeles til ham selv at begrunde sig en Velstand, der er mindre afhængig af ydre Indflydelser og mere fri for Ansvar end de fleste andre Erhvervsgrene: saa har han derfor, næst Gud, Regenterne af den oldenborgske Stamme at takke. Med Skaansel have de brugt deres store Magtfuldkommenhed, da han i en afhængig Tilstand boede under dem som deres Husmand; da Tiden dertil kom, have de løst Afhængighedens Baand ved uden Vederlag at lade Arvefæste træde i Stedet for Livsfæste; ved vise Arvelove have de sikret Arvefølgen; de have lettet Fæstegodset Erhvervelse til Ejendom; de have, ved at indføre Markopdelingen, lagt Grundvolden til en bedre Agerdyrkning, og endelig have

---

*) O. Kier: Tiendevæsenet i Haderslev Provsti. Haderslev 1854. S. 12-13.

de landsfaderligen sørget for Landalmuens bedre Under-
visning, og i alle Retninger været betænkte paa Bondens
sande Velvære“ . . . . Saaledes vare „deres over al Roes
ophøjede gode Hensigter!“

Cimbria.

En Episode af Foreningslivet i Nordslesvig.

Af H. R. Hiort-Lorenzen.

~~~~~

Det er bekendt nok, at den ved Begivenhederne i den slesvigske Stænderforsamling i November 1842 kraftig opblussende Nationalfølelse hos de danske Slesvigere først den paafølgende Sommer ret fik Luft ved Dannelsen af „den slesvigske Forening“, der kom til at spille en saa væsentlig Rolle under den senere Udvikling. Mindre bekendt turde det være, at der allerede i December 1842 blev gjort Forsøg paa at danne en dansk politisk Forening i Nordslesvig, men at dette Forsøg hurtig kvaltes i Fødslen. Planen blev undfanget af P. C. Koch,¹⁾ og det tør antages, at han har drøftet den med P. H. Lorenzen²⁾, medens denne i de første Dage af Maaneden var hjemme i Haderslev for at følge sin Moder til Jorden. Efter al Rimelighed har ogsaa Professor Flor³⁾ i Kiel, Kochs

¹⁾ Peter Christian Koch, født 19. Febr. 1807 i Tiset, oprindelig Kjøbmand i Haderslev, fra 1838 til 1855 Udgiver af „Dannevirke“, senere Fotograf i Kjøbenhavn, hvor han døde 2. November 1880.

²⁾ Peter Hiort Lorenzen, født 24. Januar 1791 i Haderslev, Kjøbmand og deputeret Borger, 1836—1842 Stænderdeputeret, død 17. Marts 1845.

³⁾ Christian Flor, født 1. Januar 1792 i Kjøbenhavn, 1825 Lektor i dansk Sprog og Literatur ved Kiels Universitet, 1845—1847 Forstander for Rødding Høiskole, død 31. Marts 1875 i Kjøbenhavn.

kloge og omsigtsfulde Raadgiver, været indviet i Planen, om den ikke er udgaaet fra ham selv. I de første Dage af December 1842 forfattede Koch da følgende Indbydelse:

„For omtrent tre Aar siden dannede der sig et „dansk-slesvigsk Selskab“, som tæller mange Medlemmer i Nordslesvig; men Centrumet forblev i Kjøbenhavn, og derfor maa dets Virksomhed forblive indskrænket til den eneste Syssel, at udbrede Bøger.

„Danskhedens Fjender have derimod deres mægtige Foreningspunkter i selve Hertugdømmet, have her uhyre Kræfter til Raadighed og bringe dem altid ivrigere til Anvendelse. Under saadanne Omstændigheder nødes vi danske Nordslesvigere til at slaae os tættere sammen; for det første maa de mere opvakte iblandt os sammentræde i et Selskab og stille sig det Formaal: at modvirke Rigets Sønderplittelse og hævde den dansktalende Nationalitets Rettigheder i Hertugdømmet. Ethvert Sogn i den dansktalende Deel af Slesvig bør tælle 2, 3 og flere Medlemmer, disse udnævne En iblandt sig til Formand og korresponderende Medlem; flere Sogne kunne sammentræde til en Kreds og have deres Kredsforstander; ethvert Medlem maa være født Slesviger; dog bør saadanne Mænd, som her ere bosatte og have tilegnet sig Kjærlighed til vore Forhold, om de endog ere fødte i andre Dele af Riget eller i Udlandet, ikke udelukkes. Ethvert Medlem lover ved Tiltrædelsen at være Selskabets Love tro, som det sømmer sig en gjæv Dansker og Ven af Fædrelandet, og virksom med at udbrede, hvad der skal aabenbares for hele Folket (udenfor Selskabet); Enhver kan ved Tiltrædelsen forpligte sig til at erlægge aarlig til Selskabets Tarv, hvad han vil, f. Ex.

i Rbdlr., mere eller mindre, alt efter Behag. Disse Penge erlægges ikke, uden i det Tilfælde at Selskabet skulde have dem behov, enten til Reiseudgifter for Deputationer eller andre Øiemed. Selskabet foreslaaes at skulle hedde:
„Cimbria“.

„Naar Kredsforstanderne ere udnævnte af de sammentraadte Sogneafdelings-Formænd, vil det være hensigtsmæssigt, at alle Kredsforstanderne reise en Dag sammen, for at fastsætte Selskabets Love og udnævne dets bestyrende Embedsmænd, f. Ex.: en Præsident, en Sekretær, en Kasserer, hvis disse eller andre Functionærer ansees nødvendige. Maaske kunde det ved samme Leilighed være hensigtsmæssigt, at foreslaae Hs. Maj. Kongen eller Hs. Kongl. Høihed Kronprindsen til Selskabets Skytsherre og da indgaae med undersaatlig Bøn i denne Henseende.

„Hvad det for det Første især gjælder om, er, at nogle enkelte ansete og brave Bønder i hvert Sogn tiltræder Selskabet; det gjælder ikke om mange, det gjælder kun om nogle i hvert Sogn; en større Tiltrædelse vil siden følge af sig selv.

„Vort Fædreland har mistet sit Broderland Norge; at løsrive det andet Broder- eller Søsterland Hertugdømmerne er den Hensigt, som et Parti hos os meer og meer lægger for Dagen. Lykkes denne Plan, da bortrives vi ad en Strøm af fremmede Forholde, under hvilke vi faa Danske ville være som solgte og givet til Priis for den Skjæbne, der rammer ethvert af fremmede overvundet og undertrykt Folk.

„Til Forebyggelse af en saadan Ulykke vil Enighed iblandt os være høist nødvendig, maaskee kan vort Selskab

vorde et af de kraftigste Midler til at styrke Riget i denne truende Tid og afværge den stedse stigende Fare.

„For flygtig at betegne, hvad Selskabet foreløbigt kunde henvende sit Øie paa, anfører jeg: at udvirke hos Hs. Maj. Kongen, at det danske Sprog maa tales af vore nordslesvigske Deputerede i Stænderforsamlingen, og det Talte indføres i samme Sprog i Stænderprotokollen; at have Øie med Sprogrescriptets Efterlevelse af 14. Mai 1840, og gjøre Indberetning, naar samme overtrædes; at virke for Valget af dygtige og fædrelandssindede Stænderdeputerede; at understøtte og frelse dem, som forfølges og mishandles under vore Statstilstande; at foreslaae Kongen og Stænderne Forbedringer af vore Love og offentlige Indretninger o. s. v.

Med Høiagtelse.“

Denne Indbydelse, som det var Kochs Hensigt at sende ud over hele Nordslesvig, vovede han ikke at lade trykke i sit eget Trykkeri, da han, som det Følgende vil vise, med Rette var overtydet om, at den vilde blive beslaglagt af Politiet. I Kjøbenhavn haabede han paa, at Aktstykket vilde smutte igjennem, og sendte det derfor til „Berlingske Tidende“s Trykkeri for at faa det trykt i 150 Exemplarer. Men Berling — eller hvem der den Gang forestod Trykkeriet — var ogsaa ængstelig og lod straks under 7. Decbr. Aktstykket gaa videre til Justitsraad Reiersen,¹⁾ hvem Tilsynet med de i Kjøbenhavn udkommende Blade og Skrifter under 24 Ark var overdraget som Censor. Denne,

---

¹⁾ Christian Reiersen, født 17. Juni 1792 i Vordingborg, 1827 Assessor i Kjøbenhavns Politiret, 1834 tillige Censor i Kjøbenhavn, død 25. Septbr. 1876 i Kjøbenhavn.

som heller næppe har holdt af den Historie, skynlte sig at finde en formel Feil ved Indbydelsen og sendte den tilbage, fordi der intet Forfatternavn var anført paa den. Kochs Forsøg paa at liste Indbydelsen igjennem uden Navns Underskrift — det havde vel været hans Mening at tilføie sin Underskrift med Pen — mislykkedes saaledes, og han maatte bekvemme sig til at sætte sit Navn under. Den 14. Decbr. kom den underskrevne Indbydelse tilbage til Reiersen, som altsaa nu var nødt til at tage Stilling dertil. Han vovede hverken at sige Ja eller Nei og sendte skyndsomst Dagen efter Aktstykket til det danske Kancelli med en Betænkning, hvori han udtalte, at der var „Grund til at antage, at der fra Øvrighedens Side i Haderslev kan være lagt Hindringer i Veien for sammes Trykning der, og med Hensyn hertil har jeg, ihvorvel Indbydelsen, efter den gjældende Trykkefriheds-Lovgivning, ikke, saavidt jeg skjønner, indeholder noget Lovstridigt, troet, at burde udbede mig det Kongelig Danske Cancellies Bestemmelse for, om den omhandlede Indbydelse, som jeg indtil videre har standset, under de anførte Omstændigheder kan passere.“ Det danske Kancelli lod Sagen den 17. Decbr. gaa videre til det tyske Kancelli. Kancellipræsident Stemann¹⁾ har formodenlig ligesom Reiersen frygtet for, at der kunde være udstedt et Trykningsforbud i Haderslev, og ikke villet overtage nogen Risiko for mulige senere Ubehageligheder fra det tyske Kancelli; thi ellers er det rigtignok ganske uforstaaeligt, at han har villet skyde sin Afgjørelse ind under det andet Kancelli. Under 19. Decbr. afgik Sagen

---

¹⁾ Poul Christian Stemann, født 14. April 1764 i Kjøbenhavn, 1827—48 Geheimestatsminister, Justitsminister og Præsident i det danske Kancelli, død 25. Novbr. 1855 i Kjøbenhavn.

til den slesvig-holstenske Regjering paa Gottorp, og fra denne indløb der allerede under 24. Decbr. en omfattende Udtalelse, som viser, hvilken Frygt man ogsaa paa Gottorp nærrede for den Tids friere Bevægelser, og hvorledes man troede at kunne standse deres Fremgang ved Smaaforbud og Smaachikaner.

Denne Betænkning, som er underskrevet af Præsidenten, Geheimekonferensraad Spiess¹⁾ og af Regjeringsraaderne Konferensraad Rist²⁾ (Referent), P. Lüders,³⁾ Engel,⁴⁾ J. J. C. Lüders⁵⁾ og Provst Nielsen,⁶⁾ er saa karakteristisk for den hele Skole af tyske Embedsmænd, der tjente den danske Konge og den danske Stat med Had i Hjertet til alt Dansk, at den fortjener at kjendes fuldstændig. Den meddeles derfor her i Oversættelse:

¹⁾ Joachim Ove Frederik Spiess, 1834 Præsident for det slesvig-holsten-lauenborgske Kancelli, Storkors af Dannebrog og Dannebrogsmænd, død 7. Decbr. 1844 i Teplitz.

²⁾ Johann Georg Rist, født 23. November 1775 i Niendorf ved Pinneberg, 1834—46 Regjeringsraad paa Gottorp, død 5. Febr. 1847 i Slesvig.

³⁾ Peter Lüders, født 10. Marts 1785 i Tønder, 1820 Overretsraad i Glykstad, Medlem af Undersøgelseskommissionen imod Uve Lornsen, stemte for hans Frifindelse, 1834—46 Regjeringsraad paa Gottorp, 1856 Medlem af Rigsraadet, død 12. October 1878 i Kiel.

⁴⁾ Caspar Arnold Gotthold Johann Engel, født 1798 i Husum, 1834—46 Regjeringsraad paa Gottorp, 1851 udelukket fra Amnestien, død 24. October 1863 i Altona.

⁵⁾ Johann Joachim Christian Lüders, født 9. Marts 1782 i Lyksborg, 1834—46 Regjeringsraad paa Gottorp, død 17. November 1846 i Slesvig.

⁶⁾ Nicolaus Johann Ernst Nielsen, født 19. April 1806 i Rensborg, 1840 Præst paa Frederiksberg, Provst i Hytten Amt og Regjeringsraad paa Gottorp, 1847 Overkonsistorialraad, billigede 1848 i en offentlig Erklæring Oprøret fra et moralsk og ethisk Standpunkt, 1853 Overhofpræst i Oldenborg, død 26. Januar 1883 i Oldenborg.

„Den ved det Kongelige Kancellis Skrivelse til vor Kundskab komne Opfordring fra Dannevirkes Udgiver P. Chr. Koch i Haderslev til Dannelse af en Forening under Navn af „Cimbria“ turde have fortjent den Opmærksomhed, det kgl. danske Kancelli har skænket den, nærmest ved de Omstændigheder, der ledsage dens Fremkomst, og man vil ogsaa nærmest deraf kunne udlede den rette Maalestok for Bedømmelsen af en saadan Forenings Tilstedelighed.

„Uagtet vor Lovgivning ikke indeholder nogen udtrykkelig Bestemmelse om, paa hvilken Betingelse alslags private Foreninger kunne oprettes, og uagtet en Opfordring til Oprettelsen af en saadan eller selve dens Dannelse ikke ved Lov er gjort afhængig af Politiets eller en Overøvrigheds Tilladelse, saa synes det dog at ligge i det monarkiske Statsbegreb saa vel som i Samfundsordensbegrebet, ligesom det er sædvanemæssigt, at enhver frivillig sammentrædende Forening, igjennem hvilken der skal tilstræbes fælles og offentlige Formaal, bør aflægge Regnskab over disse Formaal til en kontrollerende Myndighed og ansøge om Stadfæstelse.

„Men at en politisk Forening, som vil arbeide paa Udviklingen af enkelte Statsdeles Rettigheder overfor andres, som vil forfølge ydre og politiske Formaal ved at indvirke paa Andres Overbevisning og ved Pengemidler, som altsaa vil stille sig ved Siden af Administrationen og gribe ind i dens Gang — om den overhovedet er tilstedelig, maa underkastes et særligt Tilsyn, og at altsaa en ikke autoriseret Indbydelse til en slig Forening ikke bør tilstedes i et ordnet Statssamfund, synes ikke at trænge til en nærmere Begrundelse.

„Den ved Kjøbenhavns Politirets Foranstaltning midlertidig tilbageholdte Opfordring, som er os meddelt i to Exemplarer, bærer imidlertid alle Kjendetegn paa en Forening af sidstnævnte Beskaffenhed. Foreningen „Cimbria“s ostensible Formaal ere af ren politisk Natur, der skal indvirkes ikke alene paa Befolkningens Stemning, paa Lovgivningen, paa Stændervalgene, Administrationen skal ses paa Fingrene, dens Forsømmelser skulle denunceres. Som Midler til at opnaa dette nævnes Penge, forenede Bestræbelser under en fuldstændig Organisation. Flere Ting, deriblandt Taushedspaalæget til Medlemmerne om Foreningens Anliggender, tyde paa, at end ikke hemmelige Formaal ere udelukkede. Erfaringerne fra den nuværende beklagelige Spaltnings Oprindelse og Udvikling vise, hvad Følgerne vilde blive. Et helt System af Mistænkeliggjørelser og Forfølgelser imod Anderledestænkeude vilde blive den første Virkning af en saadan Forening; der vilde opstaa en hidsig og forbitret Kamp mod det tyske Element i Hertugdømmet Slesvig; Naboer og Landsmænd vilde reise sig imod hverandre til baade hemmelig og aabenlys Strid. Selv om vi nu vilde anvende den mildeste Fortolkning og betragte den foreliggende Opfordrings almindelige Øiemed som et paa Grund af de i Slutningen anførte særlige Formaal betænkeligt, men dog ikke lovstridigt Foretagende, saa maatte dog den Betragtning, at hvis „Cimbria“ skulde blive tilladt, vilde man ikke kunne nægte lignende Foreninger af Modpartiet den samme Ret, hvilket vilde røbe en Svaghed i Administrationen, der let kunde have anarkiske Tilstande til Følge, nødsage os til at benytte de os givne Midler til at modsætte os saa vel Indbydelsens Udbredelse som Foreningen „Cimbria“s Oprettelse.

„I den Anledning have vi først og fremmest under 22. d. M. meddelt Haderslev Politikammer og Haderslev Amthus P. Chr. Kochs Indbydelse og instrueret begge disse Myndigheder til i Fællesskab paa passende Maade at søge at forhindre Planens Iværksættelse, saaledes at al Opsigt om muligt undgaas. Da det er os ubekjendt, hvorvidt der allerede er forefaldet noget i denne Sag, have vi tillige forlangt Indberetning om, hvorledes den staar. Denne Indberetning skal senere blive fremsendt. Samtidig henstille vi til det Kgl. Kancelli at træffe saadanne Forholdsregler, som i Overensstemmelse med det af det Kongelige Danske Kancelli udstedte Circulære kunde tjene til at forhindre Udbredelsen af sligt nyt Tændstof.“

Ogsaa Autoriteterne i Haderslev, Amtmand, Konferensraad Johansen¹⁾ og Politimester, Etatsraad Schrader²⁾ fik umaadelig travlt. Schrader tog i al Stilhed Koch under Behandling, og allerede d. 25. December kunde de to Herrer afsende en beroligende Indberetning til Regjeringen paa Gottorp, hvori de skrive:

„Efterat jeg, Etatsraad Schrader, i en Fart havde faaet talt underhaanden med Koch uden at lade ham mærke, hvad enten jeg bifaldt eller misbilligede hans Plan, har jeg af hans Udtalelser vundet den Overbevisning, at Ind-

¹⁾ Friderich Heinrich Christian Johansen, født 28. Februar 1781 i Kjøbenhavn, 1811 Amtmand i Flensborg, 1817 Amtmand i Haderslev, 1848 Medlem af Immediatkommissionen, 1850 Præsæs i Overjustitskommissionen for Hertugdømmet Slesvig, Geheimekonferensraad. Storkors af Dannebrog og Dannebrogsmænd, død 21. Mai 1851 i Flensborg.

²⁾ Ludwig Friedrich Gabriel Schrader, født 1786 i Pinneberg, 1837 Borgermester og Politimester i Haderslev, 1844—60 Politimester i Altona, død 22. Januar 1866 i Ottensen.

bydelsen, som han paastaar at have forfattet og at have villet lade trykke efter foreløbig Aftale med nogle Meningsfæller for at holde den i Hertugdømmerne bestaaende Advokatforening Stangen, ikke er bleven bekendt hverken i Haderslev By eller i Haderslev Amt.

„Da vi nu saa meget mere holde os overtlydede om Rigtigheden heraf, som intet om det Modsatte er kommet os for Øre, saa har der fra vor Side selvfølgelig ikke kunnet tages præventive Forholdsregler, hvilke det desuden ikke er let at tage, saa længe Myndighederne ikke have Ret til at forhindre Sammenkomster til Drøftelse af offentlige Anliggender.

„Men selv om der ikke for Øieblikket er Anledning til at befrygte Uroligheder i nævnte Retning, saa foregriber Kochs Plan dog paa en saa anmassende og betænkelig Maade Udøvelsen af den høieste Statsmagt og er saa farlig for Samfundsordenen, at vi ei alene holde dens øieblikkelige Undertrykkelse for nødvendig, men ogsaa ærbødigt maa henstille til høiere Afgjørelse, om der ikke burde anordnes en nærmere Undersøgelse, for at Ophavsmændene til hin oprørske (aufwieglerische) Indbydelse kunne faa deres fortjente Straf.

„Hvad forøvrigt angaar Aarsagen til den saa vel i Haderslev By som i Amtet herskende Ophidselse og Agitation (Umtriebe), saa maa den nærmest søges hos de i Haderslev udkommende offentlige Blade „Dannevirke“ og „Lyna“, der vildlede saa vel Land- som Kjøbstadbefolkningen hver i sin Retning, og vi maa derfor anse det som en ufravigelig Betingelse for Opretholdelsen af den offentlige Ro og Orden, at der, hvis man ikke vil gaa til straks at forbyde disse Blade, snarest maa sættes en Grænse for

deres samfundsfarlige, rolighedsforstyrrende Færd, hvilket efter vor Mening kunde ske derved, at begge Bladenes Udgivere fik Tilhold om at undgaa paa nogen Maade at drøfte den ydre og indre Politik og at indskrænke sig til Udbredelsen af almennyttige Kundskaber og Nyheder (Intelligenz-Nachrichten), hvorpaa ogsaa deres Privilegier lyde.“

Disse gode Raad fra de to haderslevske Embedsmænd faldt dog selv Regjeringsraaderne paa Gottorp for Brystet, thi da Regjeringen under 28. Decbr. indsendte deres Indberetning til det tyske Kancelli, var den nok enig med dem i, at „Cimbria“ burde forbydes, men den satte sig bestemt imod, at der indleddedes Undersøgelse. De Herrer indsaa formodenlig, at Konsekvenserne kunde blive ubehagelige for deres tyske Meningsfæller, naar en Gang en slesvig-holstensk Forening skulde komme under kollegial Behandling; der vilde da let ved en Undersøgelse komme Ting frem, som kunde blive ubehagelige for dem selv. Derfor slap Koch for Tiltale. Konferensraad Johannsens og Etatsraad Schraders Forslag om at give „Dannevirke“ og „Lyna“ Tilhold om ikke at befatte sig med Politik omtalte Regjeringen ikke med et Ord; thi ogsaa her vilde Konsekvenserne føre til lignende Tilhold til de holstenske Blade, navnlig „Itzehoer Nachrichten“ og „Kieler Correspondenzblatt“, som man paa Gottorp for enhver Pris vilde holde Haanden over. (Regjeringens Erklæring kom den 30. Decbr. til Kjøbenhavn, og allerede Dagen efter kunde det tyske Kancelli underrette det danske Kancelli om, at det havde forbudt Oprettelsen af Foreningen „Cimbria“, og anmode det om at forbyde Trykningen af Kochs Indbydelse i „Berlingske Tidende“s Trykkeri, idet der samtidig

gaves Løfte om Forbud imod „Holsteinischer Advokatenverein“, saafremt den havde lignende Formaal som „Cimbria“, „hvorom der dog i Øieblikket Intet var bekjendt.“ Danske Kancelli skrev da 5. Januar 1843 til Justitsraad Reiersen, at nu var „Cimbria“ forbudt i Slesvig, hvorfor Indbydelsen til dens Dannelse ikke kunde tilstedes trykt eller omdelt.

Dermed var Faren for en dansk Forening i Slesvig foreløbig afværget ved den skjønneste Enighed mellem de to Kancellier; men hverken „Holsteinischer Advokatenverein“, stiftet i Mai 1841 paa et Møde i Pinneberg, eller „Schleswigholsteinischer Advokatenverein“, stiftet 26. Septbr. 1842 paa et Møde i Rensborg efter Indbydelse fra 22 Advokater i Byen Slesvig, blev forbudt. Tvertimod skyndte Regjeringen paa Gottorp sig, efter at den lykkelig og vel havde faaet „Cimbria“ forbudt, med den 2. Januar 1843 at indberette, at begge Advokatforeningerne vare saare uskyl-dige Fagforeninger, hvis Statuter udtrykkelig forbød dem at befatte sig med Politik. De Herrer tyske Advokater vare som sædvanlig klogere end de naive danske Nord-slesvigere, og derfor beholdt de deres Forening, som var og vedblev at være et af Oprørets Hovedforeningspunkter.

Dermed opgav Patrioterne i Haderslev imidlertid ingen-lunde deres Forsæt, og da de ud paa Sommeren 1843 kaldte „den slesvigske Forening“ til Live, ænsede de ikke Forbudet mod „Cimbria“.

De nordslesvigske Optanter.

Af H. P. Hanssen-Nørremølle.

Den tysk-østerrigske Krig bragte Sønderjylland i en højst ejendommelig Stilling. Hertugdømmerne blev indlemmede i Preussen, men Pragfredens § 5 gav Nordslesvig Ret til Gjenforening med Danmark. Under disse Forhold anede ingen, at Nordslesvig endnu skulde være forenet med Preussen, når 25 Års-Dagen for Dybbøls Fald oprandt. De danske Sønderjyder følte sig tværtimod alle som én overbeviste om, at Gjenforeningen med Moderlandet var nær forestående.

Wienerfredens § 19 gav Hertugdømmernes Beboere Ret til at vælge frit mellem dansk og tysk Undersåtsforhold indtil d. 16. Novbr. 1870. Det var under den givne Situation meningsløst at underkaste sig den treårige preussiske Militærtjeneste, og da den første Militærudskrivning fandt Sted i 1867, opterede derfor næsten alle værnepligtige Nordslesvigere for Danmark. Senere hen på Året, da det ældre Mandskab fra 24—38 Års Alderen sammenkaldtes for at aflægge Faneeden og indrulleres i den preussiske Reserve, opterede endnu flere for Danmark, og de, der foreløbig faldt til Føje, valgte på få Undtagelser nær dansk Undersåtsforhold lige før den fransk-tyske Krigs Udbrud. Wienerfreden bestemte, at Optanterne ikke måtte „forulempes på Person eller Ejendom på Grund

af deres frie Valg,“ men desuagtet blev de fra første Færd af til Hobe udviste af den preussiske Regering, og først i Halvfjerdserne var derfor næsten hele den mandlige nord-slesvigske Ungdom landflygtig.

De uhjemlede Masse-Udvisninger gav Anledning til utallige Klager, indtil Danmark og Preussen 1872 afsluttede en Overenskomst om Optanternes retslige Stilling. Denne Overenskomst, den såkaldte Åbenrå-Konvention, gav Optanterne Ret til at vende tilbage og tage varigt Ophold i Sønderjylland, hvis de ikke gav Anledning til grundede Klager, specielt ved at vise fjendtligt Sindelag mod den preussiske Stat.

I de følgende År vendte Optanterne i Tusendvis tilbage til Sønderjylland, hvor de fleste efter Hånden bosatte sig som danske Borgere. Men inden ret længe foretog den preussiske Regering nye Udvisninger, som, da der i Reglen ikke forelå vægtige Grunde, blot motiveredes med, at Politiet fandt de Pågjældende „læstig“. Udvisningerne, som År for År blev hyppigere, voldte megen Fortræd; de ødelagde manges Livslykke og lamnede den fri Handekraft ved at fremkalde en almindelig Følelse af Usikkerhed.

Således var Stillingen, da Traktaten af 11. Octbr. 1878 erklærede Pragfredens § 5 for ophævet. Tolv År i Forvejen havde Grev Bismarck sagt, at Preussen vilde opfylde sine traktatmæssige Forpligtelser og udføre Pragfredens Bestemmelser. Optionen i Tredserne var foregået i Tillid hertil, og Regeringen burde derfor nu have stillet Optanterne overfor et nyt Valg. Derved vilde Optantspørgsmålet have fundet én under de givne Forhold tilfredsstillende Løsning for alle Parter. Men Regeringen gjorde ikke de hårdt skuffede Optanter den mindste Indrømmelse;

den lagde tvertimod Hindringer i Vejen for deres Gjenoptagelse i preussisk Undersåtsforhold, og Spørgsmålet fik derfor Lejlighed til at frembyde nye Vanskeligheder.

I Slutningen af Halvfjerdserne nåede Optanternes ældste Sønner den værnepligtige Alder, og da de underordnede Myndigheder var i Tvivl om deres statsretlige Stilling, optoges de flere Steder i den tyske Lægdsrulle. Det gav selvfølgelig Anledning til nye Klager og Klagerne til nye Forhandlinger mellem de to Landes Regeringer. Resultatet blev, at den preussiske Regering i 1879 formelt anerkjendte alle før d. 16. Novbr. 1864 fødte Børn af Optanter som danske Statsborgere. I de følgende År aftjente Optanternes Sønner i Henhold til denne Afgjørelse deres Værnepligt i Danmark, men da de derefter for største Delen atter tog varigt Ophold i Sønderjylland, gav det den preussiske Regering Anledning til at foretage en Svingning.

Ved Nytårstid 1883 indfandt den tyske Gesandt i Kjøbenhavn sig i Udenrigsministeriet, hvor han mundtlig meddelte Direktøren, at alle i Slesvig og Holsten boende danske Statsborgere fremtidig vilde blive udviste, efter Hånden som de nåede den værnepligtige Alder, med mindre de lod sig optage i den tyske Lægdsrulle og derefter naturalisere. Den danske Regering søgte forgjæves at standse den bebudede Forholdsregel. Ti Dage senere kundgjorde Lokaløvrighederne i Nordslesvig, at alle i 1863 fødte danske Undersætter vilde blive udviste, såfremt de ikke den 1. Febr. var optagne i den tyske Lægdsrulle. Da den danske Gesandt i Berlin til sin store Overraskelse erfarede af Aviserne, at Forholdsreglen var trådt i Kraft, fremhævede han skarpt dens Uretfærdighed overfor de før

d. 16. Novbr. 1864 fødte Sønner af Optanter. Han påviste disse unge Mænds særegne statsretlige Stilling. De var danske Borgere i Henhold til Wienerfreden, og den preussiske Regering havde formelt anerkjendt, at Åbenrå-Konventionen gav dem Ret til varigt Ophold i Sønderjylland. — Fyrst Bismarcks Svar herpå var, at Overenskomsterne med Danmark i hvert Fald ikke indrømmede Optanterne større Ret end alle andre Udlændinge, hvorfor de til enhver Tid kunde udvises.

Imidlertid måtte alle tyveårige danske Statsborgere i Nordslesvig skyndsomst træffe deres Valg. De fleste rømte frivillig Landet, thi Regeringen nægtede at optage Fædrene i preussisk Undersåtsforhold, og mange havde Brødre i den danske Hær. En Del faldt til Føje og lod sig optage i den tyske Lægdsrulle, men kun få afventede Udvisningsordren. Forholdene i Nordslesvig forvirredes derved endnu mere, men den preussiske Regering fastholdt fuldt ud sit én Gang indtagne Standpunkt, og den er siden da gået konsekvent frem. Optanternes Sønner tvinges — efter Hånden som de når den værnepligtige Alder — til at forlade Landet eller lade sig naturalisere. Samtidig våges der omhyggelig over Indvandringen fra Danmark. Alle siden 1863 fødte Mænd fra Kongeriget, som er danske Statsborgere, over 20 År gamle og har varigt Ophold i Nordslesvig, tvinges ligeledes til at forlade Landet eller lade sig naturalisere. Der tages ingen Hensyn til Vedkommendes danske Militærforhold, og flerårigt Tyende-forhold fortolkes som „varigt Ophold“.

Den preussiske Regerings hensynsløse Optræden mod Optanterne strakte sig til flere Områder. Under Henvi-ning til „Patent af 5. Novbr. 1841“ forbød Lokaløvrig-

hederne pludselig i Foråret 1883 alle danske Statsborgere at gifte eller bosætte sig i Nordslesvig uden særlig Tilladelse. Det nævnte Patent udstedtes i sin Tid af Hensyn til Fattigvæsenet og under udtrykkelig Henvisning til de i så Henseende da bestående strængere Bestemmelser i Nabolandene. Det gik bestemt ud fra, at Giftermåls- eller Bosættelsestilladelse kun kunde nægtes straffede Personer, unge Mænd, som havde unddraget sig Værnepligten ved at tage til Udlandet, og Folk, som måtte antages at ville falde Fattigvæsenet til Byrde. Ansøgere fik derfor altid tidligere den ønskede Tilladelse, når de kunde forevise et Hjemstedsbevis og havde deres Militærpapirer i Orden. Det var Preusserne forbeholdt at benytte Patentet i nationalpolitiske Øjemed. Patentets vigtigste Bestemmelser indeholdes i § 1, der forbyder Udlændinge at bosætte sig i Landet uden Øvrighedens udtrykkelige Tilladelse og i §§ 5 og 6, som strængt forbyder Præsterne at ægtevie Udlændinge, der ikke har Tilladelsesbevis fra Øvrigheden. Det havde ialt 16 Paragraffer, men for at give det en til Opnåelse af nye Fornål brugelig Form ophævede Regeringen først i Firserne dets 10 sidste Paragraffer, mens dets 6 første Paragraffer uforandrede blev stående ved Magt. Således til Veje bragtes det Retsgrundlag, som i de sidste 6 År har berettiget Lokaløvrighederne til at forbyde danske Statsborgere at gifte og bosætte sig, ja endog at skifte fast Opholdssted i Sønderjylland. Kun rent undtagelsesvis har Landråderne givet Ansøgere den ønskede Tilladelse. Reglen har været Nægtelser uden nærmere Motivering. Betegnende er følgende af Landråden i Sønderborg brugt Form for Afslag: „På Deres Ansøgning af . . . svarer jeg Dem, idet jeg tilbagesender det hosliggende.

Hjemstedsbevis, at jeg ikke har kunnet finde nogen Anledning til at give Dem Tilladelse til at indgå Ægteskab her i Landet.“

De danske Undersåtters sørgelige Stilling i Nordslesvig fremkaldte Våren 1883 opsigtvækkende Forhandlinger i Landdagen og Rigsdagen. I den preussiske Landdag bragte Hans Lassen Sagen frem under Finanslovens tredie Behandling. Han gav en virkelighedstro Skildring af Lokaløvrighedernes hensynsløse Færd og påviste, at den ikke blot stred mod Regeringens hidtilværende Fremgangsmåde men også mod internationale Overenskomster. Endvidere ankede han over, at Provinsregeringen nægtede at optage ældre Optanter i preussisk Undersåtsforhold, på samme Tid som Sønnerne blev tvungne til at lade sig naturalisere, hvis de vilde blive i Landet. Han bad Indenrigsministeren sørge for, at disse Misforhold blev afhjulpne.

Indenrigsminister Puttkamer beklagede, at Spørgsmålet ikke var kommen frem i Form af en Interpellation. Da han ikke havde anet dets Fremkomst, var han ikke forsynet med det fornødne Materiale. Imidlertid vilde han svare efter Ævne. Med Hensyn til Optanternes Optagelse i preussisk Undersåtsforhold forelå der ikke Vanskeligheder af principiel Art. Tvertimod havde den tagne Forholdsregel netop til Hensigt at få Befolkningen til at vælge mellem Danmark og Preussen som virkelig Hjemstedsstat. Forholdene i Nordslesvig var efter Hånden blevne utålelige, idet Optionen havde skabt en Stat i Staten. De fem nordslesvigske Kredse: Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Tønder og Flensborg havde ialt 250,000 Indbyggere, hvoraf 25,000 — altså $\frac{1}{10}$ — var danske Undersåtter. I enkelte Distrikter var endog indtil 24 % af Befolkningen Udlændinge

— et Forhold, som en moderne Kulturstat ikke kunde leve i. Den af Lassen påankede Forholdsregel havde ikke Karakter af Terrorisme og Vilkårlighed, men af vel overvejet Statsinteresse. „Vi bringer“ — fremhævede Ministeren skarpt — „på en vis Måde vore nordslesvigske Medborgere til en ny Option; vi stiller dem endnu en Gang foran Spørgsmålet endelig dog efter 19 Års Forløb at beslutte sig til ved Valget af Undersåtsforhold at tage den Stats Interesse med i Betragtning, i hvilken de lever.“ I øvrigt håbede Ministeren, at Sagen senere vilde komme på Tale i Rigsdagen, hvor den var bleven ham bebudet af den Deputerede Johannsen, og, tilføjede han, „det er meget behageligt for os; vi kan kun ønske, at disse Ting blive offentlig drøftede.“

Ministeren fik sit Ønske opfyldt. Med Sesessionisternes og Fremskridtspartiets Hjælp stillede Gustav Johannsen kort efter en Interpellation i Rigsdagen angående Lokaløvrighedernes Optræden mod de danske Undersåtter i Nordslesvig. Da Interpellationen stod på Dagsordenen, erklærede Rigskanslerens Repræsentant Finansminister Scholz imidlertid til almindelig Forbavselse, at Regeringen ikke vilde besvare den, og idet Johannsen fik Ordet, forlod alle Forbundsrådets Medlemmer Salen på en meget opsigtvækkende Måde. Johannsen gav en Fremstilling af Forholdenes Udvikling i Nordslesvig og dvælede særlig ved Pragfredens Indflydelse på Optionen. Han angreb derpå skarpt de nye Forholdsregler og påviste deres sørgelige Følger for Optanterne ved at fremføre en Række Eksempler. Der fulgte en kort Debat, i hvilken Windthorst og Richter deltog; begge, men især den sidstnævnte, kritiserede stærkt Regeringens Optræden. Forbundsrådets Medlemmer holdt

sig imidlertid borte, til Debatten var endt. Minister Puttkamers Ord: — „det er behageligt for os, at Sagen vil komme på Tale i Rigsdagen“ — holdt ikke Stik. Og det gik desværre ikke bedre med hans højtidelige Forsikringer om, at de nye Forholdsregler i Nordslesvig kun tilsigtede at stille Optanterne overfor en ny Option. En ny Option! — det var netop, hvad Optanterne i Retfærdighedens Navn forlangte, men både før og efter den Dag har Provins-Regeringen i Slesvig givet Hundreder af Optanter Afslag på deres Ansøgninger om Optagelse i preussisk Undersåtsforhold, og i enkelte Tilfælde har Afslaget endog været ledsaget af en Udvisningsordre.

I Året 1884 tildrog Optantspørgsmålet sig atter almindelig Opmærksomhed. Der blev foretaget en lang Række hensynsløse Udvisninger af ældre bosatte Optanter. De fleste af disse Udvisninger motiveredes med, at de Udvisstes Pårørende havde deltaget i statsfjendtlige Demonstrationer 3: Lystrejser til Danmark, og de blev først ret forståelige, da Overpræsidenten på givne Anledning erklærede, at hvad Regeringen tilsigtede ikke var at ramme enkelte Skyldige men at nedslå den danske Opposition i Nordslesvig. Siden har Udvisningerne været talrige, og det skal fastslås, at de på enkelte Undtagelser nær kun bliver forståelige, når de ses fra dette Synspunkt.

Udvisning er altid en hård Straf, selv når den rammer en Fremmed, der ikke har slået Rod i det Land, hvoraf han udvises, for den vil så godt som altid kuldaste Fremtidsplaner og bringe stort økonomisk Tab — om ikke ligefrem Ruin. Men hvor Udvisningerne — som i Nordslesvig — fortrinsvis rammer Familiefædre, der er født, har levet hele deres Liv, har hele deres Slægt og alle

deres Venner i det Land, hvoraf de for bestandig udvises, dér bliver Straffen en af de hårdeste og ubarmhjærtigste, vor Tid kjender. Og dog tillader Preussernes Retsfølelse, at Regeringen udviser skyldfrie Personer for derved at opnå helt andre efterstræbte Formål!

Udvisningerne er på Grund af Optanternes Talrigheid en Kræftskade for Nordslesvig. De har ødelagt mange Individens Velfærd og Livslykke, dertil skabt en Usikkerhed, som naturligvis først og fremmest Optanterne men dernæst også Landets Borgere lider under. Ingen fremmed Statsborger er sikker på at nyde Frugten af sit Arbejde, især naar han først kan vente den efter flere Års Forløb. Bevidstheden herom lammer i høj Grad Optanternes Foretag-somhed. Der sidder Hundreder af unge dygtige Landmænd i Nordslesvig; som ikke tør rejse nye Bygninger, foretage større Grundforbedringer eller kaste sig over et tidssvarende intensivt Landbrug af Frygt for Udvisning. Og hvem tør under slige Tilstande indlade sig på større industrielle Foretagender!

Udvisningerne har i Forbindelse med de stadig stedfindende Nægtelser af Bosættelsestilladelse haft højst uheldige Følger for Landets Borgere, bl. a. fordi de har tvunget Ejendomspriserne betydeligt ned. Da Markedet blev lukket for dansk-fødte Kjøbere, måtte Efterspørgslen selvfølgelig blive mindre, på samme Tid som Tilbudet blev større. I økonomisk Henseende er Landbruget også i de senere År bleven hårdt rammet af en systematisk Udvisning af danske Mejerister, men alle Hensyn må vige for, hvad Regeringen finder er i „Statens Interesse“.

Optanterne i Nordslesvig har de samme Pligter som preussiske Statsborgere — de må bære de samme Skatte-

byrder og underkaste sig Landets Love — men de har ingen Rettigheder. Menighedsloven indrømmer dem ganske vist kirkelig Valgret, for så vidt de hører til Folkekirken, og den har de øvet en lang Årrække, men på et Par nordslesvigske Gejstliges Tilskyndelse ophævedes den for nogle År siden ved en ministeriel Anordning af Kultusminister Goszler. Og nu har de over Hovedet ingen Valgret — end ikke kommunal, uagtet de stundom udgjør over Halvdelen af Kommunens Skatteydere. Deres Stilling er i alle Henseender meget sørgelig, og da de udgjør en stor Del af den nordslesvigske Befolkning, lider hele Landsdelen stærkt derunder.

Man savner endnu en bestemt Opgivelse af, hvor mange Optanter der findes i Nordslesvig. Minister Puttkamer erklærede, som alt fremhævet, 1883 i Landdagen, at ca. 25,000, altså $\frac{1}{10}$ af Befolkningen i de fem nordslesvigske Kredse var danske Statsborgere, men da der kun findes få Optanter i den sydlige Del af Flensborg og Tønder Amter, står i Virkeligheden langt over en Tiendedel af Befolkningen i det egentlige Nordslesvig efter den preussiske Opfattelse i dansk Undersåtsforhold. For at få et tilnærmelsesvis rigtigt Overslag over Forholdet mellem danske og tyske Statsborgere i den bosatte Del af Befolkningen har jeg i Januar 1889 optaget efterfølgende Statistik, som gjør Krav på at være nøjagtig. Statistikken omfatter de sundevedske Sogne: Dybbøl, Sottrup, Ullerup, Nybøl og til Dels Broager, ialt 12 Kommuner. Statsembedsmænd er ikke medtagne.

Af bosatte Mænd i Kommunen	er danske Statsborgere		er preuss. Statsborgere		er % danske Stats- borgere
	ialt	deraf Gårdmænd	ialt	deraf Gårdmænd	
Dybbøl	23	13	77	20	23
Staugård og Ragebøl ..	11	6	38	13	22
Sottrup	40	9	107	20	27
Snogbæk	21	6	43	20	33
Ullerup	31	4	63	10	33
Blans	29	9	133	24	18
Avnbøl	20	7	49	17	29
Nybøl	20	6	48	14	30
Stenderup	7	3	31	14	18
Skelle	22	5	53	21	29
Gammelgab	7	6	18	6	28
Dynt	14	4	31	10	31
I hele Distriktet	245	78	691	189	26%

I disse sundevedske Landsbyer er, som man ser, fra 18—33 %, i Distriktet som Helhed over 26 % af bosatte Mænd danske Statsborgere. Tager man Gårdmændene særskilt, forværres Forholdet yderligere. Af dem er i de enkelte Byer fra 18—50 %, i Distriktet som Helhed 29 % danske Statsborgere. Det er Optionens Følger!

Hvor utrolig det end lyder, stiller Forholdene i Nordslesvig sig dog således, at det Distrikt, som Statistikken omfatter, efter min Mening kan gjælde for normalt. Længere syd og vest på findes der ganske vist færre Optanter, men længere nordpå og da især i Grænsesognene til Gjengæld langt flere. Som Bevis tjener følgende Statistik over Grænsesognene Aller og Skrave i Haderslev Amt.

Af bosatte Mænd i Sognet	er danske Stats- borgere	er preussiske Stats- borgere	er % danske Stats- borgere
Aller	63	106	37
Skrave	47	72	39

I ikke få af Haderslev Amts Landsbyer, f. Ex. i Langetved og Arnum er over 40 % af bosatte Mænd — og mange Steder er over 50 % af Gårdmænd danske Statsborgere. Undtagelsesvis kjendes også disse Forhold længere sydpå. I Landsbyen Stevning på Als er f. Ex. 43 % af bosatte Mænd danske Statsborgere.

I den sydlige Del af Åbenrå Amt er Forholdet bedre. I Klipleve Sogn er kun 23 % af bosatte Mænd danske Statsborgere, uagtet det er et af de mest dansksindede Sogne på dette Strøg. Det mindste Antal danske Statsborgere i et enkelt nordslesvigsk Sogn, nemlig 16 %, har jeg truffet i Emmerlev, et af de sydligste dansksindede Sogne i Tønder Amt.

På Grundlag af disse statistiske Oplysninger kan man med temmelig stor Sikkerhed sige: I Sognene nord for Flensborg—Tønder Linjen er hyppigere over 30 end under 20 % — i Reglen over 25 % af bosatte Mænd danske Statsborgere.

Minister Puttkamer har Ret i, at det ikke sømmer sig for en moderne Kulturstat at opretholde så abnorme Forhold. Den preussiske Regering bør derfor snarest mulig hidføre sundere Tilstande. Preussens ledende Statsmænd er — efter at de har erklæret Pragfredens § 5 for ophævet — moralsk forpligtede til at stille Optanterne overfor et nyt Valg, som, da det vil foregå under helt andre Forudsætninger, også vil føre til et helt andet Resultat. Kun derved vil man få en endelig Løsning på det ulykkebringende Optantspørgsmål.

De nordslesvigske Repræsentanter har for ikke længe siden indbragt følgende Forslag i den preussiske Landdag for om mulig at bevæge Regeringen til dette Skridt:

„Landdagen beslutter at anmode den kgl. Statsregering om at instruere Regeringen i Slesvig til nu at optage som preussiske Statsborgere Personer fra Hertugdømmet Slesvig, der i Medfør af Wienerfreden af 30. Octbr. 1864 har opteret for Danmark, og ligeledes sådanne, som forinden 11. Octbr. 1878 er løste fra det preussiske Undersåtsforhold, når de er vendte tilbage til deres gamle Hjemland eller ønske at vende tilbage dertil og søger om Optagelse i preussisk Undersåtsforhold, samt til i militær Henseende at stille de Gjenoptagne i Lighed med de Aldersklasser, hvortil de hører.“*)

Forslaget tager, som man ser, også Hensyn til de unge Sønderjyder, der er udvandrede i Tillid til Pragfredens § 5 efter d. 16. Novbr. 1870. Det er ikke mere, end hvad Billighed kræver, thi også de er blevne hårdt skuffede og er derfor endnu landflygtige.

---

*) Landdagen blev mod Forventning sluttet d. 30. April, og Forslaget, som navnlig støttes af Centrum, vil derfor først komme frem i næste Samling.

De i det nævnte Tidsrum på lovlig Måde*) udvandrede unge syttenårige Sønderjyder udgjør henved 4000. Udvandringen fordeles sig således på de forskellige År:

1871	udvandrede	—	1875	udvandrede	744
1872	—	277	1876	—	687
1873	—	477	1877	—	589
1874	—	699	1878	—	411

Som Bevis på hvilken Indflydelse Pragfredens § 5 har haft på denne Udvandring kan fremhæves, at der i 1879 kun udvandrede 247 syttenårige Sønderjyder, uagtet Traktaten af 11. Octbr., som bekjendt, først blev offentliggjort i Februar 1879.

Hvis den preussiske Regering fremdeles vægrer sig ved at hidføre en ny Option, vil Optantspørgsmålet volde endnu flere Bryderier. Efter preussisk Statsret står nemlig Optanternes Børn i uendelige Led udenfor preussisk Statsborgerforhold, med mindre de naturaliseres eller for Kvindernes Vedkommende indgår Ægteskab med preussiske Borgere. Men efter dansk Statsret er ingen af Optanternes efter Optionen fødte Børn danske Statsborgere. Nu tvinger den preussiske Regering ganske vist Mændene til at forlade Landet eller lade sig naturalisere, efter Hånden som de når den værnepligtige Alder, men ikke alle Kvinder blive gifte. Allerede nu findes der Tusinder af Børn, Kvinder og unge Mænd i Nordslesvig, som står

---

*) Ved Siden af denne på lovlig Måde foregæede Udvandring har der i Halvfjerdsene fundet en stærk Desertion Sted fra Nordslesvig særlig til Amerika. Man overdriver sikkert ikke, når man siger, at 3 à 400 værnepligtige Nordslesvigere årlig har forladt Landet uden Øvrighedens Tilladelse.

uden for ethvert Statsborgerforhold, og flere fødes så at sige daglig.

Fra hvad Side man end ser Optantspørgsmålet frembyder det store Skyggesider. De nuværende Forhold er i enhver Henseende højst forkastelige. De er en Ulykke for Tusinder og atter Tusinder Familier og til ubodelig Skade for Nordslesvig. Gid Retfærdigheden derfor snart må ske Fyldest. Gid Optanterne, som uforskyldt er komne i denne sørgelige Stilling, fordi de havde for høj en Mening om Traktaters Betydning, for god en Tro til Statsmænds Ord, snart må blive stillede overfor en ny Option.

Nordslesvig i 1888.

Af Gustav Johannsen.

Saa gik da Aaret 1888 til sine Fædre, nu tilhører det Historien. Her i Sønderjylland, dette paa Sagn og Syner saa vidunderlig rige Land, havde man ventet, at Aaret 1888 vilde medføre store Verdensbegivenheder, der ogsaa for det trofaste sønderjydske Folk skulde faa vidt-rækkende Betydning. De store Begivenheder udeblev jo heller ikke, men hvad man af Hjertet havde haabet, hvad man fra Aar til Aar havde ventet paa, hvad man spejdede efter ved Solopgang og inderlig bad om ved Solnedgang, det var dog ikke gaaet i Opfyldelse. Haabet forblev dog det trofaste Folks urokkelige Ejendom, med løftet Hoved skred det frem over de brudte Haab, der blinkede jo allerede et nyt i dets Øje, som strax fik Glans fra det Høje.

1888 var for Nordslesvigerne et Trængslens og Prøvelsens Aar, ligesom saa mange, der gik forud for det. Det kronede Hoved, under hvis Herredømme Nordslesvigerne imod deres Vilje havde staaet i femogtyve Aar, den alderstegne Konge af Preussen og Kejser af Tyskland, Wilhelm den Første, lagde sig til Hvile hos sine Fædre den 9. Marts 1888. Hans Død formaaede ikke at vække Sorg hos den danske Befolkning i Nordslesvig; han havde ikke forstaaet og maaske aldrig tænkt paa at vinde denne Befolkning, der i ham kun saa Erobreren, den Haand, der med Magt

havde revet de danske Sønderjyder ud af deres kære Forbindelse med det dyrebare, gamle Fædreland, og ved Hjælp af Kanoner og Bajonetter taget Ædelstenen Sønderjylland ud af den danske Krone og med haard Haand føjet den ind i sin egen. Den nordslesvigske Befolkning havde aldrig naaet at faa ham i Tale; hver Gang dens udkaarne Mænd vilde nærme sig ham, for at forebringe ham det lidende Folks Klager og Ønsker, naaede de ikkun til Dørtærskelen. Aldrig stod nogen dansk Nordslesviger Øje til Øje med denne Hersker. Hvad Under da, at der ikke lød Klagelyd i Nordslesvig ved Budskabet om Kejser Wilhelm den Førstes Død!

Nordslesvigerne saa spejdende ud imod den ny Hersker, der nu skulde overtage Styret i det tyske Rige. Midt i Vinterens Strængthed ilede Kejser Wilhelms Arvtager fra det smilende, milde Italien, hvor han opholdt sig for sin Sundheds Skyld, til sit Riges Hovedstad. Hans Øje var mildt som det Lands Klima, hvorfra han kom, men det var tillige svagt og usikkert, thi Dødens iskolde Haand havde rørt ved den fredkære, rettænkende Kejser Friedrich den Tredje. Et smukt og indholdsrigt Ord fra Kejser Friedrich til hans Folk vakte ogsaa i Nordslesvig Haab om i ham at have fundet den Mand, der vilde øve Retfærdighed selv imod en saa lille Gren af en fremmed Folkestamme, som Nordslesvigerne. Man mindedes, at der om ham var fortalt, at han under et Besøg i Danmarks Hovedstad havde sagt til Dankongen, at det gjorde ham ondt, at han ikke bragte Nordslesvig med. Det evig unge Haab gjorde atter sin Virkning. Udtalt af nogle enkelte, sluttede strax hele Befolkningen sig sammen i den Tanke, at sende Talsmænd til Kejser Friedrich med Bøn om at mindes, hvad der en

Gang var lovet Nordslesvigerne, og med Anmodning om at opfylde dette Løfte. Den snigende Sygdom, der hvert Øjeblik rystede den før saa kæmpestærke Skikkelse saaledes, at kun hans Allernærmeste og Rigets højeste Tjenere fik Lov til at tale med ham, forhindrede Udførelsen af den paatænkte Henvendelse. Saa fandt den nordslesvigske Kvinde en Udvej: naar nordslesvigske Mænd ikke kunde gaa til Kejseren, saa kunde nordslesvigske Kvinder dog gaa til den ophøjede Kvinde, der stod ved den dødssyge Kejsers Leje og plejede ham med en Omhu, der var et lysende Exempel for alle brave Kvinder. En enkelt Kvinde havde fattet Tanken, og strax vare alle med. Kvinderne vilde bede anderledes end Mændene, deres Bøn skulde iklædes en anden Form, men Hovedindholdet skulde være det samme. Denne smukke Tanke kom dog heller ikke til Udførelse, dels paa Grund af Kejserens tiltagende Svag-hed, der optog hans høje Gemalinde saa aldeles, at ogsaa hun kun modtog de Allernærmeste, dels paa Grund af en mindre heldig offentlig Fremdragen af Sagen. Allerede den 15de Juni døde Kejser Friedrich den Tredje, og nu brast ogsaa Nordslesvigerne Haab om Frelse fra den Side.

Wilhelm den Anden besteg sine Fædres Trone, og hans Ungdom og Sindsretning var ikke skikket til at lede Nordslesvigerne Tanker i samme Retning, som under Faderen. Nu maatte man indrette sig paa en anden Maade, mente man. At Wilhelm den Anden under sine Besøg i Juli Maaned ved de nordiske Hoffer ikke kunde undgaa at blive mindet om, at der endnu fra Bedstefaderens Tid var et aabent Saar i det yderste Norden af hans Rige, var jo kun naturligt, og det mangler heller ikke paa Tegn i den Retning. Da han vendte tilbage fra sin Uden-

landsrejse over Kiel, tænkte Nordslesvigerne paa ved en Deputation ogsaa at minde ham om Løftet fra Bedstefaderens Tid. Men Kejseren havde beordret, at Rejsen skulde fortsættes umiddelbar efter Landstigningen, thi hans unge Hustru, der under hans Fraværelse havde skænket ham en Søn, ventede ham. Det kunde derfor ikke tænkes, at en nordslesvigsk Deputation vilde faa Foretræde hos Kejseren, hvorfor man opgav Rejsen til Kiel.

Nordslesvigerne havde allerede ved Aarets Begyndelse, endnu forinden Keiser Wilhelm den Førstes Død, ladet Budstikken gaa, og Budskabet lød:

„Slutter Kreds og staar fast, alle danske Mænd.“

Paa et stort Møde i Vojens af danske Mænd fra alle Nordslesvigs Egne stiftedes den 10de Juli en politisk Forening, der fik Navn af „Vælgerforening for Nordslesvig“. Foreningens Formaal er, ved alle Valg, det være sig Kommunalvalg, kirkelige Valg, Valg til Landdagen eller Rigsdagen, at formaa enhver dansk Mand til at gøre Brug af sin Ret som Statsborger. Samtidig skal den være en Repræsentation for den danske Befolkning, til hvilken dennes Repræsentanter kunne støtte sig, og med hvis Bestyrelse de i vigtige Tilfælde kunne pleje Raad og Underhandlinger. I Løbet af et halvt Aar vandt denne Forening en saadan Tilslutning, at den ved Aarets Udløb allerede talte cirka 2000 Medlemmer, hvoriblandt flere hundrede Tillidsmænd rundt omkring i hele Nordslesvig. Den arbejder indenfor de af Loven satte Grænser, derfor er dens Optræden saa frejdig og sikker.

Baade i den preussiske Landdag og i den tyske Rigsdag søgte Nordslesvigernes Repræsentanter at tale deres Vælgeres Sag for det tyske Folk og den tyske Regering.

Deres Klager bleve ikke ubemærkede, men direkte Resultater kan ikke opvises, thi endnu følger Majoriteten i Rigsdag og Landdag det Princip, at de erobrede fremmede Nationaliteter skal germaniseres og paa den Maade efterhaanden forsvinde. I Landdagen vedtoges en ny Provins- og Kredsordning for Holsten og Slesvig, som indeholder saadanne Undtagelsesbestemmelser for de nordslesvigske Kredse, at den danske Befolkning aldeles udelukkes fra Provinslanddagen og er stillet i Mindretal i Kredsdagene. Hidtil havde det danske Nordslesvig sendt tre Repræsentanter til Provinslanddagen og været i Majoritet i Kredsdagene for Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Kredse.

I flere Aar havde der været Uoverensstemmelse i den Maade, hvorpaa Repræsentanterne for 1ste og 2den slesvigske Valgkreds til den preussiske Landdag optraadte i denne lovgivende Forsamling. Hans Lassen, der repræsenterede 2den Kreds, havde aflagt Eden paa Forfatningen, taget Del i Forhandlingerne og udøvet den Ret, hans Mandat gav ham til at tale Nordslesvigernes Sag der. Første Kreds' Repræsentant A. D. Hørlück havde derimod nægtet at aflægge Eden paa den preussiske Forfatning og fulgt det af H. A. Krüger fastholdte saakaldte Proteststade. I 1888 skulde der atter vælges til den preussiske Landdag, og denne Gang for en Periode af fem Aar. Ved et Prøvevalg i første Kreds stemte Flertallet af Valgmændene for, at der skulde vælges en Mand, der ligesom Hans Lassen vilde indtage sin Plads i Landdagen, og enstemmig valgte man derpaa Rigsdagsmand Gustav Johannsen til tillige at være Landdagsmand for 1ste slesvigske Valgkreds. Nu var der atter fuldstændig Overensstemmelse imellem de to

Kredse, men det var dog ikke en Forandring i nationale Anskuelser eller en Slaaen af paa nationale Krav, men blot en Forandring i Maaden at kæmpe paa, hvorom man i 1ste Kreds havde opnaaet Enighed.

Landdagsvalgene i 1888 afgave paany Bevis for, at Nordslesvigerne endnu altid ere paa Pletten, naar det gælder; med overvældende Majoritet valgtes de to danske Landdagsmænd i 1ste og 2den Kreds. I Flensborg og Tønder Kredse vare Danskerne ligeledes flinke og valgte danske Valgmænd selv paa enkelte Steder, hvor man tidligere havde valgt tysksindede.

Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig arbejdede med Ihærdighed og Held, de allerede bestaaende Bogsamlinger rundt omkring i Nordslesvig fuldstændiggjordes, nye oprettedes og forskellige Foredragsforeninger støttedes.

Foreningslivet pulserede meget stærkt, hvorved der paa forskellige Omraader ligesom synes at være skabt større Liv og Virksomhed, men det var dog navnlig de paa nationalt Grundlag hvilende og de for den store Almenheds Vel virkende Foreninger, blandt de sidste særlig de nordslesvigske danske Landboforeninger, hvis Virksomhed mærkedes bedst.

En stor og maaske den bedste Støtte i den nationale Kamp ydede den hjemlige danske Presse, der ledes med Dygtighed og Alvor, og hvis Uforfærdethed er saa stor-slaaet, at ingen Fare og intet Offer synes den for stor i Kampen for Nordslesvigs retfærdige Sag. Fængsel, Pengemulkter og idelige Anklager høre til Dagsordenen for de Mænd, der lede denne Presse, thi den preussiske offentlige Anklager og hans Medhjælpere ere altid parate til at

tage fat, saasnart de tro, at en eller anden Paragraf i Presse- eller Straffeloven kan anvendes imod den nordslesvigske danske Presse eller dens Mænd. Befolkningen viste ogsaa i 1888, at den paaskønner Pressens Betydning, og de enkelte Blade vandt hver for sig nye Holdere, saa det tør paastaas, at aldrig blev der i Nordslesvig holdt saa mange danske Blade og læst saa meget som et Kvart Sekel efter Ulykkesaaret 1864.

Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling drog Nordslesvigerne i tusindvis til Danmarks Hovedstad, og med Glæde over det sete og Fryd over den mødte Sympathi, vendte de tilbage til den daglige Dont og til den nationale Kamp. Styrket ved Overbevisningen om, at det Folk, Sønderjyderne ere et Led af, besidder Energi og Kraft til at holde sig paa Højde med hvilketsomhelst Kulturfolk, følte de hjemvendte Kraften, Modet og Viljen til at være og forblive sig selv voxe, hvor truende Modstanderne end traadte op ved Aarets Slutning.

I Aaret 1871 udkom en Forordning fra den slesvigske Regering, hvorefter der i de nordslesvigske Almueskoler skulde gives ugentlig sex Timer Undervisning i det tyske Sprog, „ene og alene for at tilfredsstille en efterviselig Trang hos den dansktalende Befolkning, der uden Kendskab til og uden Færdighed i Brugen af det tyske Sprog ikke er i Stand til at blive tilbørlig delagtig i de Velsignelser og Fordele, som Handel og Vandel og Fællesfædrelandets aandelige Liv byde.“ Det var den holstenskdanske Godsejer, daværende Overpræsident v. Scheel-Plessen, der saa glat motiverede dette første Skridt til Fortyskningen af de nordslesvigske Almueskoler. Han vidste, hvorledes man før 1864 fra tysk Side havde klaget

over det danske Sprogskript af 1851, og hvorledes Tykerne havde svoret paa, at det ikke nogensinde kunde ske for „das Volk der Denker“, „Verdens første Kulturfolk“, blot tilnærmelsesvis at handle ligesom Danskerne i Mellemslesvig. Derfor hans fremtrædende Medlidenhed med de ikke tysktalende Nordslesvigere, hans rørende Omsorg for, at disse Stakler fik tilbørlig Del i de „Velsignelser og Fordele, som i Handel og Vandel ja ogsaa i det aandelige Liv følge med Færdigheden i det tyske Sprog“, og derfor i samme Motivering den højtidelige Forsikring, „at den ny Ordning aldeles ikke var rettet imod Vedkommendes Nationalitet og Modersmaal.“ — „Saa snakke de Ræve for de Gæs“. — Det næste Skridt skete allerede syv Aar efter, nemlig i Aaret 1878. En ny Regeringsforordning fastsatte, at der herefter skulde gives syv Timer ugentlig Undervisning i Tysk, foruden syv Timer Undervisning i forskellige Fag paa Tysk. Denne Gang fandt man sig ikke foranlediget til nærmere at forklare den ny Forordning, en kort Henvisning til Forretningssproget holdt man for tilstrækkelig. Og saa kom det tredje Skridt ved Slutningen af Aaret 1888.

Otte Dage før Jul udstedte Overpræsidenten for Holsten og Slesvig en Bekendtgørelse, hvorefter der med Sommerhalvaaret 1889 skal indføres udelukkende tysk Skoleundervisning med Undtagelse af ugentlig fire Timer i Religion i alle nordslesvigske Almueskoler. Denne „Julegave“ vakte naturligvis stor Harne over hele Nordslesvig og Befolkningen viser et overordentligt Sammenhold i Bekæmpelsen af dette ny Skridt til Modersmaalets Undertrykkelse. Alle føle, at det nu mere end nogensinde gælder om, at Enhver gør sin Pligt, saa de kommende Slægter

ikke skulle findes som sproglig forkrøblede og national
vanslægtede Efterkommere af en for Tiden kraftig og i
alle Maader levedygtig Stamme. Enhver føler, at

„Faren nu vejer hver Evne, som han ejer,“
men trøster sig med:

„Jo større Sag, des tyngere Tag, men desto større Sejr!“
End lever den Gamle af Dage!

=====

Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse.

Af P. Lauridsen.

I. Om Adel og adeligt Bondegods i Amtet samt om Kongernes Kjøb af samme.

Den oprindelige Adel i Nordslesvig var Hærmænds-
slægter af sønderjysk eller fælles-dansk Oprindelse. I det
14de Aarhundrede, da Arveadelen dannede sig, træffe vi
her som i den øvrige Del af Landet kun danske Ætter.
Det er Navne som Skram, Emmiksen, Friis, Vinter, Sture,
Jουλ, Tinhuus, Holk, Knudsen, Rosenkrans, Abildgaard o. m. a.,
der bæres af denne Adel. Men under de sidste svage
Herskeré af Abels Stamme tilrev de holstenske Grever sig
en overvældende Magt i Landet, fra 1325 til 1375, i 50 Aar
før Hertugættens endelige Udslukkelse, kæmpede de med
det stadige Maal for Øje at sætte sig i endelig Besiddelse
af Sønderjylland, og i denne Kamp støttedes de af den
krigeriske og frugtbare holstenske Adel, der sammen med
dem trængte frem over Ejderen. Ogsaa i andre Henseender
begunstigedes denne Fremtrængen. 1313 maatte Erik
Mened opgive Krongodset, det saakaldte Konungelef, i

Sønderjylland og fire Aar senere ligeledes sin Ret til at vælge Hærmænd i Landet ud over det Antal, han alt havde.*) Begge disse Indrømmelser havde højst skadelige Følger. De danske Hærmænd vare ilde sete af Herskerne, deres undergivne bleve Gjenstand for Vilkaarligheder, og under de følgende Tidens Trængsler søgte mange af disse Mænd til Kongeriget. Allerede derved blev der Plads for indvandrede tyske Slægter, men da Grev Gert 1325 forlenedes med Hertugdømmet, benyttede han og hans nærmeste Efterfølgere ligefrem det danske Krongods til at skaffe den indvandrede holstenske Adel et solidt Fodfæste i Landet. De Riddergodser, der oprettedes fra 1313 til 1459, danne Kjærnen i de nuværende adelige Distrikter i Hertugdømmet (27 □ Mil), og de findes netop fortrinsvis i de Egne, hvor det danske Krongods laa: i Angel, Svansø og Danske Skov. I Midten af det 14de Aarhundrede optræder den holstenske Adel allerede med overvældende Magt helt op til Kongeaen. Som en krigerisk Højadel, der er nøje knyttet til de fremmede Herskere og for at tøjle den vrangvillige Befolkning forlenet med de fjendtlige Landskaber, stiller den de indfødte Ætter i Skygge, og sætter sig ved Kjøb eller Arv i delvis Besiddelse af deres Ejendomme. Kong Christian I.'s stadige Finansnød tvang ham til at gjøre denne Adel endnu større Indrømmelser, og ved hans Død var hele Amtet ude af Kronens Haand, idet den vestlige Del: Gram, Frøs, Kalvslund og Hvidding Herreder, styredes af Herrerne paa Tørning, og Resten var pantsat til Dronning Dorthæa eller ejedes af den stedlige Adel.

Ikke des mindre holdt en stor Del af de gamle Slægter

---

*) Artikel af Velschouw i Hist. Tidsskr.

sig her lige op til 1580—88, og den haderslevske Adel vedblev derfor at have et meget broget Udseende: hollandske, sønderjyske og kongerigske Ætter levede Side om Side; Emmikser'ne, Tinhusen'ne, Lindenov'erne, Munk'erne, Ulfeld'erne o. a. bevarede deres Fædreejendomme lige indtil det store Udkjøb fandt Sted, og Amtet rensedes for Adel, som maaske intet andet i de danske Stater. — Allerede efter Chr. I. indtraadte en stærk Reaktion imod Adelen, idet de efterfølgende Konger og Fyrster havde større Evne til at værne om deres egne og det menige Folks Interesser. Paa en Gang lagde Kong Hans fire Herreder med Tørning Slot til sin Andel af Hertugdømmerne, og nogle faa Aar senere erhvervede Frederik I. Eisbølgaard med et meget betydeligt Tilliggende af Bøndergods, ligesom Hertug Hans den ældre med Kraft traadte op imod Adelsherrernes Gridskhed efter Gods og Jord. Det egentlige Hovedslag førtes dog af Kong Frederik II., idet han fra 1580—88 udkjøbte næsten hele Adelen i Amtet, og Formynderregeringen og Christian IV. fuldstændiggjorte dette saaledes, at der ikke blev andet Adelsgods tilbage, end Gram og de Rantzauke Gaarde Høgsbro og Vesterbæk i Hvidding Herred. Men skjøndt Adelen saaledes forsvandt tidlig fra Amtet, har den ikke desmindre øvet en meget betydelig Indflydelse paa dets ældre Landboforhold; som et fremmed Reagens i en Befolkning af frie Bønder er det for en stor Del den, der har fremkaldt Fæstevæsenet i Nordslesvig, og for en rigtig Forstaaelse af Agrarudviklingen er det derfor nødvendigt at begynde med en Fremstilling af Adelens Gods og dettes Kjøb af Kongerne. Det er dette, der vil blive forsøgt i det følgende.

Tørning. I Middelalderen fandtes tre Hovedborge i Sønderjylland: Tørning i Barvedsyssel, Lille-Tønder i Ellumssyssel og Gottorp i Istedsyssel. Fra Tørning styredes hele Nordslesvig mellem Løgumkloster og Kolding. Det ældste bevarede Dokument, hvori Tørning forekommer, er et Pantebrev fra Grev Gert af Holsten til den holstenske Ridder Henneke v. Hummersbüttel fra 1331. *) Greven pantsætter Hindsgavl med det halve Fyen, men, i Fald dette Pant skulde blive ham fravristet, giver han Ridderen yderligere Sikkerhed i „Tørninghus med det hele Fogderi“ (altsaa vel Barved Syssel) og — stadig under samme Forudsætning — endvidere Underpant i Pløen i Holsten. Tørning var dog allerede dengang pantsat til Grevens vigtigste Hjælpere Hartvig og Nikolaus Reventlau, men hvorlænge disse have beholdt det, vides ikke. Tyve Aar senere var Tørning dog gaaet helt ud af Statens Hænder, thi da ejedes det af den sydslesvigske Ridder Claus Lembek d. æ., uden at det kan oplyses, hvorledes han har erhvervet det. Allerede dengang synes der at have ligget et stort Antal Bønder til Borgen, og disse forøgedes i høj Grad senere, idet Hertug Gerhard 1394 pantsatte hele Gram Herred paa Livstid til Sønnen Henneke Lembek. Derved kom denne i Besiddelse af næsten kongelig Magt over Omegnen. Alle Kronens Rettigheder og Skatter, hele Retsplejen i alle Instanser, alle Domæner, Agre, Enge, Skove, Søer, intet undtagen (uden Patronatsret og Leding) overdrages ham, og i 100 Aar sad Herrerne paa Tørning som Fyrster i Nordslesvig. Ganske vist solgte Claus Lembek

---

*) Original i Gemein. Archiv. XII. 4. Voss' Excerpt. Bind C. (XXIII. 2.) Huitfeldt. I. S. 455.

d. y. 1407 Trøjborg og Skinkelborg Len *) til Dronning Margrethe, hvorved en stor Del Adelsgoods atter kom ind under Kronen, men 1421 modtog han — som til Gjengæld — Frøs, Hvidding og Kalvslund Herreder som Pantelen af de holstenske Grever, og hans Svigersøn og Arvtager Benedikt v. Ahlefeldt og dennes Sønner beholdt dette store Len i 73 Aar, ja, 1460 overdrog Kong Christian I. ham hele Gram Herred til fri Ejendom, og Bønderne bleve saaledes alle gjorde til Adelsbønder, til Tørningtjenere. Som det gik i Haderslev Amt, saaledes gik det mange andre Steder, men efter Hertugdømmernes Deling mellem Hans og Frederik 1490 bestræbte disse sig med Held paa at indløse Panterne og indskrænke Adelens Magt.

1494 købte Kong Haŕs Tørning Slot og Len af Brødrene Hans og Henrik v Ahlefeldt for 102,000 Mark lybsk, en meget stor Sum i Datidens Mønt. Hans v. Ahlefeldt, der ejede Slottet og den største Del af Lenet, tilsikrede Kongen af sin Part en aarlig Skatteindtægt af 1400 Mark (steder penninge), og for hvert Hundrede Mark Skat udbetalte Kongen ham 4000 Mark samt 10,000 Mark for Tørning Slot med Enemærke, Avl, Møllen foran Slottet,

---

*) Skinkelborg laa i den sydvestligste Del af Stenderup Sogn og Voldstedet ses endnu noget Vest for den nuværende Lykkesgaard. Fra Samtiden haves ingen Fortegnelse over det Bondegods, der ved Salget 1407 fulgte med Gaarden, men derimod flere fra senere Tider. Det følger dog af sig selv, at disse ikke ganske stemme overens, da Delinger eller Sammenlægninger kunne have forandret Gaardene. Endnu 1580 opføres Lenet for sig selv i Amtsregisteret, og det bestod dengang af 28 „Tjenere“ i Stenderup, 5 i Bjært, 4 i Ajtrup, 5 i Binderup, 4 i Straarup og 1 i Skartved. — Archiv für Staats- und Kirchengeschichte. Altona. 1837. 3. B. S. 376 Anm.

Fiskeriet o. s. v.; — og paa samme Maade modtog Henrik v. Ahlefeldt 36,000 Mark for de 900 Mark Skat, som han havde af Godset.*)

Denne store Handel blev afsluttet i Flensborg og som Afdrag i Kjøbesummen modtog Hans v. Ahlefeldt det holstenske Gods Haseldorf med 5 Marsksogne (for 30,000 Mk.) og Gelting i Angel med alle dertil hørende Byer og Strøgods. Da Kongen modtog Tørning, tilhørte Haderslev Amt Hertug Frederik, og Kong Hans satte derfor egne Lensmænd paa Tørning, og saaledes opstod Tørninglen i moderne Forstand, der som bekjendt oprindeligt omfattede

---

*) Sønderb. Brevregistr. Slesv. Nr. 91—100. — Voss' Excerpter. Ahlefeldt (Gregorius-Jørgen) Nr. 84. Ao. 1494:

En wdskoren skreffte screffuit aar efter gudtz burd MCDXCIII anden dag sanctomm Simonis et Jude Apostolorum er gjort emellem myn herre oc hr. Hanss van Aleuelde om Thörning slott or len ludende, at hr. Hanss van Aleuelde tilsagde myn herre XIII C marc steder penninge wisse rente i thöninglen, som hannem tilkommer, oc at myn herre scall giffue for hvert hundred marke IIII M marc; item at myn herre skulde giffue her Hanss van Aleuelde X M marc for thörninge slott met awelen oc möllen for slottet oc enemerck oc fiskerii etc., som samme skreffte ydermer vdwise. —

En wdskorn skreffte vtgiffuit aar efter gudz burdt MCDXCIII anden sanetomm Simonis et Jude Apostolorum dag oc gjort emelom my herre Konning oc Hinric van Aleuelde ludendes, at Hinric van Aleuelde tilsagde my herre IX C marc rente steder penninge wisse rente i Thöringlen, som ham tilkom, oc at myn herre scal giffue ham for hvert hundred marc IIII M marc. Findes saa at Hinric van Aleueldes dell er icke saa stoer i rentte till thörninge, tha scall thet affkorte i hoffuitstolen. Findes der oc mer rentte som Hinric van Aleuelde tilfalder, tha scall myn herre giffue ham for then rentte til eydom som for then anden rentte.

Se: Urkundensaml. IX. Stemmann: Geschichte d. off. privat. Rechts. Schleswig. Suhms Historie, 12 og 13 B. Ældste danske Arkivregistrarer. I. S. 2.

Herrederne Gram, Hvidding, Frøs og Kalvslund, medens Nørre Rangstrup derimod laa under Haderslevhus, og selv efter at Frederik I. havde sanlet hele Hertugdømmet paa sin Haand, vedblev Lenet at bestaa ved Siden af Haderslevhus Len, først med sin egen Amtmand og senere i lang Tid med eget Regnskab.

I 100 Aar havde Herrerne paa Tørning hersket over Gram og i to Menneskealdre over de tre andre Herreder. De havde været i Besiddelse af næsten fyrstelig Magt og benyttet deres store Hjælpekilder til at danne et kompakt og afrundet Godskomplex. Ved Salget hørte til Tørning et usædvanlig stort Enemærke (3: Hovmark); thi Ladegaard By bestod dengang kun af 8 Beskyttelsesfolk (Forbedelsmænd, Husmænd), der betalte hver 8 Sk., og selv om den allerstørste Del af dette Enemærke har ligget til Græsning eller Skov, vilde dog en noget senere Tids Driftsmaade her have fundet rig Anvendelse for Hovbøndernes Arbejde. Selvfølgelig kunne vi ikke længere gjøre nogen Adskillelse mellem Gammel- og Ny-Tørning Tjenere, mellem de Bønder, der før Pantsættelserne 1394 og 1421 hørte til Tørning, og dem der erhvervedes ved disse og det senere Kjøb af Gram Herred. Af Pantebrevene ses det, at der i Jels har ligget en befæstet fyrstelig Gaard (Jelshus?), der efter Pantsættelsen hørte til Tørning, og der kan vel næppe være nogen Tvivl om, at et betydeligt Antal Bønder i den nærmeste Omegn, særlig i Hoptrup, Vedsted, Hammelev, Skrydstrup, Jegerup, Magstrup og Jels Sogne maa have været Tørning- eller Jelshustjenere selv før Salget 1460, og efter dette faldt jo alle Bønder i Herredet ind under Godset, med mindre de ejedes af andre adelige.

Men som al den øvrige Adel havde Lembekerne og

Ahlefeldterne desuden forstaaet at skaffe sig et meget stort Strøgods omkring i de nærmest liggende Herreder. I Sønderrangstrup Herred ejede de 19 Gaarde foruden Beskyttelsesfolk. I Nørrerangstrup Herred ejede de følgende Gaarde: 5 i Galsted, 3 i Rangstrup, 2 i Rangstrupgaarde, 1 i Hovslund, 2 i Ørderup, 1 i Ovsgaard. I Tyrstrupherred: 1 i Frøruprød, 1 i Ajtrup, 1 i Grønninghoved, 1 i Stobbum, 1 i Rørkjær, 3 i Simmersted. I Haderslevherred: 6 i Ørby, 1 i Overgaard, 2 i Bæk, 3 i Vonsbæk, 1 i Sillerup, 2 i Aastrup, 1 i Ultang, 1 i Øsby, 1 i Nørgaard, 1 i Hejsager, 1 i Hajstrup, 1 i Lilholt, 1 i Hyrup, 1 i Flovt, 7 i Kjelstrup, 1 i Stevelt, 1 i Erlev, 2 i Pamhul, 2 i Nørby-Mastrup, 7 i Sønderby-Mastrup og 5 i Kirkeby. *) Ved Kong Hans's Kjøb kom alle disse Bønder tilbage under Kronen, men hovedsagelig som Fæstere.

Ejsbøl (Egilsbøl). Ejsbøls Historie er saare lidet oplyst. Den første Ejer, vi kjende, er en Anders Jonsen, der nævnes 1355; senere, 1378, en Johannes Holk, men at han har ejet Ejsbøl, vides kun af Omskriften om hans Segl. Derefter kom Gaarden i Familien Rønnovs Besiddelse (1439 Claus Rønno), og i Slutningen af det 15de Aarhundrede ejedes den af Henneke van der Wisch, Wulfs Søn. Naar og hvorledes han har faaet Gaarden, er ukjendt, men Stemann fortæller om ham, at han i høj Grad søgte at udvide sine Besiddelser ved Kjøb af Gaarde og Grundstykker rundt omkring i Amtet. Af flere Amtsregistre fremgaar det, at han har solgt Gaard og Gods til Frederik I. **) og da han døde Aar 1500 ***)

*) Archiv für Staats- und Kirchengeschichte. 3. B., S. 377.

**) Dith nageschreuen Geuen de lüde van Eggelsbull gekofft van Henneke van der Wisch. — Ibid.

***) Stemann: Familien v. d. Wisch. — Jahrb.

man Salget have fundet Sted før dette Aar, I hvert Fald var Ejsbøl Gaard og Gods i Hertugens Besiddelse 1520; thi i dette Aar har han underskrevet en Overenskomst med de tidligere Ejsbøltjenere i den forlængst nedlagte By Stendevad (Stendet) i Aastrup Sogn om Hoveritjenesten til Haderslevhus. *) Det interessanteste Dokument om Ejsbøl er dog et Bønskrift fra Fæsterne af „Astorp Hovgaard“ (Aastrupgaard!), hvori de under 19de Marts 1578 ansøge Hertug Hans i Haderslev om at forskaanes for visse Ydelser. Heri hedder det: „Men siden „Eilsbøl“ er bleven forstyrret og lagt øde, have Eders Fyrstl. Naades Forfædre overdraget Aastrup Hovgaard og det øvrige Gods som Fæste til Eders Undersaatter og sat os saa højt i Skyld med den Besked, at vi ingensinde skulle besværes med anden Pligt eller Tiende.“ **) Dette er det eneste mig bekendte Dokument, hvori det ligefrem meddeles, at de købte Adelstjenere behandlede som Fæstere af Regeringen. Forøvrigt opføres Ejsbøltjenerne noget forskjelligt i de Kilder, vi have, men dette hidrører ligesom ved Skinkelborg fra, at der ikke haves Akter fra selve Salget. I et Amtsregister fra 1580 opregnes følgende: I Nørrerangstrup Herred: 1 Fæstegaardmand i Vellerup, 1 i Gestrup, 2 i Gammelskov, 2 i Agerskov, 1 i Refslund, 1 i Hyrup, 1 i Bevtoft, 5 i Gøttrup, 8 i Aabøl, 1 i Aabølling (?), 4 i Tislund og 1 Kirketjener sammesteds. I Haderslev Herred: 4 i Moltrup, 2 i Bramdrup, 5 i Rovstrup, 2 i Errigsted, 8 i Vonsbæk, 7 i Sillerup, 2 i Feldum, 1 i Kokjær, 2 i

*) Gemein. Archiv XXII. 4. — Delvis trykt i Michelsen: Ueber die vormalige Landesvertretung in Schlesw.-Holst. 1831. S. 72.

**) Gemein. Archiv XXXIX. 29. K. (1054).

Knud og 11 i Stendeved (Stendet).*) I alt 72 større og mindre Gaarde (Trap anfører 76 G.).

Baade Ejsbøl og Tørning ere interessante og højst oplysende Exempler paa, hvorledes Adelsgoods dannedes i Slutningen af Middelalderen. Det var ingenlunde urgammelt Paa begge Steder er det opstaaet ved Kjøb enten af Staten eller af private, paa begge Godser bestod det oprindeligt af Strøgods, der saa lidt efter lidt udvides, samles og arronderes. Men medens Herrerne paa Tørning med deres store Magt- og Pengemidler i et Par eller tre Menneskealdre gjennemfører denne Arrondering med fast Haand, befinder Ejsbøl sig endnu ved Salget 1500 paa det første, højst ufuldkomne Trin. Ogsaa denne Gaard har været befæstet, thi Tomten ved eller i den udtørrede Ejsbølsø viser endnu tydelige Spor af Volde og Grave, men dens tilliggende Gods af Grundstykker og Gaarde, spredte milevidt ud over de nærmeste Herreder, fortæller tydeligt nok, at de ere indkjøbte af de tidligere Ejere, maaske endogsaa for største Delen af den sidste, af Henneke v. der Wisch. Og det bedste Tegn paa, at Omdannelsen kun var lidet fremskreden, turde være dette, at Gaardene i Ejsbøl endnu 200 Aar senere havde deres Jorder liggende i Markfællesskab med Haderslev By. Det kan altsaa ikke være lykkedes Herrerne paa Ejsbøl at danne et stort Enemærke eller en Hovmark, den første Betingelse for et godt ordnet Gods og for Anvendelsen af Hovbøndernes Arbejde.***) — Ved

*) Archiv für Staats- und Kirchengeschichte. 3. B. S. 375-76. Anm.

**) Aastrupgaard kaldes dog en Hovgaard, og da den maaske har ligget i Aastrup Sogn, turde heraf sluttes, at Hovet i moderne Forstand ikke har været ukjendt paa Ejsbøl i det 15de Aarhundrede.

enkelte andre store Samlinger af adeligt Bondegods i Haderslev Amt møde vi senere nøjagtig de samme Forhold, men forøvrigt havde de fleste Adelsgaarde i Midten af det 16de Aarhundrede deres Enemærker eller Hovmark fuldt udskilt af Markfællesskabet; naar dette er sket, kan dog ikke nærmere eftervises, og det fortjener ogsaa at bemærkes, at hele Enemærket sjælden eller aldrig dreves fra selve Hovedgaarden, men at en Del af dette var overladt i Fæste til Bønder og Boelsmænd. Da Kong Frederik II. satte sig i Besiddelse af Adelsens Gods, faldt disse Bønder som det første Offer for den mere rationelle Godsdrift, han indførte.

I det hele var Tiden umiddelbart efter Reformationen meget gunstig for Adelsens Bestræbelser efter at danne nye Sædegaarde eller afrunde deres ældre Besiddelser. Gejstlighedens Ejendomme, der ligesom Adelsens mest bestod af Strøgods rundt omkring i Landet, kastedes pludselig ud paa Markedet og fremkaldte talløse Mageskifter og Salg.

Samtidig indtraf store sociale Omdannelser. Krigstjenesten gik mere og mere over til lejede Hære, en stor Del gejstlige Embeder, der tidligere havde hørt til Adelsønnernes Forrettigheder, faldt bort, Stats- og Skatteudgifterne forøgedes, Fordringerne til Luksus og Velvære steg, den nye Verdens Opdagelse fremkaldte en stærk Nedgang i Pengenes Værdi og en tilsvarende Stigning af Kornpriserne. Det kunde betale sig at drive Godserne, og Adelen kastede sig derfor fra nu af næsten udelukkende paa Godsdriften. Men den første Betingelse for en rationel Drift var, at Strøgodsset samledes. Derfor mageskiftedes, byttedes, solgtes og købtes der overalt, af Regering som

af private; Gods og Tjenere gled ustandselig fra Haand til Haand, og enkelte Mænd samlede uhyre Godsmasser. Rantzauerne paa Lindeved ejede f. Ex. ikke færre end 347 større og mindre Ejendomme i 37 Sogne, og enkelte adelige truede med at opsluge hele Landskaber (Josias v. Qualen). Man regner, at Adelen var Herre over en Tredjedel af Danmarks Rige, og i Aarene fra 1572 til 1588 foretoges alene i Kongeriget ikke færre end 330 Mageskifter. Det gjaldt om at sætte alt det nylig erhvervede Bondegods i Forbindelse, at samle alt sammen omkring Hovedgaardene, at danne og afrunde sammenhængende Godskomplexer med store Hovmarker og at omdanne Bøndernes Pligtkjørsler til virkeligt Hoveri, til Spand- og Gangtjeneste. Overalt byggedes. De statelige Herregaarde rundt omkring i Landet rejste sig i denne Periode, for en stor Del ved „Tjenernes“ Arbejde, og i Slottenes Nærhed opførtes store Ladegaarde, ligesom Hovmarken kom i passelig Orden, for at Fæsterne overalt kunde være ved Haanden til Arbejde. Denne Udvikling, der i høj Grad støttedes af Adelens Hals- og Haandsret, førte i Holsten og Sydslesvig til Livegenskab, og hvis Adelen i Haderslev Amt havde faaet Tid og Løjlighed til at komme med i Bevægelsen, vilde dette Uvæsen sikkert ogsaa have bredt sig til Nordslesvig.

Den mest udprægede Repræsentant for denne Bevægelse, den bedste Type paa en Grundlægger af Gods i stor Stil er Hertug Hans d. yngre paa Sønderborg. Han omdannede sit lille Hertugdømme til en Række fortrinlig drevne og meget rentable Godser med en forkuet og forarmet Bondestand, og for den største Del af Datidens Adel stod han som et følgeværdigt Mønster. Ogsaa Kong Frederik II. for-

fulgte, omend paa en lempeligere og langt mere menneskelig Maade, det samme Maal, og med stor Iver kastede han sig ind i meget vidtløftige Mageskifter og Godstransaktioner. Han udkjøbte Adelen i Skanderborg og Koldinghus Amter,*) og da han 1560 kom i Besiddelse af Haderslevhus og Tørninglen efter Farbroderen Hans d. ældre, gav han sig øjeblikkelig i Færd med en lignende Udrensning her. Dette gjorde han ikke alene for at forbedre Amtet — som det almindeligvis siges — og for at skaffe sig en betydelig Vildbane, men ogsaa og navnlig for at danne store kgl. Ladegaarde med vidtstrakte Hovmarker, hvor Amtets Bønder maatte udføre Arbejdet. Kongens Bestræbelser gik øjensynlig i Retning af at omdanne Amtet til et eneste stort Gods med et passende Antal Ladegaarde spredte ud over Sognene; derfor nedlagde han flere Byer, og kun hans tidlige Død 1588 forhindrede ham i at se denne Plan fuldendt. Den rationelle Godsdrift naaede altsaa først med Kong Frederik II. til Haderslev Amt, og efter at vi have gjort os bekendte med Godskjøbene i det enkelte, skulle vi til Slutning sige et Par Ord derom.

Emmikser'nes Gods. Emmikserne var en gammel nordslesvigsk Slægt. Deres Stamfader var Hr. Esbern Tagesen, der nævnes Væbner 1387 og 92, men senere blev Ridder og var død 1412. (Script. Rer. Dan. VIII. 7.) — I det 15de og 16de Aarhundrede var Refsø i Sommersted Sogn deres Hovedgaard, men til forskellige Tider ejede de desuden Tyrstrupgaard, Brændøre og muligvis ogsaa Taabdrup (Taaggerup) samt meget Strøgods rundt

---

*) Saml. til Jysk Topografi og Historie. 7 B. S. 1 flg. Mange genealogiske Notitser skylder jeg Arkivsecretair Thisets Velvilje.

omkring i Amtet. De vare besvogrede med de mest ansete Adelslægter i Omegnen. Af Ejerne paa Refsø kjendes Esbern og Hartvig Emmiksen, Sønesønner af Hr. Esbern Tagesen, derefter Hartvigs Søn Otto Emmiksen (1488 til 1523), dennes Søn Movrids Emmiksen, der 1537 gjorde Skifte med sin Broder Anders efter deres Broder Hans, og fik Anders da Gods i Høgerup og Stepping, hvorimod Movrids fik al Anders's Part i Refsø, samt den Halvpart, deres Søster Sophie havde arvet efter Hans Emmiksen i samme Gaard, idet de begge i Fællesskab forinden havde afkjøbt hende denne Part. Movrids's Søn og Efterfølger Otto Emmiksen afhændede 1572 sine Fædres Gaard og Gods til Kong Frederik II. for 20,000 Mark lybsk, men da Hertug Hans den ældre dengang ejede Amtet, overdrog Kongen Gaarden og Bønderne til ham. I Salgsdokumentet*) hedder det, at „Otte Emmickszenn till Refsøe“ tilskøder Kongen sit „i Synder-Juttlandt Liggendis arffuegodts“, som er hans Hovedgaard Refsø med Mølle, Hølbek, en Gaard, der aarlig giver i Landgilde 1 Ørtug Rug, 2 Ørt. Byg, 2 Ørt. Havre, $\frac{1}{2}$ Td. Smør og 1 Svin, naar Olden er; to mindre Gaarde i Iegevraa samt to Huse i Skoven. „Og ere forne Gaarde og Huse byggede paa Refsøgaards Enemærke.“ Men desuden solgte Otto E. efternævnte Bøndergods: I Kastvraa 4 Gaarde, i Sommersted 2 Gaarde og 4 Landbol, der „have Tov i Marken, men ingen Lod i Skoven“, i Lert 1 Landbol, i Simmersted 1 Gaard og i Stepping By 1 Gaard. Men Emmikserne ejede endnu langt mere Gods i Amtet; thi da rede Penge paa den Tid vare sjældne, havde Adelen for Skik at dele Bøndergodset

---

*) Pergamentskøde paa Dansk. Gem. Ark. Casp. 22.

mellem Børnene, og dens yngre Sønner og Døtre toge da ofte Bolig paa en Bondegaard og levede af dennes Drift og af Landgilden fra de øvrige. Ved Giftermaal kom det adelige Strøgods derved paa meget forskellige Hænder. Saaledes ejede Margrethe Emmiksen,*) en Datter af Movrids Emmiksen paa Refsø, 3 Gaarde (hvoraf hun selv paaboede den ene) og 4 Landbol i Kastvraa, 2 Gaarde i Simmersted, 1 Gaard og 2 Landbol i Lert, 1 Gaard og 2 Huse i Ajtrup samt 1 Gaard i Stepping, i alt 8 Gaarde og 6 Landbol. Ved en Mageskifteakt, der ordnedes i Skanderborg den 27de Decbr. 1582, overdrog hun Kong Frederik II. disse Ejendomme og modtog som Vederlag to Gaarde i Vends Herred af Sct. Knuds Klostergods samt en Sum Penge. Og noget tidligere havde hendes Søster Thale Emmiksdatter,*) der var gift med den berygtede Eiler Brockenhus til Søndergaard, ligeledes solgt „sit Arvegods i Sønderjylland“ til Kongen, nemlig 1 Gaard i Lert, 1 Gaard og 1 Landbol i Stepping og 2 Bol i Kastvraa.**)

Men desuden ejede „Jomfruerne Magdalena og Margrethe Emmiksdatter“*) til Mildinge i Fyen en Del sønderjysk Arvegods efter deres Fader Anders Emmiksen til Stensgaard i Fyen, der, som alt nævnt, var en Broder til Movrids Emmiksen paa Refsø. Dette Gods, der ved Kjøbebrev af 30te Maj 1583 overdroges til Kongen, omfattede 1 Gaard i Hejsager med Mølle og Aalegaard (Hejsagergaard), 1 Gaard i Tange i Halk Sogn, 3 Gaarde og 1 Kaad i Højrup samt Jomfruernes formentlige Rettig-

---

*) Skøder i Top. Saml. paa Pergament.

**) Den 3. Oktbr. 1581 havde Eiler Brockenhus solgt 1 Gaard i Kastvraa „i Sønderjylland“ til Kongen. Skøde i Top. Saml. paa Pergament.

heder til Saatrupgaard, 1 Gaard i Stepping, 1 i Kolstrup, 3 i Sommersted, 1 i Simmersted samt 1 Gaard og 2 Huse i Lert, eller i alt 12 Gaarde, 1 Mølle og Aalegaard og 3 Huse. Kjøbesummen angives ikke. — Formodentlig har den største Del af dette Bondegods oprindelig ligget under Refsø.

Tovskov var en af Nordslesvigs ældste Borge. Den laa i den vestligste Udkant af Sommersted Sogn mellem Mølby og Lert, i en nordvestlig Fortsættelse af Tovskov Mølle-dam, hvor Tomten endnu tydelig ses. I et Lovebrev fra 1374 loves Kong Valdemar Atterdag, „at det Slot, som kaldes „Thoweskowe“, skal være Rigens aabne Slot i Nød og Lyst og neder skal brydes og ødelægges, naar Kongen af Danmark tilsiger.“ *) I Slutningen af det 14de og i den første Halvdel af det 15de Aarhundrede tilhørte Borgen Familien Eberstein, nemlig 1391 Hr. Albert Andersen, der tillige ejede Rydhave i Jylland og var gift med Elisabeth Henningsdatter Podebusk, som var Enke 1413, og deres Søn Anders Albertsen 1408. Fra denne Sidste kom den ved Giftermaal til Ridder Jon Jonsen Lille, der var af Slægten Skram og gift med Anders Albertsens Søster. Han levede endnu 1426, og hans Søn Anders Jonsen skrives 1451 til Tovskov (Geh. Ark. Aarsber. II. T. 25, 69), men synes senere at have solgt Tovskov, thi 1476 skriver han sig ikke længere til denne Gaard, men boede i Arnum. Derefter gik Gaarden og Godset over til Reventlowerne paa Gram. Den sidste af disse, Johan R. til Gram og Tovskov, gift med Birgitte Lindenov fra Drenderup og Fobeslet, efterlod sig kun to Døtre, nemlig Anna, der arvede

---

*) De ældste danske Arkivregister. I.

Gram, og Magdalene, gift med Henrik Rantzau Ottesen (til Bülck), der fik Tovskov. Henrik Rantzau til Tovskov deltog i Grevefejden paa Chr. III.s Side, var dernæst fra 1542—44 Amtmand over Haderslevhus- og Tørninglen, traadte efter Hertugdømmernes Deling 1544 i Hertug Hans den ældres Tjeneste og maa være død omkring Aar 1563. *) Hans Søn Melchior Rantzau mageskiftede Slottet og Godset i Juli 1583 mod Solvig i Tønder Amt, som Kong Frederik II. nogle faa Uger i Forvejen havde erhvervet af Erik Lange til Engelholm i Jylland. Af Frederik II.s Skrivekalender ses det, at han har opholdt sig paa Tovskov, men om Slottets eller Hovedbygningens senere Skæbne vides aldeles intet, og, saavidt mig bekjendt, ere Ruinerne aldrig blevne undersøgte. Til Gaarden synes ikke at have hørt noget Enemærke, men ved Mageskiftet lagde Kongen ikke færre end 77 Gaarde, 1 Mølle og 61 Landbol og Huse ind under Amtet. Dette Gods var fordelt paa følgende Maade: I Grønnebæk 5 Gaardm., 7 Landb., Damsgaard, i Ørsted 10 Gaardm., 10 Beskyttelsesfolk (Husmænd), i Lert 8 Gaardm., 5 Landb., i Mølby 3 Gaardm., 6 Landb., i Oxenvad 3 Gaardm., 4 Landb., i Magstrup 2 Gaardm., 2 Landb., i Bæk 1 Gaardm., 1 Beskyttelsesmand, i Modbøl 3 Gaardm., 1 Beskyttelsesm., i Terp 2 Gaardm., i Stenderup 4 Gaardm., 1 Beskyttelsesm., i Dover 8 Gaardm., 6 Landb., i Skodborg By 3 Gaardm., 4 Landb., i Skustrup 2 Gaardm., 1 Beskyttelsesm., i Barstrup 1 Gaardm., i Thyholm 1 Gaardm., i Søndernæs i Hviddingherred 1 Gaardm., i Vestervedsted 1 Gaardm., i Vinungaarde 2 Gaardm., i Ottersbøl 1 Gaardm., i Lorup (Laurup) 1 Gaardm., i Arnum

*) Rigsarkivets Diplom. Danske Magaz. 3 R. 4 B. Om Processen med Detlev Ahlefeldt se: Voss' Excerpt. Jahrb. X. etc.

7 Gaardm., 13 Landb., i Stensbæk 1 Gaardm. (der giver 10 Mark for Frihed), i Gjelstoft 3 Gaardm., Tovskov Mølle. Alle disse Tovskovtjenere vare hoveripligtige eller maatte betale en vis aarlig Sum for „Frihed“, der for 7 navngivne Gaardmænd i Arnun aarlig beløb sig til 3 Mark hver; de maa sikkerlig ogsaa opfattes som Fæstere, om end Melchior Rantzau i Mageskiftsdokumentet synes at skjelne imellem Bønder og Fæstere (Pauern oder Landtsten). I en Jordebog fra 1595 opføres Tovskovtjenerne med følgende samlede Skattesum: Penge: 269 Mark 4 Sk. Rug og Mel: 3 Læst 22 Ørtug. Byg og Malt: 1 Læst 1 Ørt. Havre: 16 Ørt. Beder og Faar: 37. Lam: 10. Magre Gæs: 60. Høns: 110. Æg: 160. Smør: 4³/₄ Td. Fødenød at fodre: 63. Svin: 63. *)

Fovslet eller Fobislet i Øddis Sogn nævnes allerede 1390 og var da tilligemed det nærliggende Drenderup i Familien Lindenovs Besiddelse. Ved Skøde af 4. Jan. 1583 overdrog Ejeren Hans Johansen Lindenov Gaard og Gods til Kong Frederik II. Salgsprisen nævnes ikke. Til Gaarden hørte følgende Gaarde og Huse. I Fovslet By: 10 Gaarde og 9 Bol, 1 Gaard i Feld og „Feldtmølle“, 2 Gaarde og 3 Landb. i Øddis, 1 G. i Vonsild, 1 G. i Dalby, 3 G. i Skartved, 2 G. og 2 Landb. i Bjært, 2 G. i Binderup, 1 G. i Grønninghoved, 1 G. i Hejls, 2 G. i Kobbersted, 1 G. i Aastorp, 1 G. i Tapsore, 1 G. i Jegerup, 1 G. i Nustrup, 3 G. i Lyndt, 1 G. i Halk, 1 G. i Stenderup, 1 G. i Vilstrup, 1 G. i Kjærstrup, samt 1 Landb.

---

*) Tysk Mageskifteakt. dat. Haderslev 24. Juli 1583. Til Vejledning hidsættes følgende: 1 Ørtug Rug ell. Mel = 10 Skpr. 1 Ørt. Byg ell. Malt = 12 Skpr. 1 Ørt. Havre = 20 Skpr. 1 Læst er altid 24 Ørtug.

i Vedsted og 1 i Magstrup. Taarning Mølle(?). Altsaa kom ved denne Handel 37 Gaarde, 1 Mølle og 18 Landbol ind under Amtet. Endvidere ses, at Fovsletby endnu 1583 var ved Magt, men derimod er den forsvunden 1595, og Kong Frederik II. maa derfor, sandsynligvis kort efter Kjøbet, have ladet den nedlægge og afbryde. Dens Stenbro og Toftegrøfter ses endnu Øst for Fovsletgaard.*)

Vilstrup Gaard er paa en Gang et fortrinligt Exempel paa adelige Nydannelser i Reformationstiden og paa, hvorledes holstensk Adel forstod at arbejde sig ind i nordslesvigske Egne. Den sidste katholske Biskop i Slesvig, Gottschalk v. Ahlefeldt, der meget egenraadig afhændede Stiftets Bøndergods baade ved Salg og Gave, havde overdraget Goske Rantzau (Feltherren Daniel Rantzau's Fader) til Nienhof i Westensee Sogn i Holsten noget biskoppeligt Strøgods i Haderslev Amt, særlig paa Haderslev Næs, og paa dette Grundlag søgte Goske Rantzau og hans Søn Tønnies Rantzau efter ham at danne en adelig Sædegaard i Vilstrup og at samle Bøndergods til denne. I sidste Henseende var han ubetinget heldig. Han var meget gridsk efter Jord, kom allerede før 1528 i Besiddelse af Vandrup Gaard i Nørrejylland, arvede 1533 Nienhof, og efter Grevefejden satte han sig ogsaa i Besiddelse af Ulfeldternes forbrudte Gods Bengaard i Bjært Sogn og Vargaard i Stenderup Sogn**), indtil endelig Hertug Hans 1556 atter delvis fravristede ham disse Besiddelser. Desuden raadede han over store Pengemidler, og Kongen

---

*) Top. Saml. paa Pergament.

**) Se: Annal. Nord. Oldkyndigh. 1853, S. 62 fig. Angivelsen i Danske Mag., 4 R. 3 B., S. 261 om Hejls Vargaard er urigtig.

skyldte ham meget store Summer, en kort Tid omkring 1534 synes han endogsaa at have været Amtmand i Haderslev, og det kan derfor ikke forundre os, at det lykkedes ham og hans Søn indtil 1583 at bringe 77 Gaarde og 34 Landbol og Huse i Amtet i deres Besiddelse. Hertug Hans den ældre yndede ikke disse Bestræbelser, og vedvarende negtede han Ejerne Tilladelse til at løse Vilstrupgaard ud af Byfællesskabet. Den havde derfor intet Enemærke eller Hovmark.*)

I Aaret 1583 købte Kong Frederik II. Vilstrupgaard og Gods af Tønnies Rantzau for 84,000 gamle Daler. I Skødet,**) der er udfærdiget paa Tysk og undertegnet d. 11. Septbr. 1583, undtager Rantzau fra Handelen to Gaarde i Haderslev By og de „Boder“, der ligge i Gammel Haderslev. Forøvrigt bestod Godset af følgende Gaarde og Huse: Vilstrupgaard, hvorpaa der boer 2 Gaardmænd og 6 Kaadnere, 1 Gaard i Nørby Vilstrup, 3 G. i Lundling, 2 G. i Halk, 4 G. og 1 Beskyttelsesm. i Hejsager, 3 G. og 3 Beskyttelsesm. i Stevelt, 3 G. og 2 Beskyttelsesm. i Hajstrup, 1 G. i Raade, 2 G. i Flovt, 1 i Nørby Mastrup, 2 Beskyttelsesmænd i Sønderby Mastrup, 2 G. i Kirkeby, 4 G. og 3 Huse i Gammel Haderslev, 1 G. 1 H. i Moltrup, 2 G. og 1 Hus i Bramdrup, 7 G. i Errigsted, 1 G. og 1 Hus i Aastrup, 1 G. i Vildfang. I Granherred, i Hoptrup 5 Gaarde og 5 Beskyttelsesm., i Djernæs 1 G. og 2 Beskyttelsesm., i Vejbjøl 3 G. og 2 Huse, i Jegerup 1 G., i Ringtved 1 G., i Magstrup 3 G., 1 Landb. og 1 Beskyttelsesm., i Simmersted 3 G. og 1 Beskyttelsesm. I Hejls 1 G., i Anslet 1 G., i Aller 1 G., i Braabæk 2 G.

---

*) Hansb. Registr. X.

**) Top. Saml. paa Pergament.

og 1 Beskyttelsesm., i Refshave 2 G., i Knud 1 G., i Bøgeskov 1 G., i Kabdrup 1 G. og 1 Hus, i Bjærndrup 2 G., i Hjerndrup 2 G. I Hviddingherred, i Emdrup 1 G., i Raahede 1 G., i Havervad Aabølling 1 G., i Rejsby 1 G., i Revslund 1 G. og i Østergasse 1 Gaard. Desuden hørte nogle Gaarde i Slogs og Sønderrangstrup Herred til Godset.

Brændøre Gaard i Frørup Sogn. I Frørup boede 1402 en Adelsmand ved Navn Jesse Jversen, der førte Emmiksen-Slægtens Vaaben; men desuagtet skal Brændøre først ved Barbara Rigstrups Giftermaal med Hartvig Emmiksen fra Refsø være kommen til denne sidste Slægt. Hans Sønner Niels Hartvigsen (1499) og Emmike Hartvigsen ejede Brændøre; den Sidste var gift med Tale Flemming, der bragte ham Gjelskov i Fyen og Møllerup i Jylland. Af deres Døtre ægtede Magdalene Albert Maltesen (Viffert), der med hende fik Møllerup, og Anne Erik Kaas, der blev Ejer af Gjelskov og ogsaa skrives til Brændøre. Deres Sønner Ghristian Maltesen (Viffert) til Hageløse og Mogens Kaas ejede hver sin Halvdel af Brændøre Gaard og Gods; men den 11te Jan. 1583 solgte Christ. Maltesen sin Part til Kongen „samt efterskrevne Fæstere og Bønder“ (Landtsten vnd Bauren): I Frørup 3 G. og 2 Kaad, i Brændøre 1 G., i Stepping 1 G. og 2 Kaad, i Højrup 2 G., i Kjærstrup (Jegerup Sogn) 1 G., i Bæk 1 G., i Skustrup 1 G. Og 2 Aar senere, d. 12. Marts 1585, solgte Mogens Kaas' Enke, Anna Rantzau, ligeledes sin Andel til Kongen samt „Godsets Tjenere“, der vare: 1 Gaardm. i Stepping, -1 i Dalslund, 2 i Gejlshus; 3 Gaardm. og 3 Kaadnere i Nustrup Bæk, 1 i Brændøre, 1 i Kolsnap, 2 Gaardm. og 1 Kaadner i Sommersted, 1 G. i Magstrup, 1 i Kastvraa

og 1 i Nustrup. I alt kom saaledes 24 Gaarde og 7 Landbol tilbage under Amtet. *)

I Aaret 1583 erhvervede Frederik II. endnu en hel Del adeligt Strøgods omkring i Amtet. Fra Møgeltonder fik han 2 Gaarde i Rangstrup og 2 i Bovlund. — Af Karen Hak, **) Arendt von Pegou's Efterleverske, tilbyttede han sig 1 Gaard i Frørup, 1 Boel i Hjerndrup og 1 Gaard i Sommersted. Til Gjengjæld fik hun af Kongen en Gaard i Emdrup i Hvidding Sogn samt Kronens Herlighed i den jordegne Bondegaard i Raahede, som hun og hendes Husbond havde tilkjøbt sig Bonderettighederne i. (Kronens Herlighed bestod i 5 Mk. lybsk og 1 Mk. for 1 Svin.)

Af Johan Norby til Tagemosegaard paa Fyen og Hustru Margrethe Basse, hvis Moder var Anne Emmiksdatter, en Sønnedatter af Otto Emmiksen til Refsø, kjøbte han 5 Gaarde og 1 Bol i Hejsager samt 1 Gaard i Lunding. ***) Ogsaa en af J. Norby's Gaarde kaldes Hejsagergaard.

Af Benedikt Petersen af Slægten von Deden fra Unevad i Angel †) kjøbte han for 1000 „enskilde gamle Dalere Karnhaffuegaard“ i Hjerndrup med 2 Enemærker og Kobler, 1 Bol og 4 Gadehuse samt 1 Gaard i Stobbum. Benedikt Petersen havde hidtil boet paa Karnhavegaard. I Hjerndrup boede 1334 en Adelsmand Iver Nielsen.

---

*) Chr. Maltesens Skøde paa Tysk; Anna Rantzau's paa Dansk. — Top. Saml. paa Pergament.

**) Mageskifteakten dat. Haderslev d. 8. Juli 1583. Arendt v. Pegous havde været Amtmand i Løgumkloster. — Mageskifter.

***) Skøde i Top. Saml. paa Perg. Undertegnet 7. Juli 1583.

†) Skøde i Top. Saml. paa Perg. Dateret Haderslev den 3. Juli 1583.

Af Fru Karen Gyldenstjerne Ottedatter*) til Dybæk, Jørgen Marsvins Efterleverske, hvis Mormoder var Margrethe Sture, købte han Enstedgaarden Vraa i Beftoft Sogn. Den skylder 24 Mk. dansk.

Af Johan Bockholdt til Klingstrup og Hustru Lisebeth Urne tilbyttede han sig 1 Gaard i Anslet By (i „Sönderjudland“) mod, at Ægteparret til Gjengjæld fik Jus patronatus til Skaarup i Lunds Herred, Fyen.**)

Af Morits Podebusk til Kjørup, gift med Magdalena, en Datter af Claus Sehested til Spandetgaard (saaledes kaldes endnu den nordlige Del af Spandet By), købte Kongen 7 Gaarde og 2 Beskyttelsesmænd i Branderup, 3 G. i Rurup, 1 G. i Musvang, 3 G. i Stenderup, 1 G. i Allerup, 9 G. i Toftlund, 2 G. i Kjærgaard og 2 G. og 2 Kaad i Roager. — Overdragelsesdokumentet er ikke længere tilstede, og der kan derfor intet nærmere oplyses om Handelen, men denne er afsluttet i Aaret 1583.

Ved disse Transaktioner lagde Kongen 44 Gaarde og 11 Landbol og Huse ind under Amtet.

I Aarene 1584—85 fortsatte Kongen med samme Iver sine Bestræbelser for at rense Amtet for adeligt Bondegods og Adel. Den 6te Marts 1584 undertegnedes det store Mageskifte med Hans den yngre, der ved Arvdelingen efter Hertug Hans i Haderslev havde faaet en stor Del Gaarde i Amtet. Ved denne Lejlighed kom 22 Gaarde i Bolderslev, nogle Gaarde i Todsbol, Enlev og Gjenner samt Julernes Gods under Stolvig i Løjt Sogn ind under Amtet, ligesom 6 Gaarde og 3 Husmænd i Overjersstald, 4 G. i Abkjær og 4 G. i Nederjersstald samt den største

*) Skøde i Top. Saml. paa Pørg. Dat. Haderslev d. 6. Juli 1583.

**) Dat. Kbhvn. 30. April 1583.

Del af Hyrup og Bevtoft Byer med Branderup og Beftoft Mølle atter lagdes tilbage under Amtet, hvorfra de for et Par Aar siden vare blevne udskilte. Der er dog næppe nogen Grund til at regne disse Gaarde med til Adelsgodset, og de ville ikke blive tagne med i det endelige Opgjør.

Kjeldet (Kehlet) eller Kjeldved i Fjelstrup Sogn i Haderslev Herred ejedes i Midten af det 16de Aarhundrede af Gunde Lange til Breininge og Karen Breide (en Datter af Hans Breide og Thale Emmiksdatter paa Hejls Vargaard). Gunde Lange, der tilhørte Familien Lange-Munk med de tre Roser, har — saa formoder jeg — faaet Gaarden med sin Hustru. I Følge Trap skulle deres Portræter endnu opbevares paa Gaarden. Fra dem gik Kjeldet ved Giftermaal over til Hans Rostrup til Skovgaard, der i Januar 1584 mageskiftede sin Hustrus Arvegods i Sønderjylland mod Gods i Skørring Sogn i Framløv Herred. Kong Frederik modtog „først vdi Harslöfherred i Fjeldstrup Sogn Killwid“, *) hans Hovedgaard med Bygning og Enemærke, samt efterfølgende Ejendomme med Landgilde, Herlighed og Rente: 1 Gaard i Sillerup, 3 G. i Vonsbæk, 2 G. i Fjelstrup, 1 G. i Favervraa.

Diderik Høiks Gods. Familien Høik's eller Høk's Sædegaard var Avnbølgaard i Sundeved, men en Mand af Slægten Didrik Movridsen Høik, der var gift med Mette Breide af Vargaard, ejede en Del Strøgods i Haderslev Amt.

I Februar 1584 købte Kongen dette Gods, der bestod af 1 Gaard i Bøgeskov, 1 G. og 2 Kaad i Haderslev-

---

*) Top. Saml. paa Perg. — Artikel af Begtrup i Biogr. Tidsskrift. 1840.

Brandrup, 1 G. i Hjerndrup, 2 G. i Favstrup, 1 G. i Hvinderup, 3 G. i Aller, 1 G. i Stobbum, 1 G. i Mæng, 1 G. i Anslet, 2 G. og 1 Kaad i Stevelt, 1 G. i Sverdrup, 3 G. og 1 Kaad i Tamdrup, 1 G. i Raade, 1 G. i Hyrup, 2 G. i Halk, 1 G. i Hejsager, 3 G. og 3 Kaad i Kjælstруп, 1 G. i Vilstrup, 1 G. i Nørby, 3 G. og 5 Huse i Kjærstrup, 3 G. i Vandling. Desuden fik Kongen ved samme Handel nogle Gaarde i Saattrup, Ulderup og Snogbæk i Sundeved samt 5 G. i Bøgslund i Kjærherred.

Til Haderslev Amt kom i det hele 34 Gaarde og 12 Kaad eller Huse.*)

Drenderup Gaard i Øddis Sogn. Den 20de Decbr. 1584 undertegnede Hans Christoffersen Lindenov, Befalingsmand paa Bergenhus, et Mageskiftebrev med Kong Frederik II. paa Antvorskov, hvorved han afstod „Drenderup vdi Synd. Jutland liggendis mett mere guodtz vdi Nørre- och Synder Jutland“, og fik igjen Ørslevkloster med noget af dets tilliggende Gods. I Mageskiftet var indbefattet: Drenderup Hovedgaard med Bygning, Avl og al dens videre Tilliggende og Enemark; Drenderup Mølle med en aarlig Skyld af 12 Ørtug Mel; Thinderbeckgaard, der aarlig skatter 1 Td. Smør, 1 Brandsvin, 1 Fødenød, 1 Lam, 1 Gaas og 2 Høns; Gaarden Hønsghøj med samme Skat, Røklundseg og Langvad, 2 Bol, der hver skylder 2 Daler, 1 Otting Smør. Disse Gaarde synes at have ligget paa Drenderup Gaards Enemærke, og med Undtagelse af Røklundseg ere de forsvundne allerede straks efter Overdragelsen til Kongen, der formodentlig har nedlagt dem for at forstørre Hovmarken, eller ogsaa har han

---

*) Tysk Skøde. Top. Saml. paa Perg.

lagt Jorderne ind under de saakaldte Øddisgaarde (5 G.), der i Jordebogen fra 1595 anføres som kjøbte af Hans Chr. Lindenov paa Drenderup, uden at Mageskiftedokumentet omtaler dem. Til Drenderup hørte endvidere 12 Gaarde og 1 Boel i Øddis By og paa en af disse Gaarde (der aarlig gav 1 Td. Smør, 1 Brandsvin, 1 Ørtug Havre, 1 Fødenød, 1 Lam, 1 Gaas, 2 Høns og 3 Mk. lybsk i Gjæsteri) boede Faderen, Christoffer Johansen Lindenov. — 2 G. i Bramdrup, 1 G. i Sølund, 1 G. i Frørup, 1 G. i Favrvraa, 2 G. i Mæng, 1 G. i Langvad og 1 G. i Lorup (Arrild Sogn). — Ved Mageskiftet kom altsaa 1 Hovedgaard, 1 Mølle, 25 Gaarde og 1 Boel til Amtet.*)

Tvedsgaard i Dalby Sogn tilhørte i Slutningen af Middelalderen den gamle nordlesvigske Adelslæggt Tegenhus (Theding- Thin- Tinhus). Markvard Tegenhus ejede Gaarden 1480 og 1492, og han nævnes endnu mange Aar senere; han var alt 1473 Forstander i Vor Fruekloster i Roskilde, skrives 1486 til Tvedsgaard, og var 1493 Lehnsmænd paa Hagested. 1543 ejede hans Søn Otto Tegenhus (der 1523 ligeledes var Lehnsmænd paa Hagested) Godset, men senere gik dette over til Jost Andersen Ulfeld, der var en Søn af Anders Ebbesen Ulfeld til Oregaard i Fyen og Else Tegenhus, en Datter af Markvard Tegenhus paa Tvedsgaard. 1551 havde Jost Andersen Gaarden og endnu 1577 skrives hans Enke til samme. Deres Datter Anne Ulfeld blev gift med Jørgen Friis til Vaskjergaard og ved Mageskifte af 3. August 1585 overdrog

---

*) Mageskifter 559—560. En Del af dette Gods havde tidligere paa Aaret 1584 ogsaa været paa Kongens Haand, idet han havde tilbyttet sig det af Christoffer Lindenov, men atter mageskiftet det bort til Hans Lindenov.

han Gaard og Gods til Kong Frederik II. Af sit og sin Hustrus „Arvegods i Sønderjylland“ udlægger han til Kongen „Tvedisgaard“, der er beboet af to Bønder og en Landboelsmand, 6 Gaarde, 1 Bol og 10 Gadehuse i Tvedsby, 1 Gaard i Binderup, 1 G. i Ajtrup, 1 Gaard „Smøgelund“ i Tyrstrup Sogn, samt i Seest (i Tyrstrup Herred) 1 G., 1 Boel og 1 Gadehus, og endelig Halvparten af Tvedsmølle (Dalbymølle), der giver 22 Ørtug Mel. *)

Stenderup Vargaard og Bengaard i Bjert Sogn tilhørte i Slutningen af det 15de Aarhundrede Hartvig Smalsted (eller Smalsti) og senere dennes Søn Timme Smalsted, men da denne døde uden Arvinger, gik Gaardene over til hans Søster Hilleborg Smalsteds Børn. Hun var bleven gift med den ovennævnte Anders Ebbesen Ulfeld til Oregaard og havde med ham Sønnerne Hartvig og Otto Anderssønner Ulfeld; hun døde imidlertid allerede 1498 og Manden giftede sig anden Gang med Else Tegenhus af Tvedsgaard, der blev Moder til Jost Andersøn Ulfeld. — Hartvig faldt i Grevefejden og Otto, der var en Tilhænger af Christian II., forbrød sit Gods i samme Krig og døde i Udlandet 1543. Forinden sin Afrejse havde han imidlertid pantsat sit slesvigske Gods til Johan Burchschreiber i Haderslev, og Goske Rantzau til Vilstrup opkjøbte dette Pantebrev og satte sig i Besiddelse af Vargaard og Bengaard indtil 1556. Hertug Hans i Haderslev var imidlertid bleven opmærksom paa, at han som Landsherre kunde gjøre Krav paa Otto Andersøns forfaldne Gods, og 1556 tvang han Rantzau til at afstan det halve Bengaard (2 Bønder i Bengaard og 1

---

*) Mageskifter i Rigsarkivet. — Annal. Nord. Oldkyndighed. 1853. S. 62, fig.

i Ajtrup *), der lagdes ind under Amtet. Samtidig angreb Jost Andersøn Ulfeld Goske Rantzaus Ret til Vargaard og paa en eller anden Maade maa det være lykkedes ham at komme i Besiddelsen af denne, da han 1558 nævnes til Vargaard og hans Enke ligeledes 1577. **) Fra hende gik Gaard og Gods over til to af hendes Døtre, Edel, der var gift med Kjeld Brockenhus til Lerbæk, og Ellen, der var gift med Mads Eriksen Vadspyd til Søgaard, og disse afstod ved Mageskifte — henholdsvis den 25de og 30te Juli 1585 — deres Hustruers „Arvegods i Sønderjylland“ til Kongen. Kjeld Brockenhus overdrog til ham 2 Gaarde i Varmarkby, samt Halvparten af en Gaard, Halvparten af en Eng kaldet Gaasemade, Halvparten af en større øde Jord Rødkobbøl, Halvdelen af en øde Bygge kaldet Laurits's Tofte, item 4 Bol sammesteds, „som min kjære Svoger, ærlig og velbyrdig Mand Mads Eriksen til Søgaard og jeg have havt tilsammen“. Ligeledes Halvparten af en Enemærke Skov til Varmarkby og desuden 1 G. i Ajtrup, 3 G. i Skartved, 1 G. i Bjært og Taarning Mølle, der aarlig skylder 26 Ørtug Mel. — Mads Eriksen overdrog til Kongen: Hovedgaarden Vargaard, sin Del af de ovennævnte Bol og Jorder i Varmark By, desuden vistnok 2 Gaarde i samme By, 1 Gaard og 4 Landbol i Ajtrup, 1 G. i Bjært, 2 G. og 2 Bol i Skartved, 1 G. i Binderup, 1 G. i Dalby, 1 Bol i Favstrup og sin Andel af Tveds (eller Dalby) Mølle, der giver 22 Ørtug Mel. I Jordbogen fra 1595 henregnes 24 Gaarde, 2 Møller og 11 Boel til Vargaards Gods. ***)

*) Archiv für Staats- u. Kirchengeschichte. 3. B. S. 376.

**) Annal. Nord. Oldkyndighed. 1853. S. 62 fg.

***) Mageskifter. 571—80. I Jordebogen henregnes 9 Ejendomme af Varmarkby til Kjeld Brockenhus's Andel.

I Aaret 1584 tilkjøbte Kongen sig endvidere af Christen Munk (vistnok Christen Munk til Ørehoved, gift med Dorte Rosenkrantz Bendixdatter fra Kogsbøl): 1 Gaard i Kolstrup, 1 G. i Magstrup og 1 G. i Ørsted.

Af Peter Iverson (Baden)*) til Fritsø i Norge og Hustru Fru Margrethe Breide kjøbte han d. 17. Oktbr. 1584 1 Gaard i Hjerndrup, 2 Gaarde i Nustrup-Bæk og 1 G. og 1 Landbol i Gammelgab paa Broagerland.

Af Jomfru Margrethe Skougaard til Sanderumgaard i Fyen tilbyttede han sig ved Mageskifte af 6. Jan. 1585 1 Gaard i Kastvraa og 1 G. i Simmersted. Til Vederlag fik hun Livsbrev paa nogle Kronens Gaarde i Davinde i Fyen. **)

Af Erik Lange til Engelholm tilkjøbte han sig under 20de April 1585 og 9de Juni 1586 3 Gaarde i Aaved (Ovitt) i Vodder Sogn, 2 Gaarde i Rost og 1 G. i Lorup i Arrild Sogn, 1 G. i Stensbæk og 1 G. i Arnun. ***)

Ved Mageskiftet med Jørgen Rosenkrans til Rosenholm tilbyttede han sig 1586 en større Gaard i Studsbøl i Oxevad Sogn, 2 Gaarde og 2 Bol i Østerlinnet og 1 G. og 2 Bol i Hjerting. Rosenkrans fik Gods igjen i Østerlisbjærg Herred i Jylland. †)

Af Ludvig Munk til Nørlund kjøbte han en Gaard i Stepping. ††)

Af Gabriel Schinkel (hans Farmoder en Tinhus)

*) Skødet dat. Helsingør d. 17. Oktbr. 1584. Jysk Reg.

**) Mageskiftet dat. Sanderumgaard. Hellig 3 Kongers Dag 1585. Orig. paa Perg.

***) Orig. paa Perg. Top. Saml.

†) Jysk Reg. 13. Septbr. 1586.

††) Gave- og Skødebrev dat. Helsingør 23. Febr. 1586.

til Søholm købte Kongen for 4000 Rdl. d. 3. Decbr. 1586 følgende Gaarde i Frøs Herred: 1 G. i Holm, 5 G. og 3 Kaad i Hygun, 1 G. i Fedsted og 1 G. i Rødding. *)

Altsaa lagdes ved disse Smaahandeler 30 Gaarde og 7 Bol ind under Amtet.

Vandlinggaard eller Gramgaard ved Vandling paa Haderslev Næs ejedes 1548 af Hans Reichenbach (Traps Statistik) og fra 1556 af Jørgen Møet (George Møet), der den 12. Decbr. 1587 solgte den tilligemed Særmarken Pukholm i Stendet Østerskov og 2 Gaarde i Langkjær til Kong Frederik II. for 3250 Rdl. **)

Bjørndrupgaard i Stepping Sogn ejedes 1587 af Kjerstina Ulfeld, Enke efter Morten Svendsen Orning, Lensmand paa Koldinghus. Hun havde maaske arvet den efter sin første Ægtefælle Povl Abildgaard til Vrandrup, der baade paa fædrene og mødrene Side var fra Sønderjylland. Den solgtes af hende til Kongen den 24. Decbr. 1587. Godset bestod af Hovedgaarden med 1 Mølle, 1 Smedje og 3 Bol paa Gaardens Mark, 1 Gaard i Stepping, 1 G. i Bjært, 2 G. i Skartved og 3 Gadehuse sammesteds, samt 2 Gaarde og 1 Bol i Kastvraa.

Samme Aar købtes af Frederik Husfoged 2 G. og 4 Kaad i Lunding, 1 G. i Vandling, 1 G. og 4 Kaad i Bøgeskov. Om denne Handel kan intet nærmere oplyses.

Tornumgaard i Lintrup Sogn ejedes af Magister Gunde Lange, der døde 1546 og havde været Erkedegn i Ribe. Den arvedes siden af Frederik Lange til Marke. Han var en Søn af Mag. Gundes Brodersøn Gunde Lange til Breininge og Karen Breide fra Vargaard. 1577

*) Tysk Skøde, Haderslev d. 3./12 86. Top. Saml. paa Perg.

**) Tysk Skøde dat. Haderslev d. 12./12 87. Top. Saml. paa Perg.

forleenedes han med Tønsberg Len og ejede desuden Sofde og Falkenstein. Han var gift med Dorteia Lindenov fra Drenderup. Den 11. Novbr. 1587 solgte han Gaard og Gods til Kongen. Det bestod af Thornumbaard, hans Hovedgaard og end 6 Bol, der have deres Brug af Gaardens Ejendom, 6 Gaarde og 9 Beskyttelsesfolk i Thornumba og Særmærket Engum, 1 G. i Kastbjærg, 2 G. i Mejlby, 2 G. i Lintrup, 1 G. i Skolling, 1 G. i Fedsted og 1 G. i Benborg. *)

Bjærningrød Gaard i Bjærning Sogn ejedes 1588 af Morits v. Ahlefeldt Godskes Søn. Den 12. Januar d. n. A. solgte han den til Kongen. Foruden Hovedgaarden hørte „efternævnte Fæstere“ til Godset: 1 G. i Simmersted, 1 G. i Haderslev Bramdrup, 1 G. i Hvinderup, 1 G. i Aller, 1 G. i Braabæk og 1 G. i Skovbølling. **) — Omkring Gaarden findes endnu Spor af Volde og Grave.

Hejls Vargaard og Breidernes Gods. Breiderne var en gammel holstensk Æt, som nævnes allerede i det 13de Aarhundrede. Senere bredte den sig til Sønderjylland og Danmark med stor Kraft, men uddøde omkring 1660. Hvorledes Familien er kommen i Besiddelse af Hejls Vargaard kan ikke oplyses. Stamfaderen til denne Gren af Slægten var Hartvig Breide, der 1466 paa Grund af Sørøveri afskedigedes som Amtmand i Svabsted. Senere havde han en af det slesvigske Domkapitels Ejendomme, Gammelby i Angel, i Brug og levede endnu 1510. Hans Søn, Hans Breide, gift med Thale Emmiks-

---

*) Top. Saml. paa Perg. Dansk Skøde paa hans Gods i „Sønder-Jutland“.

**) Top. Saml. paa Perg. Tysk Skøde.

datter, ejede Hejls Vargaard (1481 og 1517), og deres Søn Joachim Breide, gift med Emmerentze Emmiksen Eriksdatter, efter dem. Ved hans Død 1574 splittedes Godset paa mange Hænder, i det han efterlod sig Sønnerne Hans, Christoffer, Wulf og Frederik samt Døtrene Margrethe (gift med ovennævnte Peder Iversen (Baden) til Fritsø), Karen, Barbara, Anne, Dorthea og Thale, og som vanligt havde disse Søskende delt Godset imellem sig. I Aarene 1587 og 1588 købte Kongen Godset. Den 4de Novbr. 1587 solgte Frederik, Dorthea og Thalé deres Parter for 14,000 Rdl. og 200 Rdl. for „Atterstaden“; den 28. Febr. 1688 afhændede Wulf, Anne og Karen deres Andele for samme Sum, og den 5te Marts 1588 solgte Hans, Christoffer og Barbara Resten med selve Hovedgaarden Vargaard for 17,500 „enskilde gamle Daler.“ Hele Godset kostede saaledes omtrent 46,000 Rdl. og det bestod af følgende Gaarde og Enemærker: I Hejls 4 G., i Veistruprød 1 G. og 1 Kaad, i Grønninghoved 3 G. og 1 K. og en Særmarkskov, i Mæng 1 G. og 1 Skov, i Skoverup 2 G., 1 Landbol og 1 Skov, i Aller 1 G., i Errigsted 2 G. og 5 Huse, i Anslet 5 G., i Knud 1 G., i Fjelstrup 3 G., i Favrvraa 2 G. og 1 Skov, i Hjerndrup 1 G. og en Særmark Iversbygge, i Frørup 3 G. og 1 Særmark (Risbyholm), i Simmersted 2 G. i Magstrup 2 G., Jegerup 1 G., i Nustrup Bæk 4 G., i Aabølling 1 G. (der giver 6 Td. saltet Fisk og dermed er kvit for alt Arbejde). Desuden solgte de udenfor Amtet 6 G. og 2 Kaad i Skjelle, Gammeligab, Smøled, Sejerslev og Tinglev; i alt 45 G. og 10 mindre Ejendomme.

Af dette Gods havde de en aarlig Skatteindtægt paa 847 Mk. 7 Sk., der fremkom paa følgende Maade. I

Penge: 116 Mk. 5 Sk. Af 155 Ørtug Korn (Rug, Mel, Byg og Havre) à 3 Mk. i Gennemsnit: 465 Mk. 33½ Fødenød à 1½ Mk. — 50 Mk. 4 Sk. 36 Svin à 1½ Mk. = 54 Mk. 15 Faar à 1 Mk. = 15 Mk. 2 Lam à 8 Sk. = 1 Mk., 14 Gæs à 6 Sk. = 5 Mk. 4 Sk. 38 Høns à 1 Sk. = 2 Mk. 6 Sk. 2½ Td. Smør à 24 Mk. = 60 Mk. 6 Td. Fisk à 2 Mk. = 12 Mk. 265 Læs Ved à 4 Sk. = 65 Mk. 4 Sk. — Desuden kunde der i Godsets Skove fedes 1128½ Svin, hvoraf Herskabet hvert 5te Aar, „naar fuld Olden er“, tog 15 Sk. pr. Styk eller 3 Sk. hvert Aar, hvilket gav 211 Mk. 13½ Sk., og hele Godsindtægten var saaledes 1059 Mk. 4½ Sk.

Selve Vargaard med Ladegaarden overdroges til Kongen efter Vurdering af Albret Friis, Høvedsmand paa Riberhus og Caspar Markdaner paa Koldinghus og — udenfor den nævnte Kjøbesum — skulde han betale Breiderne for Bygningerne efter denne Vurdering samt erstatte dem Udsæden af Rug. Til Vargaard saaedes aarlig 22½ Td. Rug, 15 Tdr. Byg, 50 Tdr. Havre og 6 Ørtug (15 Tdr.?) Boghvede, og der avledes 250 Læs Hø. Skoven, der ligger omkring „Huset“, er god, den bestaar af Ege og Bøge og kan fede 650 Svin.*)

Endnu kan der tilføjes, at ovennævnte Frederik Breides Sønner Jakob og Bendix Breide, der boede i Haderslev, 1641 den 1. April solgte 1 Gaard i Bjært til Kong Christian d. fjerde for „2000 Thl. in Specie“. **)

Efter Frederik II.'s Død 1588 fortsatte Formynderregeringen og Christian IV. Opkjøbet af Adelsgoods i Haderslev Amt. 1592 kjøbtes en Gaard i Frørup af Herman Kaas,

*) Top. Saml. paa Perg. — Indkomne Breve til Dansk Kancelli. 1585—1592. Dansk Adelsaarbog. 1888.

**) Top. Saml. paa Perg.

og ved Mageskifte, dateret Flensborg d. 1ste Juni 1592, erhvervedes 2 Gaarde og 2 Kaad i Halk af Henrik Rantzau Povelson paa Lindeved, der til Vederlag fik 3 Gaarde i Sundeved. *) Den 26de April 1593 afstod Hans Blome til Sehedorf og Neuerstorf 2 G. og 1 Kaad i Hejsager og 2 Gaarde i Emdrup i Hvidding Herred og modtog til Gjengjæld 3 Gaarde og 1 Kaad i Gammelgab, Skjelle og Smøled (Breiderne Gods). **)

Røddinggaard var en gammel adelig Gaard; 1440 nævnes Niels Mortensen Dymeke i Rødding, der vel førte Skjold, men dog ikke i samtidige Breve henregnes til Væbnerne. Samme Aar nævnes Væbneren Søren Knudsen i Rødding, hvis Vaaben var et delt Skjold, med en halv Lillie i første, et Oxehoved i andet Felt. Han havde to Sønner, Claus og Knud Sørensen, hvilken sidste ligeledes efterlod sig to Sønner, Søren Knudsen og Henrik Knudsen, der begge skrives til Rødding. Sidstnævntes Søn Henrik Knudsen skrives 1561 til Rødding, men flyttede siden med sin Hustru Anne Gertsdatter til Billum, hvor han endnu boede 1580. Rødding gik da over i Enevold Woie's Besiddelse. Denne, en bagpommersk Adelsmand, der skrev sig til Hohenpudiger og var gift med Fru Catharine Rantzaus Datter, var Befalingsmand paa Haderslev Hus og Amtmand i Haderslev mellem 1581—90. Hans Datter Sophie Woie blev gift med Knud Gabrielsen til Hjulerød i Skaane. ***) 1595 solgte Enevold Woie Røddinggaard og Gods til Formynderregeringen. Godset bestod af 3 Gaarde

---

*) Permutationsbrev, Flensborg, 1. Juni 1592. Top. Saml. paa Perg.

***) Mageskiftet, dat. 26. April 1593. Top. Saml. paa Perg.

***) Optegnelser af Rostgaard.

og 2 Kaad i Kalvslund, 1 G. i Hjortlund, 2 Kaad i Hjortvad, 1 G. i Meilby; 1 G. i Hygum, 11 G. og 4 Kaad i Rødding, samt „Sønke“ Mølle, der giver 11 Ørtug Rug. — Endvidere købte Kongen i Januar 1602 af Christoffer v. Buchwald *) paa Gram en hel Gaard (1½ Otting Jord) i Rødding for 1100 Rdl. Gaarden skyldte 3 Mk. lybsk, 1 Daler for 1 Fødenød, 1 Daler for 1 Svin, ½ Daler for 1 Faar, 4 Sk. for 1 Gaas, 2 Sk. for Høns og 8½ Rdl. i Arbejdspenge. Den har Skov til 24 Oldensvin, naar fuld Olden er.

Af Thomas Maltesen Sehested **) købte han d. 20de Novbr. 1603 2 Gaarde (1 i Hjerting og 1 i Mejlby) af dennes „Arvegods i Sønderjylland“.

Taabdrupgaard (Taaggerup) i Stepping Sogn tilhørte i Begyndelse af det 16de Aarhundrede Familien Munk (med 3 røde Roser i Sølvfelt og paa Hjernen 13 vekselsvis røde og hvide Faner). Peder Munk til Krogsgaard (i Skads Herred, Ribe Amt) var gift med Mette Emmiksdatter (en Datter af Esbern Emmiksen og Dorthe Breide af Refsø), og det kan tænkes, at hun har bragt Gaarden til Familien. Af deres Børn var Lene Munk gift med Claus Pedersen (Hundermark?) til Linnet-Hovgaard, der senere skal omtales, og deres Søn Hans Munk til Krogsgaard havde Sønnerne Christoffer Munk, der fik Krogsgaard efter Forældrene, og Christiern Munk til Taabdrup og Hammergaard i Hedemarken. Han var Befalingsmand saavel paa Agershus som i Trondhjem og

*) Kjøbebrev dat. Kiel 7.—13. Jan. 1602. Frøs Herred. Top. Saml. paa Perg.

**) Skødebrev dat. Haderslev d. 20./11. 1603. Orig. paa Perg. Kalvslund Herred. Top. Saml.

døde 1579 som Lensmand over Aakjær i Jylland. Hans Datter Else Munk blev gift med Christoffer v. Gersdorff til Sæbygaard, Hofjunker og Kjøgemester, der ved Mageskifte af 18de Decbr. 1604 afhændede Taabdrup til Kong Christian VI. Mod at faa Lønborg Bispegaard paa Livstid afstod han sin „Hustrus Arvegods i Sønderjylland, som er først vor Hovedgaard Thaaberup med dens tilliggende Ejendom, Skove, Enemærker og al anden Herlighed og Rettighed intet undtaget“, og dernæst følgende Bøndergods: 1 Gaard og 1 Bol i Stepping, 3 G. og 1 Bol i Halk (der have Olden til 50 Svin) og 1 G. i Raade. I Hviddingherred i Aabølling 2 Bol (med en Skyld af 4 og 3 Rdl. Pendinge), 1 Bol (4 Rdl. 1 Ørt.) i Vestervedsted og 1 Gaard i Hillerup i Farup Sogn.*)

Den 26de Juni 1613 solgte Kjeld Brockenhus til Lerbæk nogle Ejendomme i Thyrstrup Herred til Kongen, nemlig 1 Gaard i Favstrup (der skylder 14 Mk. lybsk, 15 Skpr. Havre, -1 Svin, 1 Daler Gjæsteri), 1 Gaard i Hvinderup (Hunderup?), 1 Femtedel af 1 G. i Ajtrup, 1 Femtedel af 2 Kaad i Ajtrup og af 1 i „Biardt“. „Disse 3 Kaad have saavel Tov i Marken som Lod i Skoven.“ Salgsprisen angives ikke. Det turde maaske formodes, at dette Gods oprindeligt har hørt til Bengaard i Bjært Sogn, og at det er kommet paa Kjeld Brockenhus's Hænder ved den Proces, som hans Svigermoder Jost Andersen Ulfelds Enke 1577 anlagde imod Tønnies Rantzau paa Vilstrup Gaard, der dengang endnu var i Besiddelse af noget Gods under Bengaard.**)

*) Skøder Nr. 103. Begtrups Afhandling om Familien Munk. Biogr. Tidsskr. 1840.

**) Annal. Nord. Oldkyndigher. 1853. S. 79. Skøde paa Perg. Slesvig 198.

da ogsaa det Gods hidrøre, som Johan Brockenhus, Kjelds Søn, solgte Kongen i Februar 1635, nemlig 1 Gaard i Ajtrup (der har Skov til 24 Svin), 2 Mænd i samme By, der aarlig skylder hver 2½ slette Mark og 1 Mand i Bjært, der staar for samme Skyld. *)

Linnetgaard eller Linnet-Hovgaard i Østerlinnet Sogn ejedes i Slutningen af Middelalderen af en Familie, hvis Vaaben var en Murtinding, ligesom Hundermark'ernes. Af Ejerne nævnes Nicolaus Jensen de Linvyt 1439, Sønnen Peder Nielsøn 1479 og dennes Sønner Jens, Thomes og Claus Pedersøn, der var gift med den ovenfor (under Taabdrup) nævnte Lene Munk af Krogsgaard. (Disses Farbrodersøn Thomas Eriksen skrev sig 1479 ligeledes til Linnet.) Deres Datter Kirsten blev gift med Jørgen Pedersøn og bragte ham Gaarden. Han, der skrives til Linnetgaard allerede 1525, **) var en Søn af den fynske Adelsmand Peder Eriksen til Veistrup og Dorte Ottesdatter Hogenskild og førte i sit Vaaben en halv Ulv og en halv Ørn. Han vides ikke at have efterladt sig Børn, lige saalidt som hans Hustrus to Fætttere Peder og Jens Thomesen, der endnu nævnes 1519. Fru Lene Munk har formodentlig overlevet hele sin Husbonds Slægt og arvet Linnet efter sin Datter, hvorved Gaarden er kommen til Munk'erne.

Den 18de Juni 1602 solgte Marine Munk, salig Lange Hvitfeldts Efterleverske, der var en Brodersøns Datter af Fru Lene Munk, til sin kjære Farbroders Søn

---

*) Skøde paa Perg. Dat. Kolding d. 13. Febr. 1635. Top. Saml. paa Perg.

**) Dansk Magaz. 4 R. 3 B. S. 237. De der meddelte Oplysninger om Jørgen P. ere aldeles urigtige.

Frederik Munk til Krogsgaard alt sit „Jordegods og Ejendom udi Sønderjylland liggendes som efter mine salige Forældre mig arveligen er tilfalden,“ nemlig Linnetgaard i Østerlinnet Sogn, 4 Bol i Østerlinnet By, der skylder hver 1 Daler, og 1 Gaard i Sønder-Fardrup By, der skylder 8 Daler. Men allerede d. 31te Juli s. A. købte Frederik Munk 9 Gaarde og 10 Bol i Østerlinnet By af Christoffer v. Buchwaldt paa Gram, og den 6te April 1614 skøder saa samme Frederik Munk til Krogsgaard Linnet-Hovgaard med sine tilliggende Bole etc. og „alle hues Gaarde och Landbøele som ieg aff salig afgangne Christ. v. Buchwaldt til Gram kjøbt haver“ — til Kong Chr. IV. Salgsprisen anføres ikke. *)

Tyrstrup Gaard i Tyrstrup Sogn tilhørte i det 15de og 16de Aarhundrede Familien Emmiksen. 1491 ejedes den af Barbara von der Wisch, Erik Emmiksens Enke, senere af Claus Emmiksen († 1541) og sammes Sønner Erik, der blev dræbt 1554 paa Vejen i Nærheden af Sønder Løgum af en Borger fra Tønder ved Nødværge, da han overfaldt denne, og Markvard Emmiksen, der var gift med Abel Tegenhus fra Tvedsgaard, men ej havde Børn. Derefter kom Gaarden ved Giftermaal til Henrik v. Ahlefeldt af Königsförde († 1583), og dennes Søn Goske v. Ahlefeldt, der 1599 solgte Gaarden til Gert Rantzau til Breidenberg, Amtmand i Haderslev og Statholder i Hertugdømmerne; den kostede 18,500 Rdl. **) Ved Mageskifte af 9de Febr. 1617 overdrog Statholderen

---

*) Top. Saml. paa Perg. Frøs Herred.

**) Jahrb. X. S. 196. — 1613 havde Gert Rantzau kjøbt Høgsbrogaard for 7000 Rdl. og Vesterbæk for 7200 Rdl. Begge i Tørninglen.

saa Gaarden til Kongen imod at faa andet Gods i Rendsborg Amt (eigen Bundenguter), i Flensborg, Aabenraa og Tønder Amt samt i Løherred under Trøjborg. Men desuden forpligter Kongen sig til at yde en aarlig Livrente paa 450 Rdl. og at betale 8000 Rdl. ved Omslaget i Kiel 1617. I Permutationsbrevet skriver Kongen, at han har foretaget dette Magelæg „for at forbedre vort Amt Haderslev *) og den deri liggende Vildbane.“ Han modtog til Gjengjæld: Tyrstrup Hovedgaard med en stor Mængde Kobler og Marker, der alle opregnes i Mageskifts-Dokumentet samt Gaardens Skove til 279 Svins Olden. Endvidere 5 Gaarde, 7 Landbol og 3 Gadehuse i Tyrstrup By, Tyrstrup Mølle og en lille Mølle sanmstedes, der begge give 22 Ørt. Mel, 1 G. i Bøgeskov, 1 Landbol i Favstrup, 4 G. og 3 Landbol og Gadehuse i Bjærndrup, 1 G. i Rørkjær, 3 G. i Frørup. I Aller Sogn i Skovhuse: 3 Gaardmænd, 2 Landbol og 1 Hus (og give alle Skovhuse Mænd af Skovhuse Enemærke tilsammen 1 Tønde Smør), 2 G. i Nustrup, 1 Hus i Skrydstrup, 2 G. og 1 Landbol i Jegerup (og er Jegerup Skov af for^{ne} to Gaardmænd taxerid for 6 Svins Olden), 1 G. i Ringtved, 3 G. og 3 Landbol i Raade, 1 G. og 1 Landbol i Stevelt, 1 G. i Hajstrup.

Gjelstoft var tidligere en Landsby under Gram og Tovskov. Ved Kjøbet af Tovskov havde Frederik II. erhvervet 3 Gaarde i Byen, og den 24de Novbr. 1638 købte Kong Christian IV. af Detlev v. Buchwaldt til Nybøl for en Kjøbesum af 5650 Rdl. følgende Gaarde og Landbol: 3 Gaarde, der kaldes Gjelstoft, og som Hans Jessen

---

*) Trykt i Danske Magaz. 1747. IV. B. S. 112. Hele Mageskifteakten: Slesv. Nr. 203.

og Peder Jessen nu udi Hyre have og give deraf aarlig 287 Rdl. 40 Sk. lybsk; 1 halv Gaard i Arnum og 9 Landbol i samme By. *)

Ved alle disse Mageskifter og Kjøb i Tidsrummet mellem 1500 og 1641, men særlig dog i Kong Frederik II.s Tid, havde Kronen lagt ca. 690 Bøndergaarde, Møller og Hovedgaarde samt næsten 300 Landbol og andre mindre Ejendomme, eller i alt paa det nærmeste 1000 Familiesteder ind under Amtet, ja, hvis vi regnede Tørning Gods med, vilde dette Antal maaske endogsaa kunne fordobles. Selvfølgelig maatte dette have en indgribende Betydning paa Amtets Karakter og hele fremtidige Udvikling, men hertil kom, at Udkjøbet fandt Sted netop paa et meget kritisk Tidspunkt i vor Landboudvikling, umiddelbart før Indførelsen af den moderne Godsdrift med ublu Hoveri og Trældom. For disse trykkende Byrder forskaanedes Befolkningen i hvert Fald tildels; i Stedet for mange smaa fik den én mægtig Herre; der kom Ensartethed og Lighed ind i Amtet, idet de nye Fæstere fiskalt og retsligt stilledes lige med de ældre Amtsbønder og sammen med dem maatte bære det Hoveri, som Regeringen paalagde dem. Da Kong Frederik II. var kommen i Besiddelse af de fleste store Hovedgaarde, grupperede han Amtets Befolkning som „Tjenere“ omkring disse og lod Gaardene drive ved deres Arbejde. Derfor rensede han ikke alene Sædegaardenes Hovmarker for Fæstere, men han nedlagde og afbrød endogsaa forskellige Byer for at forstørre disse Hovmarker eller skabe nye Ladegaarde. Denne Skæbne traf saaledes Fovslet By, hvis Jorder lagdes ind under Fovslet Gaard,

---

*) Top. Saml. paa Perg.

Stendet By i Aastrup Sogn, der lagdes under Haderslev Ladegaard, og Vojens (Vodens, Vuens) i Jegerup Sogn, der endnu 1580 bestod af 11 Gaarde, men nu omdannedes til en kgl. Ladegaard. *) I noget over en Menneskealder gjorde Bønderne i Haderslev Amt Hoveri til alle disse Gaarde, til Tørning, Vojens, Haderslev Ladegaard, Vargaard, Fovslet, Drenderup, Refsö, Røddinggaard osv., men dette Forsøg paa Godsdrift i stor Stil synes ikke at have svaret sig, i hvert Fald begyndte Regeringen allerede i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede enkeltvis at bortforpagte Gaardene og omsætte Bøndernes Arbejde i en Pengeafgift, og omkring Aar 1633 synes der at være truffet en endelig Ordning af dette Forhold, idet Amtmand Georg v. Ahlefeldt (til Quarnbeck) og 24 Mænd af hvert Herred taxerede Bøndernes Spandtjeneste og paalagde dem i Steden for denne — enhver efter „aduenant“ eller Sædvane — en fast aarlig Skat, de saakaldte Fripenge. Kun et højst ubetydeligt Hoveri, som oftest en enkelt „Gangdag“ om Aaret, holdt sig indtil Domænegårdenes Udparcellering i forrige Aarhundrede eller endnu længere.

*) Alle disse tre Byer ere forsvundne mellem 1580 og 1595, og naar det almindelig fortællles, at Vojensby ødelagdes i Svenskekrigen 1658—60, er dette uden al Hjemmel. For et Par Aar siden har Hr. Kjøbm. Schmidt i Vojens fundet den gamle Bytomt nogle tusinde Alen Sydvest for Vojensgaard. — Her kan endnu tilføjes, at Kongen ved Mageskifte 1602 lagde Aarø ind under Amtet. Øen havde tidligere hørt til Bispegodset Svabsted. 1603 faldt ligeledes en Del Gods, som en vis Jacob Høyer havde været benaadet med, tilbage til Amtet, nemlig 1 G. i Raade, 1 i Halk, 3 i Hejsager, 1 i Brorsbøl, 1 i Vandling, 1 i Kjærstrup, 1 i Moltrup, 1 i Ørby, 1 i Aastorp, 1 i Anslet, 1 i Fjelstrup og 1 i Knud. — Af den skaanske Adelsmand Iver Uldsax 1 G. i Sod og 1 i Hejsager.

Minder fra Flensborg Kirkegaard.

Af A. C. C. Holdt.

Naar en Kirkegaard efter Sagens Natur under sædvanlige Forhold kun kan have stedlig Interesse og Betydning for det Sogn eller den Kreds, hvis Beboere ere knyttede dertil, saa bliver Forholdet jo derimod et ganske andet, naar Kampens Ofre fra Slagmarkerne i Ufredens Tider saa vidt ske kan føres til de omkringliggende Kirkegaarde, for at deres Ben kunne hvile i indviet Jord. Slige Begravelsespladser faa da selvfølgelig en Betydning, der gaar ud over den lokale; de blive ikke alene Fællesmidtpunkter for en større Kreds af Beboere, hvis faldne Paa-rørende her stededes til Hvile, men de mere fremtrædende blandt dem faa endogsaa Almenbetydning for det paa-gældende Folk, saa længe dette endnu ikke er sløvet og har glemt de Idealer, for hvilke hine Stridsmænd gik i Døden. Da blive slige „Dødningehaver“ de fredhellige Mindepletter, til hvilke, selv naar Foden ikke mere kan naa did, i det mindste Folkets Tanke søger hen for at ofre en Takkebøn ved den Tue, der dækker Heltenes smuldrende Ben. Og kærlige Hænder ville smykke Gravene med Vaar-grønt og Sommerblomster og frede om de Kors og Mindestene, som et taknemmeligt Folk rejser over sine faldne Sønner.

Det er jo især falden i Sønderjyllands Lod at fremvise en lang Række af Kirkegaarde, paa hvilke Ovenstaaende i højere eller mindre Grad finder Anvendelse, eftersom de offentlige Begravelsespladser i de Egne, hvor de blodige Kampe fra 1848 og 1864 fortrinsvis stode, vare selvskrevne til saa vidt gørlig at aabne deres Skød for de Faldne. Det sydlige Als og Sundeved, Byen Slesvig med Omegn, Frederikstad, Oversø og Flensborg fremvise saaledes de fleste og største af vore Kriegergrave. Ikke faa findes dog ogsaa spredte i andre Egne af Landet, men de gemmer for det meste kun Støvet af enkelte eller mindre Grupper af Faldne.*)

Som bekendt er det dog Flensborgs ældre Kirkegaard, der af forskellige Grunde indtager den første Plads blandt Sønderjyllands Kriegergrave. Allerede i sin Egenskab af nævnte Byes første almindelige Begravelsesplads har den en i flere Henseender interessant Historie. I Begyndelsen af vort Aarhundrede, laa Byen, som alt havde udviklet sig stærkt, endnu ubarmhjærtig indestængt bag sine Mure og Porte, uden for hvilke efter de gamle Politiforskrifter endnu ingen Beboelseslejligheder turde opføres. Og som de Levende over Jorden, saaledes hoberes ogsaa de Døde under Jorden, saa at hele fem Kirkegaarde i Byens Indre**) ikke alene vare i Brug, men allerede vare

---

*) Nærmere Oplysninger om disse Forhold finder man i „Beretning om de danske Kriegergrave“ af V. Schousboe og O. Vaupell. København 1880. C. A. Reitzels Forl.

**) Foruden Kirkegaardene omkring Byens tre Sognekirker havde ogsaa Klosteret sin egen Kirkegaard der, hvor nu Gymnasiet staar, medens Begravelsespladsen for den allerede 1471 nedbrudte Gertrudskirke i det saakaldte Rams-herred neden for Duborg ligeledes var forbleven i Brug som Byens Fattigkirkegaard indtil Begyndelsen af vort Aarhundrede.

overfyldte — bortset endda fra selve Kirkerne, i hvilke ligeledes alle Gange og Pladser, som kunde benyttes, vare fyldte med Ligene af Byens Aristokrati og Rigmænd. Slige Forhold maatte tilsidst blive utaaelige. Hensynet saa vel til Skønhedens, som især dog til Sundhedens Bydende krævede med voksende Styrke Byens Udvidelse udover Mur og Port og i Forbindelse hermed Anlæggelsen af en for hele Byen fælles Begravelsesplads paa Bymarken samt Nedlæggelse af samtlige Begravelsespladser indenfor Murene. Den Kamp, som Tidens dæmrende Oplysning her havde at føre med nedarvet Fordom, Egenkærlighed og Forfængelighed, var langvarig og haard; men endelig kronedes den med Sejer, og Anlæggelsen af en offentlig Begravelsesplads udenfor Byen blev med Regeringens Tilladelse besluttet.

Men da det nu gjaldt om Valget af Pladsen for Anlægget, viste det sig næppe mindre vanskeligt at opnaa Enighed herom, indtil man endelig fæstede Øjet paa en Plet, der syntes bedst at svare til Øjemedet. Det var det gamle Voldparti vest for Byen, som i de Kampe, der i Begyndelsen af det 15. Aarhundrede førtes i og ved Flensborg mellem Kong Erik af Pommern og de holstenske Grever af Huset Schauenburg om det gamle danske Kronland Sønderjylland, havde spillet saa vigtig en Rolle ved Grevernes gentagne Angreb paa Byen. Siden hine fjerne Dage havde dette minderige Voldparti uænset henligget i den kaotiske Tilstand, i hvilken Kampen havde efterladt det. Nu var det en uordentlig, forvirret Hob af Høje og Fordybninger, en med magert Græs, Lyng og Gyvel bevokset Ødemark, hvor Rebslagere havde indrettet deres Baner, et Skyttegilde havde plantet sin Skive, og som for

Resten Byens Drengene betragtede som lovlig Tumbleplads. Ved Bymarkens Opmaaling og Udstykning omkring ved 1770 gik man Strøget ringeagtende forbi, og det ansaas for en Slags Alminding, som Enhver uden synderlig Kontrol benyttede sig af efter eget Forgødtbefindende.

Denne Kong Eriks gamle Fæstningsvold, der laa nogle faa hundrede Skridt ovenfor Byen paa det Plateau, som paa Vestsiden omgiver denne og fra tidligere Dage kaldtes „Bjerget“, blev altsaa udset til Stedet for den nye Begravelsesplads, og der blev nu taget fat paa Arbejdet med almindelig Tilslutning og en Energi, der viste, at det gjaldt om at raade Bod paa et længe dybt følt Savn. Til Udførelsen af den til den kongl. Regering indsendte og af denne godkendte Anlæggelsesplan blev der valgt en særlig Kommission, bestaaende af to Raadsherrer, to deputerede Borgere, to Kirkejurater og Byens Bygmester. Arbejdet paabegyndtes i Efteraaret 1810. Voldens Planering, Rejsningen af den af kløvede Sten i Felter opsatte, omtrent 5 Fod høje og 200 Roder (3200 Fod) lange Grænsevold med Hovedindgangen i Nord og en mindre Gennemgang i Syd, Plantningen af de af flere hundrede Træer bestaaende Alleer, der omgive denne Vold og nu med deres mægtige Kroner overskygge samme og Gangstien indenfor med et tæt og uafbrudt Løvtag, Opførelsen af det store, smukke, i ædel Stil holdte Kapel med dets høje Kuppel og parkagtige Omgivelser — det Sted, hvor Ligene som oftest indsættes forinden Begravelsen, og hvor da ved Jordfæstelsen Ligfølget samles for at overvære Sørgehøjtideligheden — samt endelig Udlægningen af de Veje og Gange, der fra Byen føre til Pladsen: — samtlige disse i deres Helhed meget omfattende Arbejder fuld-

førtes ved den Hjælp, som Byens Borgere kappedes om at yde dels ved Frikørsler, dels ved gratis Haandtjeneste, i den forholdsvis korte Tid af næppe tre Aar og kostede Byen i rund Sum 30,000 Rigsdaler Kurant (nu 96,000 Kr. eller 108,000 *M.*). Vel var dette i hine Dage en betydelig Sum; men saa var der ogsaa skabt noget Mønsterværdigt, et Værk, hvoraf der gik Ry, og som hver Flensborger betragtede med Stolthed og Glæde. I en Beskrivelse af de nye Anlæg, som et af Kommissionens mest virksomme Medlemmer, Raadmand og Bykasserer A. P. Andresen, offentliggjorde, hedder det bl. a.: Pladsen, hvis Længderetning er Syd-Nord, har en kiledannet Figur med afrundede Ender. Længdesiderne maale 500 Skridt, Endernes nordlige Bue 100, den sydlige 40 Skridt. 200 Roder fast Stenvold i regulære Fag, beplantet med Tjørn og omgivet af en Tilplantning af 390 Træer af forskellig Slags indhegner den. Kapellet, der ogsaa afgiver Bopæl til Kirkegaardens Overgraver og rummer Vognremiser etc., er opført i antik Smag. Den cirkelrunde Rotunde under Kuppelen har en Diameter af 24 Fod, en Højde af 36 Fod og byder oventil Rum for et Harmonium. Det er forsynet med Prædikestol og Siddepladser, og i Gulvets Fliser er der indlagt et sort Kors, paa hvilket Ligbaaren sættes. Væggene ere smykkede med Indskrifter og Emblemer. Kirkegaarden selv blev ved Tværgange delt i en Række Felter, der skiftevis benyttedes enten til Arve- eller til almindelige Begravelser.

Den 25. Juni 1813, Dagen før Kirkegaardens højtidelige Indvielse, satte hele Byen i festlig Bevægelse. Kl. 5 om Eftermiddagen samledes Magistraten, Deputeretkollegiet og Byens Præster paa Raadhuset, hvorfra de alle, sortklædte og i Procession, gik op til Kirkegaarden, ved

hvis Hovedindgang de modtoges af Kommissionen. Foran Kapellets sydlige Port stod den kongl. Christiansgarde i sin grønne Uniform opstillet i Halvkreds omkring den lige over for Porten opkastede første Grav. Paa det sorte Kors i Kapellet stod Liget, en halvvoxen Pige, som skulde blive den indviede Jords „Førstegrøde“. Kisten var smykket med Blomster og Grønt. Højtideligheden aabnedes, ved at et Kor sang den første Del af en i Dagens Anledning af Senator Andresen skreven og af Stadsmusikus Demuth komponeret Kantate, hvorefter daværende Provst Jacobsen holdt Indvielsestalen, der efterfulgtes af Kantatens anden Halvdel. Jordfæstelsen af Liget foregik ligeledes med stor Højtidelighed og sluttedes med, at Koret afsang en Ode. Under Processionen og Begravelsen ringedes der med alle Byens Klokker. Talen og Kantaten bleve udgivne paa Tryk.

Saaledes fik Flensborg sin fælles offentlige Begravelsesplads, og Vindingen ved dens Anlæggelse var en dobbelt; thi ej alene blev Begravelsesvæsenet derved reformeret paa en til Tidens Krav svarende Maade, men de nye Kirkegaardsanlæg sluttede sig tillige paa værdig Maade til den Kæde af Forskønnelsesarbejder, som tvende af Flensborgs daværende kommercielle Stormænd, Købmændene Stuhr og Christiansen, næsten samtidig lode udføre i de til Kirkegaarden grænsende Omgivelser, og som i Forening med denne danne de Havepartier og Alleer, der have grundet det Ry, som Byens nærmere Omegn har vundet for dens sjældne Skønhed.

I den næste Menneskealder, fra 1813. indtil 1848, vare de nævnte Anlæg Byen Flensborgs Stolthed og Glæde. Stuhrs Park, Christiansens store „engelske“ Have samt den

mellem begge liggende nye Begravelsesplads, hvis Træplantninger snart voksede sig store, og hvis Hundreder af smukke Gravmonumenter, halvskjulte af Blomstergrupper og Grædepilens hængende Grene, øvede en næsten magisk Tiltrækning paa Byens Borgere og fremmede Besøgende, vare de Steder, hvor det daværende Flensborgs adstadige Borgermænd efter Dagens Arbejde og især paa Søn- og Fæstdagene ved Sommertide søgte hen med Kone og Børn, for at glæde sig ved Blomster og Fuglesang og for i vemodig Erindring at læse Marmorets Guldkrift over en aget Medborger, en kær Ven og Slægtning, der her var stedt til Hvile mellem Blomster og Grønt. I Sandhed, hine Omgivelser dannede i Forening en llandlig Idyl af betagende Skønhed, ved hvilken vistnok mangen ældre Flensborgers tilbageskuende Tanke endnu dvæler med Vemod og Savn.

Thi de Dage kom, da den llandlige Ro i hine Omgivelser fik en brat Ende. Flensborgs stræbsomme Borger skulde ikke sove sin sidste Søvn alene her i den indviede Jord. Ufred og Krig brød ind over Landet, og Kirkegaardene trindtom fyldtes med Slagmarkernes Ofre. Men frem for alt var det, som nævnt, jo dog Flensborgs den Gang endnu nye, nu „gamle“ Kirkegaard, der skulde blive Gemmestedet for Tusinder af Heltes Ben. Følg mig i Tanken til Pletten, det er nok værd at dvæle lidt der.

Krigergravene paa den langstrakte Kirkegaard have deres samlede Plads paa det sjette af dens otte Kvarterer, omtrent 400 Skridt fra Hovedindgangen i Nord og 150 Skridt fra den mindre Indgang i Syd. Gravene fra de forskellige Tidsperioder, lige fra 1848 indtil efter 1864, da endnu en Del Saarede og Syge døde paa Byens Lasa-

retter, ligge her for det meste umiddelbart op til hinanden, saa Beskueren kun kan skelne mellem Gravene ved Hjælp af de Monumenter, Kors og Indskriptioner, som de ere forsynede med. Længst mod Syd, tæt ved den vestlige Sidegang, fængsles Øjet af en anselig Stenobelisk. Det er danske Faldne fra Slaget ved Bov den 9. April 1848, som den dækker over, og vi staa her altsaa ved Kirkegaardens ældste Kriegergrav, der gemmer Støvet af omtrent 30 faldne danske Soldater. Monumentet er rejst af patriotiske Flensborger Borgere, der satte Troskaben dette Minde, thi den paa Tysk affattede Indskrift*) oplyser dig om, at de, der her hvile, faldt for Konge og Fædreland. De faldt, men de faldt med Sejer i det blodige Stævne, der aabnede Rækken af de berømmelige Kampe fra 1848—1851, som kastede Glans over det danske Krigernavn og vil mindes til de seneste Slægter.

Men skønt der i den treaarige Krig vel næppe forefaldt nogen større Træfning, der ikke ogsaa leverede sit mindre eller større Kontingent af faldne eller senere paa Byens Lasaretter af Saar og Sygdom døde Krigere til Flensborg Kirkegaard, saa er det, som bekendt, jo dog især Isteddagen, hin store Afgørelsesdag den 25. Juli 1850, som Gravene paa denne vække Mindet om. Den i hine Dage nyanlagte Chaussee fra Flensborg til Slesvig, der gennemskar Slagmarken, bød jo en selvskreven Vej til de Faldnes og Saaredes Transport, og hvem der i de første Dage efter Slaget personlig har set den sørgelige Dobbeltlinie af Vogne, der uafbrudt bevægede sig fra Høj-

---

*) Denne lyder: „Den Manen der am 9. April 1848 für König und Vaterland ruhmvoll gefallenen tapfern Kriegern gewidmet. Treu waren sie geschwornen Eiden!“

derne ved Mølledammen ned mod Rødeport og videre over Friserbakken til Kirkegaarden med sin dyrebare Fragt, Fædrelandets faldne Helsesønner, han vil sent have forvundet det Rystende, som dette Syn frembød.

Imidlertid forberedtes Kampens og Sejrens tragiske Slutningsakt paa Kirkegaarden. I Nærheden af Bovmonumentet blev der opkastet en dyb, 60 Skridt lang og 8—10 Skridt bred Grav, som var bestemt til at optage de Faldne, der efterhaanden fra Slagmarken vare blevne førte hertil. Sørgehøjtideligheden fandt Sted Lørdagen den 27. Juli under stor Deltagelse. Paa denne mindeværdige Dag nedsænkedes i Kæmpegraven de Hundreder af danske Underofficerer og Menige*), der havde betalt Sejren med Livet. Skulder mod Skulder, som de havde staaet paa Kampens Dag, ligge de ordnede i lange Rækker, dækkede af den Uniform, som de havde bedækket med uvisnelig Hæder. Paa Fællesgravens østlige Side og umiddelbart sluttende sig dertil nedsænkedes den følgende Dag, altsaa Søndagen den 28. Juli, en lang Række af Kister, indesluttende faldne Officerer. Ved Hovedenden af hver Kiste rejstes en af Kongen skænket Marmortavle med vedkommende Officers Navn og militære Stilling samt Fødsels- og Dødsdag. Fra den nordlige Ende af aabnedes Tavlerækken med Navnene General v. Schleppegrell, Oberst v. Trepka, Oberst v. Læssøe, Major de Saint Aubain etc., der, som Enhver, der ikke er fuldstændig fremmed for hine Dages store

---

*) I sit Skrift: „Af Sønderjyllands Historie“ angiver Rigsarkivar A. D. Jørgensen Antallet af danske Faldne ved Isted til 862, af Saarede til 3262. Ved de under Transporten og i de første Dage paa Flensborgs ca. 30 Lasaretter døde Saarede forøgedes Antallet af de i Fællesgraven Jordede dog langt ud over de paa selve Slagmarken Faldne.

Tildragelser, ved, nævne de blandt den danske Hærs ypperste Førere, som faldt i Spidsen for deres Regimenter der, hvor Fjendens Kugler fløj tættest. Rækken forøgedes dog senere ikke blot med de Officerer, der efter Slaget døde paa Byens Lasaretter, men ogsaa med tvende efterlevende, som ifølge egen Bestemmelse efter deres Død bleve bragte til Flensborg, for der at hvile hos deres Kammerater fra Krigens Dage. Disse tvende vare: Generalløjtnant v. Krogh, født paa Aastrup i Sønderjylland, Øverstkommanderende ved Isted, død paa Amalienborg Slot den 19. April 1860, og Oberst v. Helgesen, Frederikstads heltmodige Forsvarer, der døde som Kommandant i Rendsborg den 20. Februar 1858. Ogsaa nogle svenske Frivillige samt enkelte Underofficerer og Menige kom senere til, saa Rækken til sidst naaede op til 51 Grave.

Men denne Række af Smaatavler langs Kæmpegravens østlige Rand kunde selvfølgelig kun midlertidig gøre Fyldest, indtil der efter Krigens Ophør vandtes Tid og Lejlighed for det danske Folk til at rejse sine faldne Heltedøtre et værdigere og varigere Mindesmærke paa den Jord, for hvis Bevarelse for det danske Fædreland de havde hengivet Livet.

Tolvaarsdagen for Slaget ved Isted, den 25. Juli 1862, indviedes da det Gravmonument, der har vundet saa vel fortjent et Ry baade for sin Størrelse og for sin ejendommelige Skønhed. Øst og nord for Fællesgraven var der bleven udlagt en større jævnet Plads, paa hvis sydlige Halvdel der var opkastet en ca. 30 Skridt lang og omtrent halvt saa bred Jordhøj af ikke ubetydelig Højde, i hvis Sider og Ender mellem Buskvækster, Vedbende og Blomster i malerisk Uregelmæssighed der var indskaaren Smaanicher,

i hvilke de indtil da langs Fællesgraven opplantete Marmortavler havde faaet Plads — en Flytning, der senere hos Mangen har vakt den fejlagtige Mening, at Højen dækker over selve Kæmpegraven, hvad dog, som allerede frenhævet, ikke er Tilfældet, idet Graven ligger paa Højens vestlige Side uden for dennes Indhegning. Kun Generalløjtnant Krogh har faaet Plads indenfor Gitteret ved Højens nordlige Ende, hvor et Træ beskygger hans Grav. Op over Højen føre to smalle Stentrappegange, og ved den ene af disse ses en i Granit indlagt Marmortavle, paa hvilken der under Kongekronen læses Følgende:

„Landets Drot, Frederik VII.,
rejste disse 51 Mindestene
for

Fædrelandets Kæmper,
der faldt i Sejrens Stund
den 25. Juli 1850 ved Isted.

Ved Siden af dem hvile de Vaabenbrødre, som med dem delte Krigerens stolte Død. Deres Navne kunde ej optegnes; men Mindet om dem skal leve, saa længe danske Hjærter slaa,
thi

større Kærlighed har ingen end han,
der hengiver sit Liv for sine Brødre!“

Indenfor det senere tilkomne smukke Jærngitter, der omgiver Højens Fod, er der anlagt Blomsterbede, og efter at alt er vokset til, og mangan Busk er skudt op til at blive et lille Træ, frembyder det hele Anlæg, især i Somrens Blomstringstid, et overordentlig venligt Skue.*)

---

*) Højen paa Flensborg Kirkegaard ligner den Høj paa Holmens Kirkegaard i København, der blev opkastet over de faldne Helte i Slaget paa Rheden 1801.

Paa Pladsens nordlige Halvdel, lige for Enden af Højen og med Hovedet vendt mod denne, havde den af Bissen modellerede Løve, Sindbilledet paa den Kraft og det Mod, som den danske Landsoldat havde givet saa fyldigt Vidnesbyrd i Kampen for Fædrelandet paa Isted Hede, faaet sit Stæde. Løvemønumentet, af firkantet Form og opført af store Granitkvadre, var anseligt saa vel i Omfang som i Højde. Sokkelen bestod af tre Trappetrin, hvis øverste bar det noget smallere, men højere Midterparti, der atter dækkedes af den noget bredere Plade, paa hvilken selve den broncestøbte Løve (der i Højde gav Søjlen, som den kronede, lidet efter) indtog en siddende Stilling med løftet Hoved og fremadskuende Blik. I Midterpartiets fire Sider var der indlagt fire større runde Bronzeplader med modellerede Portrætaftryk af Generalerne v. Krogh og v. Schleppegrell samt af Obersterne v. Læssøe og v. Helgesen. Tolvaarsdagen efter Slaget, den 25. Juli 1862, fandt, som anført, Indvielsen af Højen samt Afsløringen af Løven Sted, en festlig Dag, der fra alle Landets Egne samlede Tusinder af Deltagere, hvis Øje frydedes ved Beskuelsen af det Kæmpemindesmærke, der saa værdig sluttede sig til Kæmpegraven for at bringe Tidenden om Kampens blodige, men ogsaa berømmelige og sejerkronede Dage til kommende Slægter. *)

---

*) Nedrivningen af Løvemønumentet og Omstyrtingen af Søjlen paa Højskamling, der som bekendt skete kort efter Prøjsernes og Østerrigernes Indrykning 1864, bære jo til det Slags Heltegerninger, for hvilke Æren vel næppe misundes dem, der vare Mestre derfor, af ret Mange selv blandt Tyskerne. Løven førtes senere til Prøjsen, hvor den fik Plads i Kadetanstaltens Gaard i Lichterfelde i Nærheden af Berlin. Af Mønumentets Granitkvadre ere nogle tagne

Men Krigergravene skrive sig jo ej alene fra Treaarskrigen 1848—51; ogsaa Aaret 1864 har ydet sit om end mindre Bidrag dertil. Henimod 40 Skridt sydøst for Istedhøjen viser et omtrent 6 Fod højt Stenmonument Stedet, hvor 28 danske Soldater hvile, der faldt ved Mysunde den 2. Februar 1864 og tillige med flere faldne Prøjsere førtes til Flensborg. Stenen viser den for Krigergravene almindelig vedtagne Indskrift.

Et større Antal af danske Faldne ved Oversø den 6. Februar samme Aar, ialt omtrent 60, lykkedes det en velbekendt patriotisk Flensborger Borger at føre til Flensborg, hvor de tillige med enkelte Østerrigere, hver i sin Kiste, samlet nedsænkedes i Fællesgravens øvre Jordlag, og hvor et nylig sat Stenmonument betegner Stedet. *) Kun med en af de Faldne skete en Undtagelse. Det var cand. jur. Thorvald Paulsen, Søn af Appellationsretsraad Paulsen i Flensborg. Hans Lig blev ikke straks fundet i Skoven, og en Bonde, der Dagen efter traf paa det, lod

---

i Brug til Sidestolper ved Indgangen til Flensborg nye Kirkegaard. Resten henligger endnu under Træerne i Nærheden af Kapellet paa den gamle Kirkegaard.

*) Om denne Højtidelighed skriver Pastor Graae, indtil 1864 Præst ved den danske Kirke i Flensborg, i sine trykte Optegnelser: Den 12. Februar begravede jeg tillige med Pastor Peters (Præst ved Frukirken) 58 Danske og Tyske, som vare faldne ved Sankelmark (Oversø). Paa Kirkegaarden kom Byens Kommandant hen til os og bad os ikke at blande Politik i vore Taler, hvortil jeg svarede, at det brugte jeg heller ikke. En Mængde prøjsiske og østerrigske Officerer vare til Stede tillige med Zedlitz (den prøjsiske Civilkommissær), alle klædte i Gala. Da Peters havde endt sin tyske Tale, begyndte jeg paa Dansk; men dette syntes Zedlitz ikke om, og han vinkede ad mig, som om jeg skulde holde op, hvad jeg dog ikke gjorde, da jeg var i min gode

det nedgrave paa Stedet. Da Kundskab herom kom til Flensborg, blev Liget atter opgravet og jordet i Familiebegravelsen paa Flensborg Kirkegaard.

Kirkegaardens øvrige Kriegergrave omfatte de under og efter begge Krige paa Lasarettene døde Saarede og Syge. De ere, Danske og Tyske mellem hverandre, jordede dels i Fællesgravens øvre Jordlag, dels i sammes Omgivelse i Nord og Vest, og deres samlede Antal andrager ligeledes flere Hundreder. Paa mange af disse Grave have sørgende Paarørende, Korpskammerater etc., sat Mindesmærker, mest i Form af Træ- eller Jernkors. Et Fællesmonument fra tysk Side blev først rejst for nogle Aar siden. Det bestaar af en stor, paa Frontsiden planeret, iøvrigt ubanet høj Granitblok, som hviler paa et af et Jærngitter omsluttet Underlag af mindre Granitstykker. Det er efter Indskriften sat „af den slesv.-holst. Vaabenbrødreforening og af tyske Patrioter i Flensborg“, og det har faaet Plads ved den vestlige Sidegang over for Istedhøjens nordlige Ende.

En Strimmel Jord, 100 Skridt lang og 30 Skridt bred, dækker saaledes over henimod 2000 Krigere! Her, paa denne Plet, hvor allerede for 500 Aar siden Kampen stod mellem Nord og Syd, mellem Dansk og Tysk, her sove nu samme Kamps blodige Sæd under samme Tue. Landets

---

Ret. Kommandanten traadte da hen til Zedlitz og underrettede ham om den skete Aftale, at der skulde tales baado Dansk og Tysk ved Graven, eftersom man ønskede, at alle de Faldne skulde begraves sammen. Dermed var den Sag forbi, og jeg blev ved, som jeg havde begyndt, og talte Dansk med Danebrogskorset paa Kjolen, i alt Fald til Opbyggelse for de trofaste danske Flensborgere, der ikke forsømte at vise de brave Jenser den sidste Ære.“

Sønner fra Strand og Belt og Sund dele her i Døden deres Fædrenejord med de Fremmede, deres Fjender, hvis Vugge stod ved Elbens, Rhinens, Oderens, ja Donauens Bredder, og samme Blomst spreder sin Duft, samme Træ sin Skygge over det fælles Gravtæppe. Kun Navne og Vers paa Stene og Kors og Farven af de Baand, der smykke Gravene, vidne om de dybe Modsætninger, over hvilke Grønsværet her breder sit tavse Dække. *)

Ja Flensborg Kirkegaard er en minderig Plet. Naar du en stille Aftenkvæld ensom vandrer gennem dens lange, nu for det meste saa tyste Gange, da bæres det dig vel for som var Luftens sagte Hvisken i Løvet Røster fra de henfarne Aander, over hvis jordiske Støv Ask og Pil sørgende bøje deres Grene. Hvem kan nævne dem alle, som her sove? Hvem kender det Hjem, hvorfra de drog ud? Hvo du end er, trød med Ærefrygt paa denne Jord, der gemmer saa rig en Sæd for Evigheden!

Siden Kirkegaardens Grundlæggelse ere nu Generationer sunkne i Graven, og for den Slægt, der nu vokser frem, er dens Krønike allerede halvt indhyllet i Traditionens Taageslør. Og dette gælder ikke mindst Kriegergravene. De Hænder, der for en Menneskealder siden gravede disse, ere selv gaaede til Hvile. Overfor de Unge staa vore Gravminder som Tegn, der afbleges mere og mere, eftersom de personlige Oplevelser ikke, som hos de Ældre, kan give dem Liv og Farve. Tilmed er den gamle Kirkegaard, siden Byen 1872 fik sin nye Begravelsesplads,

---

*) Næst efter Kæmpegraven ved Flensborg ere Massegravene paa Dybbøllbanken dem, der gemme de fleste danske Faldne paa en saa snever Plet.

og hin endnu kun benyttes af dem, der her have Arvebegrovelser, traadt stærkt tilbage i Skyggen.

Under disse Forhold troede Meddeleren, at et historisk Tilbageblik paa vor navnkundige Kirkegaard, en Opfriskning af dens gamle Saga, turde være kærkommen ikke blot for Flensborgerne selv, hvis Fædre i flere Slægtled hvile her, men at en saadan ogsaa vilde hilses med Glæde i mangt et Hjem trindtom, fra hvilket Længselstanken saa ofte søger did til en kær, dybt savnet Paarørende. Stort er jo Antallet af dem fra alle Danmarks Egne, der have søgt og fundet Lejlighed til personlig at besøge Stedet, der gemmer deres Kære, for at bede en Bøn ved deres Grav og for i Erindringen at medtage til den hjemlige Arne et Billede af de Omgivelser, der stadig ville staa deres Tanke nær. Men større endnu er Antallet af dem, der have maattet undvære denne Trøst, og for dem især turde et om ogsaa kun i fattige Ord indklædt Billede af den Plet, i hvis Skød Faderen, Broderen eller Ægtefællen slumrer Opstandelsen i Møde, maaske dog være til nogen Glæde og Husvælelse.

Visselig, den Nimbus, der omgiver Flensborg Kirkegaard, vil sent blegne!

Den ældste lutherske kirkeordinans i den danske kirkeprovins.

(Haderslev 1528.)

Af A. D. Jørgensen.

I „Kirkekalender for Slesvig stift, 1862“, har Dr. Holger Rørdam, dengang sognepræst i Satrup i Angel, givet en meget oplysende fremstilling af „reformationen i Haderslev amt“. Han efterviser her den store betydning, som daværende hertug Kristian, den senere konge Kristian III.'s virksomhed for den lutherske kirkeform i hertugdømmets nordligste amter, Haderslev og Tørning, havde for udviklingen af hele den danske reformation, idet den blev som en forsøgsmark og planteskole for den nye åndsretning indenfor det nordiske sprogområde. Tidligere end noget andet sted i Norden udformedes her reformationenens kirkelige og samfundsideer således som de skulde optages i det dansk-norske rige, idet overgangen fra tysk til dansk, fra de tyske lærde til de danske præster og menigheder her fuldbyrdedes under rolige forhold og under tilsyn af den mand, som var bestemt til at føre protestantismens sag til sejr over det halve Norden.

Rørdams fremstilling, der kastede lys over så mange enkeltheder i denne mærkelige sag, havde dog den store

mangel, at han ikke kendte den i de første måneder af året 1528 af hertugen og hans lærde mænd udstedte kirkeordinans; kun nogle få af dens 22 bestemmelser havdes dengang i en senere afskrift. Selve det mærkelige aktstykke er det nu imidlertid lykkedes mig at finde blandt sager fra hertug Hans's kancelli på Haderslevhus, og det er en selvfølge at derved også et og andet i den stedfundne reformation kommer til at stå i et andet lys. Jeg skal derfor som indledning til denne ældste kirkeordinans i korthed anføre, hvad der nu kan vides om hertug Kristians virksomhed i Haderslev, forud for den fuldstændige organisation af en luthersk kirkeordning.

I året 1523 havde hertug Fredrik af Gottorp som bekendt i ledtog med den jyske adel og støttet til Lybek fordrevet sin brodersøn, kong Kristian II. fra Danmark; han valgtes og kronedes derpå selv til konge under navnet Fredrik I. Hans ældste søn Kristian deltog i kampen for kronen og særlig i Københavns belejring, hvorefter han i sommeren 1524 igen træffes i hertugdømmerne; han kalder sig i et brev „hans kongelige majestæt til Danmark, vor nådige herre og kære faders statholder over disse fyrstendømmer Slesvig, Holsten og Stormarn.“*) Det vides ikke, om han alt samtidig var lensmand (amtmand) på Haderslevhus, men det er sandsynligt; Tørning fik han derimod først i det følgende år, da han indgik ægteskab med den purunge Dorotea af Sachsen-Lauenburg og satte bo i Haderslev.

Den lutherske reformation var ved denne tid alt trængt ind over Ejderen og havde fået fast fod i Husum, den tids vigtigste handelsplads i de tysktalende egne. Det gik

---

*) 21. Avgust 1524. Original på pergament.

vanskeligere med at komme ud over sproggrænsen; men den unge nidkære hertugs personlige indflydelse gjorde sig dog snart stærkt gældende i Nordslesvig, og i året 1525 begyndte de katolske prælater i Ribe og Slesvig at nære alvorlige bekymringer for kirkens stilling. 2. Avgust udstedte kongen et brev til sin søn, i hvilket han pålagde ham at holde over kirkernes indtægter og undgå de uregelmæssigheder, som anden steds havde fulgt med den nye tid, og da han ud på efteråret kom tilstede i Haderslev, måtte han stadfæste Ribe domkapitels friheder og rettigheder i hertugdømmet. Den unge hertug lagde da også herefter for en tid hånd på sin iver; men han tillod de enkelte præster frit at forkynde den nye lære.

I begyndelsen af Februar måned 1526 holdtes der en landdag i Kiel, på hvilken kongen krævede en større pengebevilling og derfor måtte vise sig imødekommende på andre områder. Hans betroede mænd, som førte forhandlingerne med adelen og den høje katolske gejstlighed, lagde da også vægt på, at de havde formået ham og særlig hertug Kristian til at trække sig tilbage fra de lutherske, medens de lod forstå, at denne sidste, hvis det nu ikke kom til en overenskomst, vilde være vanskelig at holde på det punkt, hvor han nu var. „Hvor der er dybt,“ sagde de med et gammelt ord, „kan en ringe regn snart fylde til.“ Prælaterne og ridderskabet bøjede sig for det stærke tryk, som blev lagt på dem, og biskoppen af Slesvig med kapitlerne i Slesvig og Haderslev samt det hele præsteskab lovede at svare 10000 mark lybsk imod at beholde den hidtilværende retsstilling. Kongens kansler svarede hertil, at denne vilde „beflitte sig på“ at holde enhver ved sine forrige friheder og rettigheder.

Hertug Kristian synes kun at have ventet på at denne landdag skulde gå vel til ende for at tage fat på en almindelig reformation i sine len. Han sammenkaldte præsterne til et møde i Haderslev den 23. Marts næstefter og forelagde dem her en række forslag, som dog foreløbig ikke således kunde gennemføres.*)

De kirkelige forhold heroppe var af en noget indviklet natur. Der havde fra en fjern fortid været et særligt kannike-kollegium ved Haderslev fruekirke, hvis forstander kaldtes kantor (sanger), medens der var 8 kanniker; af det gamle Barved syssel var den del, som hørte til Slesvig stift, henlagt under dette kapitel som et særligt provsti. Af de 62 landsogne i Haderslev og Tørning len hørte de 32 til Barved syssels provsti under Slesvig stift, medens de 30 lå under Ribe stift (ligesom det samme var tilfældet med andre 21 landsogne i Sønderjylland). Som oftest kaldes i en senere tid gruppen af Ribe stifts sogne for Tørning len; men dette er ikke rigtigt for den gamle katolske tids vedkommende. Dengang omfattede Tørning len, som verdslig inddeling, alle sognene i Hvidding, Frøs, Kalvslund og Gram herreder, skønt 8 af dette sidstes kirker hørte til Barved syssels provsti, medens omvendt 5 i Nørre-Ravnstrup herred lå under Ribe stift, men i Haderslev len. De 23 kirker i Haderslev og Tyrstrup herreder, samt Løgum i Nørre Ravnstrup herred, lå derimod under Slesvig stift i Haderslev len**)

---

*) Landagen i Kiel: Archiv f. Staats- u. Kirchengeschichte der Herzogthümer, IV. 464-79. Møde i Haderslev: Kirkehistoriske samlinger VI. 18.

***) Til Ribe stift hørte udenfor de to nævnte len endnu Sønder Ravnstrup, Tønder, Højer og Løg herreder.

Vi savner underretning om, hvad der foregik på præstemødet i Haderslev, den 23. Marts 1526. Det var fredagen før palmesøndag; hertugen forelagde de mødte et udkast til en ny kirkeordning, som han samme dag tilstillede biskop Iver Munk i Ribe. Det var ikke fordi han anså sig for forpligtet til et sådant skridt; han gik tværtimod ud fra den lutherske grundsætning, at den af gud indsatte verdslige øvrighed stod over alle kirkens mænd, biskopper såvel som præster. Men da han netop var kommen i en pennefejde med Iver Munk om fastens kirkelige betydning, sendte han ham de opsatte artikler „som en ny tidende“ (neuer zeitung weis). Biskoppen, som netop skulde op til Viborg til våbenskue med den jyske adel, svarede i hast med bøn om opsættelse af et så usædvanligt skridt, og samtidig har vistnok hans kanniker gjort hvad de kunde for at afholde stiftets præster fra at gå ind på hertugens reformation. Vist er det i alle tilfælde, at denne endnu ikke dengang trængte igennem, men fik tid til at voxe en naturligere væxt endnu et par år.

Det var dog uden al tvivl ved denne tid hertug Kristian afsatte kantoren ved Haderslev fruekirke fra sit provsteembed i Barved syssel. En senere provst Jørgen Bøje har herom optegnet følgende: „Derefter blev kirkernes gods ilde bevaret; thi en tid lang styrede herredsfogderne kirkerne og holdt deres regnskab; deres ejendele spredtes, jorderne gik tildels tabte osv. Ingen havde agt på læren uden kongen (d. e. hertug Kristian); mange kirketjenere kom uviede til præsteembedet, skolen her i Haderslev blev lagt øde, og alt gik uordenligt til, indtil den ærværdige doktor Everhard Widensee kom hertil.“

Denne mand blev i efteråret 1526 sognepræst og

luthersk provst i Haderslev; han begyndte strax at under-vise præsterne i den nye lære, genoprettede skolen og fik hertugen til ved denne at ansætte magister Johan Went (Vandal), ligesom han selv en Tysker, men en lærd mand og nidkær for reformationens sag. Til at bestride ud-gifterne herved bevilgede præsterne i provstiet en årlig afgift, at betale ved juletid, ligesom kirkernes tidligere afgift til biskoppen henlagdes hertil. Det må antages, at både den ydre orden i kirkestyrelsen og en mere tilfreds-stillende kirkeskik gennemførtes i Haderslev provsti i vint-eren 1526—27. Hellig tre kongers dag lod hertugen sortebrødrene fordrive fra deres kloster; han havde altså dog først ladet dem holde jul i fred i deres gamle bolig.*)

Derefter begyndte bevægelsen for alvor at brede sig til Ribe stifts kirker. I en samtidig messebog fra st. Jør-gens gård og kirke ved Ribe findes antegnet: „I herrens år 1527 plyndrede hertug Kristjern, lensmand i Haderslev, kirken i sine len for kalke, diske og andre kostbarheder; ligeledes afsatte og fordrev han præsterne, som var lovlig viiede til embedet, fra deres kirker og len, ligeså kanni-kerne og sortebrødrene i Haderslev, og indsatte uviiede lærlinge til præsteembedet og sjælesorg, hvad der var uhørt.“ Der haves dog endnu et kaldsbrev, udstedt på gammel vis af biskop Iver Munk for Tomas Knudsen, dengang præst i Rødding, til Hygom, begge i Frøs herred; det er dateret 8. April 1527. Samme Tomas Knudsen, en af de første, måske den første danske salmedigter i reformationen, siges den gang alt i to år at have forkyndt den lutherske lære.**)

*) Kirkehist. samlinger I 391. 2. række II 268. Suhms nye sam-linger III 292.

***) Kirkehist. samlinger 3. række III 235. 2. række II 254 fl.

Dette viser, hvor brogede forholdene var på den tid; en luthersksindet præst betænkte sig ikke på at modtage kaldelse af en katolsk biskop, og omvendt.

Imidlertid voxede skolens ry og unge mænd flokkedes om den nye lærestol alle vegne fra. I efteråret 1527 drog de bekendte reformatorer fra Malmø, præsten Klavs Mortensen og munken Hans Oluvsen, begge af deres modstandere kaldte „tøndebinder“ eller „spandemager“ efter deres byrd af håndværkerslægt, til Haderslev for her at være øjenvidner til danske menigheds liv efter luthersk kirkeordning, samt deltage i undervisningen ved den tidligere domskole. De opholdt sig her et års tid og medbragte herfra de første danske salmer.*)

Det var under sådanne forhold at hertug Kristian mellem jul og påske 1528 anden gang stævnedes alle præster fra Haderslev og Tørning len til møde i Haderslev for at forene dem om en ny kirkeordning eller „provstiordinans“, som den også kaldes. Det mærkelige aktsstykke, der så længe har været ansét for tabt, er som nævnt endnu bevaret. Det er affattet på plattysk, som man jo måtte vente, siden hverken hertugen eller hans lærde mænd kunde skrive, måske neppe nok tale dansk. Alligevel ses det at være skrevet for danske menigheder og det er trådt ud i livet på dansk (se s. 233. 237).

Det opbevarede håndskrift er aldeles samtidigt, enten den originale koncept eller en afskrift, som opbevaredes i hertugens kancelli på Haderslev hus. Det er indheftet i et gammelt pergamentsblad, taget af et middelalderligt skrift af gudeligt indhold. Det har været fremme til brug

---

*) Kh. saml. I 342. 390. 394. 2. række II 148.

i en noget senere tid, rimeligvis ved udarbejdelsen af den danske kirkeordinans, der som bekendt blev bragt i sin endelige skikkelse ved et møde i Haderslev 9 år efter (Febr. 1537). Med en meget lille og fin skrift er ordnansen ved denne lejlighed bleven delt i 22 artikler, tallene og indholdet af hver er tilføjede i margenen på latin. Foran, ved overskriften er noteret: „Disse artikler er sammenskrevne på hertug Kristian III., kong Fredrik I.'s søns befaling 1528; han havde dengang, i sin faders levetid, borgene Haderslev og Tørning.“ Heftet har ligeledes fået udskriften: „Artikler for landsbypræsterne, 1528,“ (Articuli pro pastorib. ruralib. 1528), svarende til selve tekstens overskrift.

Om artiklernes indhold vil der ikke være grund til at udtale noget nærmere. Det ses tydeligt på dem, at de er fremgåede af øjeblikkets behov, beregnede på den praktiske brug, ikke til forsvar for den nye lære, men til vejledning i dens forkyndelse og anvendelse på de jævnlige forekommende forhold. Det er således et ægte reformatorisk skrift fra tiden før lutherdommens forstening i en fast lærebygning, det eneste bevarede aktstykke i sin art fra den danske kirkeprovincs forud for den augsburgske trosbekendelse. Det indtager derfor en meget mærkelig plads i den danske kirkehistorie; men frem for alt er det et sjældent mindesmærke fra et af de tidsrum, i hvilke en åndelig bevægelse i Sønderjylland fik betydning for hele den danske folkeudvikling.

Kirkeordinansen gengives her i nøjagtig oversættelse, ledsaget af originalens ordlyd.

Artikler for sognepræsterne i landsbyerne.

For det første. Det er kommet os for øre, at sognepræsterne ikke stemmer overens i ceremonierne og i særdeleshed i messeholdet, og skønt vi alt tilforn har ladet opstille en måde, hvorefter de endrægtig skulde holde messe, så er de dog tildels egensindige og vil bruge deres utidige frihed og gøre det som det lyster dem, hvad der da bliver til en ikke ringe forargelse for de svage, som de, efter Pavli ord, skulde tage sig af o. s. v. Det er derfor vor alvorlige mening og begæring, at de af kristelig kærlighed og for at undgå forargelse, altid skal holde messe éndrægtig og på samme måde, således som de har det foreskrevet og optegnet og hverken gøre det bedre eller værre. De skal også alle iføre sig den almindelige messeskjortel og have lys på alteret; også elevere eller opløfte sakramentet, når de har talt Kristi ord over det.

Artikel vor de Kerckheren vp den Dorpern.

Thom Irsten. Eth langet an vnns, dat de Kerckherrn vnneins vnd nicht einformigh seindt in den Ceremonien, vnd sonderlich in dem Misholden, vnd wiewol wij ock vormals hebben laten vortellen eine wisze, darnha sie scholden eintrechticklich Misseholden, seint sie doch tom dele eygensinnigh vnd willen erer vntidigen frijheit bruken, vndt maken idt whie idt ehm gelustet, welcks denne nicht to einer geringen Ergeringe der Schwacken gelanget; Die sie, alze Paulus secht, scholden opnemen vnd dragen etc. Is derhalben vnse ernste menung vnd beger dat sie vt christlicker leue vnd ergernisse to vormiden altomale ein trechtickliken vnd vp eine wysse Misse holden schalen, szo alze sie dat vorgeschreuen vnd vortekent hebben vnd dat nicht beter effte slimmer maken. Sie scholen ock alle gewouliche Missegewandt anthijen vnd luchter vp dem altar hebben, och dat Sacramenth eleueren effte vpheuen, wen sie de wort Christj dar auer gesproken hebben.

De skal også flittig lære og undervise folk, at de véd, hvad de skal søge i sakramentet, nemlig trøst for deres samvittigheder og styrkelse for troen. Thi sakramentet er et vist tegn af gud, at guds søn er givet i døden for dem og har betalt og aftvættet deres synder med sit blod. Derfor skal heller ingen gå til sakramentet, som ikke bekender sig for en synder og hvem synderne ikke er til sorg og som ikke vil aflade fra dem. De skal derfor heller ikke række nogen sakramentet, som ikke tilforn har skriftet, det er, har gjort regnskab for sit levned. Thi skønt pave-skriften, i hvilken man opregner alle sine synder, ikke er påbudt af gud, skal de dog alligevel formane folk til skrifte, især i de tilfælde, i hvilke de trænger til råd og som især besværer dem, og særlig for syndsforladelsens skyld, ved hvilken de siges løse fra alle synder og på hvilken de skal tro fuldt og fast. Thi idet kirkens

---

Sie schalen ock de lude vlitigen leren vnd vnderriechten, dat sie weten, wat sie ihm sacrament suken scholen, nemlicken trost aerer Conscientien vnd starckinge des gelouens. Wentē dat Sacrament is ein gewisse teken van Gade, dat Gades sone vor sie in den dodt gegeuen is vnd ere sunde mit sine blode betalet vnd affgewaszken hefft. Darumb sal ock niemandt tum Sacrament gaen, de sick nicht vor eine sunder bekennet vnd deme sine sunde nicht leidt sindt vnd da nicht van laten wil. Sie schalen ock derhaluen dat Sacrament niemande reken, de nicht touorn gebichtet, dat is rekenschap sines leuendes hefft gegeuen. Wentē wowoll de pawest bichte, da inne men alle sunde vortelle, nicht van Gade gebaden is, scholen sie doch gelichvolde lude vormanen tho der bichte, sunderlich de vele, da inne sie rades beduruen vnd de sie am meisten beschweren, vnd sunderlich vm der absolutien willen, da inne sie los van allen sunden gespraken werden, daran sie vaste gelouen salen; wentē dewile sie de denere der kercken los spreken, sint sie

tjenere løser dem, er de visselig løste fra deres synder og den evige død, som Kristus siger: hvem I forlade deres synder, ham skal de være forladte o. s. v. Defor skal de ikke give nogen sakramentet, med mindre han har skriftet på den måde, d. e. har gjort regnskab for sit levned og sin tro og har angivet, hvorfor han vil modtage sakramentet og om han har lært så meget i Kristi skole, at han kan de ti bud, troen og fader vor o. s. v. Og at de endelig ser derpå, at ingen går tvungen eller af vane til sakramentet, men frivillig og af attrå, at han har det for den trangs skyld, som han føler.

De skal ej heller give sakramentet til nogen, som ligger i åbenbar dødssynd, så længe han ikke vil aflade og bedre sig; de som har slået ihjel, stjålet, voldført, slået, såret, svoret falsk, eller ellers gjort noget, hvorved de er faldne i øvrighedens hånd og straf, dem skal de

---

gewiszlich los van eren sunden vnd ewigen dode, szo alze Christus secht: welken gij ere sunde vorlaten werden, den scholen sie vorlaten ein etc. Darumb salen sie niemande dat Sacrament geuen, he hebbe denne vp der wijse gebicktet, dat is sins leuendes vnd gelouens reckenschop gegeuen, vnd angetekend, warumb he dat Sacrament will entfangen, vnd afft he ock inn der schole Christj so vele gelert hefft, dat he de tein gebot, den gelouen vnd dat vader vnsse kan etc. Vnd dat sie io darup sijhen, dat nemandt gethwungen effte nha gewonheit tom Sacrament ga, sunder friwillich vnd vt beger, dat he dat tho hefft, siner not haluen de he vuelet etc.

Sie scholen ock dat Sacrament niemandt geuen, de in apentlicken doedt sunden licht, de wile he nicht will afflaten vnd sick betern, de oock hebben dot geslagen, gestalen, gerouet, walt gedan, geslagen, voruundet, falsk geschworen, effte sunst wat gedan, dat dorch sie in der auerickeit handt vnd straffen gefallen sindt, salen sie nicht absoluiren effte tum Sacrament

ikke absolvere eller lade gå til sakramentet, i medens de ikke har budt sig til rette og stillet sig for øvrigheden.

Når der ingen er til stede, som vil gå til sakramentet, skal de ikke holde messe; dog skal de iføre sig den vanlige messekjortel, synge og læse foran og efter prædiken som ellers sædvanligt, kun Kristi ord hørende til sakramentet skal de undlade.

De skal ej heller holde messe for de afdøde, således som det berettes os at en del af dem holder messe, når der er en død tilstede, anderledes end de ellers holder messe; og selv om de holder messe på sædvanlig måde, så sker det dog for de dødes skyld; og de som er tilstede mener at det hjælper de døde, og de lader således folk blive i den indbilding; det vil vi have alvorlig forbudt. De skal ellers ikke bede åbenbart for de døde, på prædikestolen eller ved graven, thi derpå har vi ingen skrift. Vil

---

gaen laden, de weile sie nicht vpgedinget vnd der auerickeit willen gespraken hebben.

Wan ock niemandt vorhanden is, de thum Sacrament will gan, scholen sie neijne missen holtten, i doch scholen gewanlick Misgewandt an thijen, sungen vnde lesen vor vnd nha der predicke also sunst gewonlicke, alene die wort Christi thom Sacrament gehorich scholen sie nhalaten.

Sie scholen oek neine Missen holden pro defunctis, also wie bericht worden, dat sie ein deell misholden, wen ein jegenuerdich dode is, szo sie sunst nene misse helden; vnd ifft sije woll nha gewontlicker wisse misse holden, szo schuet es doch vmb die doden willen, vnde de jegenwerdich sint, meinen idt helpe den doden, vnd laten also de lude in den wan bliuen; dat willen wij ernstlich vorbadten hebben. Sie schalen sunst nicht vp den predigstole edder by den graue apentlick vor doden bidden, wente wij hebben des nene scrifft. Will jemandt sunst

ellers nogen bede ved sig selv, én eller to gange, det kan gå.

Vi vil også at de sognekirker, som ikke ligger længere end en mils vej fra vor by Haderslev, skal tage deres degne der fra skolen, og de som ligger saa nær ved Ribe, skal tage degne af Ribe skole, for at skolerne derved kan blive ved magt.

Det skal også stå dem frit for, at de ved de store højtider må synge gloria in excelsis på latin; lige så halleluja og en sekvens, som grates nunc omnes, victime paschali, veni sancte spiritus og lektierne deri; ligeså det latinske patrem, præfatierne, sanctus og agnus dei. Dog dette udelukkende på de store højtider.

Disse højtider skal de forkynde og af kristelig kærlighed holde med deres folk, for at deres tyende på de samme dage kan udhvile sig og høre og lære guds ord, nemlig:

---

by sich suluen ein mall edder twe bidden, dat let men geschein.

Wij willen ock, dat de Caspelkercken, de nicht wider den eine mijle weges van vnser stadt Haderslene liggen, scholen ere costers dorsuluest vt der scholen nemen vnd de szo nha Ripen liggen, scholen die Custers vt der schule to Ripen nemen, vp dat die scholen dar dorch by macht bliuen.

Eth schal ock friig sin, dat sie in den groten Festen mögen Gloria in excelsis vp latin singen; des gelicken alleluja, vnd eine Sequentien also Grates nunc omnes, victime paschali, veni sancte spiritus, vnd de leijssen darjnn, item dat latinische patrem, præfatien, sanctus vnd agnus dei. Doch dat aleine vp de groten festen.

Dusse feste schalen sie vorkundigen vnde mit eren luden fieren, vt christlicker leue, dat ere gesinde vp desulnige Dage sich magen rowen vnd enthalen vnd gades wort hören vnd leren, nemlicken: alle Sondage; Wijnachten dre dage; de dach der

alle søndage; i julen tre dage; omskærelsens dag (1. Jan.); kongernes dag, som man kalder den (6. Jan.); kyndelmisse dag (2. Febr.); vor frues bebudelses dag (25. Marts), og når den falder på skærtorsdag eller senere, så skal man éndrægtig holde den om løverdagen før palmesøndag; i andet tilfælde må den ikke flyttes; langfredag før middag; påske tre dage; himmelfartsdagen; pinse tre dage; st. Hans døberens dag (24. Juni); vor frues bjergegangs dag (2. Juli) og st. Mikkels eller englenes dag (29. Sept.).

Apostlenes dage skal de ikke forkynde til at højtidelig holde. Men når der falder en aposteldag i ugen, skal de søndagen tilforn, når de har prædiket det sædvanlige evangelium, sige: kære venner, i denne uge på —dag, det er den hellige —dag, skal I ikke holde særlig højtid, — og så kan de sige en smule derom, så meget som evangelierne og apostlernes gerninger formelder derom. Især skal de undervise folk derom, at gud har forebildet os de

---

besnidinge; der Koninghe dach, also me ome nennet; Lichtmissen dach; vnser frowen vorkundinge dach, vnnd wen de vp den gronen donnersdach valt effte darnha, szo sal me ohn ein trechticklich vp de sonnauent vor palmarum holden; sunst sal men ehn nicht transfereren. Stillefridach vor middage; Pasken dre dage; den hemmelfart dach; pingsten dre dage; Sant Joannis baptisten dach; vnser frowen berckgang dach, vnd Sant Mikel effte der engel dach.

De apostel dach scholen sie nicht vorkundigen tho vierende. Sunder wen ein apostel dach in der weken velt, scholen sie des sondages touorn seggen, wen sie dat gewanlicke euangelium geprediget hebben: Leue frunde, in dusser weken vp N. dach, is sant N. dach, darue gij nicht sunderlich fieren van maken, vnnd magen den ein weinich daruan seggen, szo vele also de eua(ngeli)a vnd acta ap(osto)lica daruan melden. Nemlichken scholen sie de lude vnderrieten, dat vns got de leuen billigen hefft

kære helgener, ikke at vi skal gøre afguder af dem, eller anråbe dem som hjælpere i nøden, thi han alene er vor nødhjælper o. s. v., men at de skal være et eksempel for os på hans nåde og barmhjertighed, at vi hos dem lærer at erkende guds nåde og barmhjertighed, at ligesom gud har taget dem ud af deres syndige liv uden deres fortjeneste og af nåde har gjort dem salige, således vil han gøre mod alle dem, som forlade sig på ham osv.

Vilde folk så komme i kirke paa aposteldagen, så kan de vel prædke eller også holde messe, hvis de har kommunikanter, dog at de på disse dage lader folk frit skøtte deres arbejde og ikke indlader sig med dem herom.

Ellers skal de om søndagen og på de andre højtider éndrægtig prædke og udlægge det sædvanlige evangelium, på den vis som de læser det i doktor Mortens postiller. De skal ej heller forlade evangeliet og prædke noget andet, som det er berettet os at nogle gør.

vorgebildt, nicht dat affgader darvan scholen maken, effte sie also nothhelper anropen, wente he is aleine vnsse nothhelper etc., sunder dat sie vns sin scholen exempel siner gnaden vnd barmhartickeit, dat wij by ene leren erkennen gades gnade vnde barmhartickeit, dat also got de suluigen abn ere vordenste hefft vth eren sundlicken leuende genamen vnd vth gnaden salich gemaket, szo wil he alle denne de ehm vortruwen donn etc.

Volden ock de lude tor kercken kamen, an den aposteldagen, mochten sie wol predigen, effte ock misse holden, szo sie Communicantes hebben, doch dat sie de lude laten vp dussen dage frij eres arbeedes warden vnd sick nicht hirusse zanken.

Sunst scholen sie des Sondages vnd vp andern vierdagen eindrechtlickken dat geuonlich ena(ngeli)on predigen vnd vthleggen, vp de wijsse also sie dat in den postillen doctoris Martini lesen. Sie scholen ock dat Euangelium nicht nalaten vnd anders wat predigen, also etlich don, wie wij berichtet sijn.

12 De skal også i deres prædkener formane folket til fred og lydighed mod deres øvrighed, med anførelse af guds bud, at de gerne giver og betaler deres tiende, skat og skyld, dertil også gør legemlig tjeneste og hvad de ellers er deres øvrighed eller nogen anden skyldige osv. At de endvidere stadigen beder gud herren for den verdslige øvrighed, ved hvilken gud her på jorden giver og opholder os fred, god tid og et roligt stille væsen. Også for biskoppen og præsten, at han ville lyse for dem og ville give dem sit ord kraftig i munden og ville afvende alle sekter, falsk lære og forargelse.

Endvidere, at de også beder for timelig fred, for god tid, at gud ville vende fra os pestilens og al ond sot og anden sin vrede og straf og bevare og beskærme os for djævelen og alt ondt. Og derfor skal de også hver søndag, når prædkenen er ude, synge litaniet med hele menigheden på dansk.

Sie scholen ock in eren predicken dat volck vormanen to frede vnd gehorsam iegen ere auerichkeit, mit vortellinge vnde antekinge gades gebades, dat sie ock ere tegende, schatte vnd schulde, dartho ock lyfflicken denst vnd wes sie sunst schuldich erer auerikeit edder sunst weme sie plictich, gerne gouen, don vnde betalen etc. Dat sie ock stedicklicken got dem heren bidden vor de werltlicken auerickeit, dorch welkere got vnns hirup erden Frede, gude tiidt vnde ein rowsam stelle wesent gijfft vnd beholt. Ock vor de Biscoppe vnd prediger, dat he die vorlucthen vnd ene sin wort kreffticklich will in den mundt doen, vnde wille allen Secten, Falsken lere vnd Ergenisse affwenden.

Item, dat sie ock bidden vor tidlicken freden, vor gude tiidt, dat got wille pestilenzige vnd alle bösse kranckheit vnd sunst sinen torne vnd straffe van vns wenden vnd vns vor den duuel vnd allen ouel behuden vnd beskermen. Vnd derhaluen scholen sie ock alle Sondage, wen die predicke vth is, mit den gantzen volk de Letanie singen vp deusch.

De skal endvidere hver søndag efter prædkenen frem-sige katekismen fra ord til andet, d. v. s. de ti bud, troen, fader vor og dåbens og nadverens sakramentes ord. De skal også to gange om året prædke og udlægge katekismen med korte ord, nemlig på de syv søndage før påske, således at de begynder de ti bud på søndagen esto mihi [fastelavn] og gennemgår den første tavle eller de første fem bud, søndagen derefter alle de andre, søndagene reminiscere og oculi troen, lætare fader vor, judica om dåben, palmesøndag Kristi nadvere.

På samme måde de syv søndage, som følger næst efter mikkelsdag. På langfredag skal de læse hele lidelses-historien på prædkestolen, således som Johannes beskriver den i sit 18. og 19. kapitel og gøre en tale derefter om Kristi lidelse, hvorledes den er givet os til et sakramente og til et exempel.

Sie scholen ock alle Sondage nha der predickey, van worden thon worden vortellen den Chatechismum, dat is de thein gebot, den gelouen, dat vader vnser vnd de wort van der dope vnd Sacramenta des altares. Sie scholen ock twige ihm jare denn Catechismum prediken vnd vthleggen, mit korten worden, also de söuen sondage vor paschen, dat sie vp den Sondagh Esto mihi anheuen de thein gebade, maken den die ersten taffeln vth, effte die irsten viff gebot, den andern Sondach dornach die andern alle; vp Sundach Reminiscere vnd oculi den gelouen, Letare dat vader vnse; judica van der döpe, palmarum van dem auenthmal Christj. Dessulnigen geliken die söuen sondage die negest nha michaelis volgen.

Vp den stillen fridach scholen sie die gantze passien lessen, vp den predickstull, als Joannes beschrift, am acteinde vnde negenteinden Capittel, vnd darnha einen Sermon don, van den liden Christi, whu vns die gegeben is thom Sacramente vnd thom exempel.

Om skriftemålet og alterens sakramente skal de ofte undervise folket, især på palmedagen, når de har prædket evangeliet, og påskemandag eller når det ellers tykkes dem bekvemt.

De skal også allesammen have ægte hustruer, som de er åbent trolovede med og efter kristelig skik har ladet sig give ved en præst. Men om nogen ikke vilde gifte sig, skal han give os, eller den vi forordner dertil, en grund, hvorfor han ikke gifter sig; thi nogle foregiver stor kyskhed, som dog er for orde med kvinder.

Præstekonerne skal også være tugtige og føre et kristeligt levned, ikke leve i frådseri og drukkenskab, ikke drive ægteskabsbrud, horeri eller anden utugtighed. Hvis de ikke holder dem nogenlunde, skal de finde unåde hos os og skal det være dem en dødssynd, hvad der er andre en daglig synd; thi de skal jo billigvis ikke blot lære med deres ord, men også med deres levned.

Van der bichte vnd Sacrament des altars sollen sie vaken dat volk vnderrichten, sunderlicken am palmdage, wen sie dat euangelion geprediget hebben, vnd des mandages in den paschen, edder wen eth ihm sunst bequeme duncket.

Sie scholen ock altomale echte wiuere hebben, die sie opentlicken vortrwet vnd nha christlicker gewonheit sich hebben dorch einen priester geuen laten. So auerst jemandt nicht frien wolde, sal he vns effte den, die wy dartho vorordent, orsake anteken, warumb he nicht friet; wente etlike geuen grote kuskeit vöre, die doch mit wiueren beruotiget sin.

Eth scholden ock die priesterwiue sin tucktick vnd christlich leuent furen, nicht in frösz vnd schwelgeryge leuen, nicht ebrechérige, hurige, effte ander vntuchtigheit driuen. Whu sie sick auerst nicht billicken holden, salen sie by vns vngenade befinden vnd schal er ein dothlich sunde sin, dat ehn buten eine degeliche sunde is; wente sie scholen jo billiche nicht mit dem worde alene, sunder ock mit leuende leren.

Derfor skal provsterne have et særligt tilsyn med præsterne, at de holder sig ærligt og tugtigt, prædker og lærer rettelig og er endrægtige i lære og ceremonier, og tilsige os, hvad de finder anderledes, eller de skal selv være skyldige.

Visitatorerne skal også årlig opkræve prokurationen af præsterne, d. e. de penge, som de har bevilget at give os for dermed at holde lærde mænd her i Haderslev og som er satte til julen; dem skal visitatorerne overantvorte vor borgskriver i Haderslev i én sum hvert års kyndelmisse. Skulde nogen af provsterne komme i restans og ikke betale inden otte dage efter at han bliver krævet, skal han derefter betale det samme og igæld dertil. Men de, som endnu er skyldige fra dette eller forgangen år, skal yde det fra nu inden påske.

Hvis præsterne bliver usåtted med bønderne, eller

Darumb salen die praueste ein sunderlich vpsein hebben vp die prester, dat sie sick erlich vnd tuchtigen holden, recht predicke vnde leuen vnd in der lere vnde Ceremonien eindrectick szin, vnd wat sie anders befinden vns ansegggen, edder sie salen suluest schuldich sin.

Die visitatores schollen ock jarlickes van den prester inmanen die procuratien, dat is dat gelt, dat sie vns to geuen vorwilliget hebben, gelerde lude alhie to Hadersleue damit tho holden, welckes vp winachthen bedaget; dat schalen die visitatores alle jar vp lichtmisse in einer summa vnsen borchsriwer tho Hadersleue auerantworten. Worde auerst jemandt van den prauesten hinderstellick vnnd solckes binnen acht dagen darnha, wen he eins darumb angespraken is, nicht betalen, szal he hernbals dat suluige betalen vnd noch so vele dartho. Die auerst nu noch schuldich sint van disen effte vorgangen jare, schalen dat vthrichten twischen hir vnde pasken.

Wen ock die prestere mit den buren thwistich sin, effte

hvis bønderne nægter ham deres tilbørlige pligt, eller også bønderne har at klage over dem, så skal provsterne forlige dem tilsammen i det gode. Kan de ikke, skal de lade sagen komme for os.

De skal også allesammen døbe på dansk, undervise folk fittig i deres prædkener om dåben, at de véd, hvortil den er indsat; thi de som døbes, døbes i Kristi død, som Pavlus siger, de ifører sig og Kristus; thi vanddåben betyder bod, smerte og sorg over synden, at vi véd, at vort hele naturlige liv og levned er syndefuldt og fordømmeligt, og vi må afdø derfra, vi griber Kristus med troen, han der har tvættet os med sit blod og har rensset os fra vore synder og har meddelt os sin uskyldighed, retfærdighed, liv og salighed. Således er dåben os et tegn på fuld nåde, at han vil være vor beskærmer og vor gud og vi hans folk. Er småbørn døpte i huse, dem skal de ikke

---

die buren ehn wegern ere gebörlicke plichte, effte ock die bure auer se to klagen hebben, szo salen sie die praueste thosamen in der gude vorlicken. Konnen sie nicht, szo schalen sie die sake an vns gelangen laten.

Sie schölen ock alle vp densch döpen, die lude ock vlitigen vnderrichten in eren predicken van der döpe, dat sie weten wartho die ingesettet, wente die so gedoeptet werden, die werden in den doedt Christj gedöfft, alse Paulus secht, sie thein ock Christum an, wente die waterdoepe bedudet bote, rowge vnd leide vor die sunde, dat wij weten, dat vnse gantze naturlicke leuen vnd wesent, suntlicht vnd verdomlich ist, vnd wij möten dem affsteruen, wij faten auerst Christum mit dem gelouen, der vns mit sinem blude gewaschen vnd van den sunden gereiniget hefft, vnd hefft sine vnschuldt, gerechtickeit, leuent vnd salickeit mitgedelet. Szo is vns de döpe ein teken der gnade gades, dat he will vnser behuter vnd got szin vnd wij sin volk. Sint kindeken in den husern gedöfft, die schalen sie nicht noch ein-

døbe nok engang, men de skal lade dem bringe i kirke og kun spørge om hvorvidt de er rettelig døbte; finder de, at de er rettelig døbte, skal de ikke læse nogen djævelbesværgelse over dem, men troen og fadervor og Markus's evangelium skal de læse over dem i faddernes nærværelse, og så sige til fadderne: kære venner, dette barn N. er allerede døbt og har modtaget den hellig ånd og syndernes forladelse, derfor vil vi ikke døbe det nok engang, for at vi ikke skal spotte den hellige ånd; men I er stævnede hertil, for at I kan vide og vidne, at det er rettelig og kristelig døbt; og læs så den sidste bøn: den almægtige gud osv.

Når de så kræves til de syge, da skal de flittig under-vise dem i troen osv. og at gud tilsender os sygdom og lidelser, ikke for at vi dermed skal gøre fyldest for vore synder, thi dem har Kristus gjort fyldest for med sine

---

mall doepen, sie schalen sie auerst laten in die kercke bringen vnd al enen darnha fragen, effte sie ock recht gedoefft szin; finden sie, dat sie szin recht gedoefft, schalen neen exorcismus auer sie lesen, sunder den gelouen vnd vader vnse vnd dat Eua(ngeli)on Marcj schalen sie in jegenuertickeit der vaddern auer sie lesen, vnd denne seggen to den vaddern: Leuen frunde. dit kinth N. ist alrede gedoept vnd hefft den hilligen geist vnd vorgeuinge der sunde entfangen, darumb willen wij eth nicht wedderumb doepen, dat wy den hilligen geist nicht lestern, gij sint hir auerst bygfordert, dat gij weten vnd betugen mögen, dat idt recht vnd christlich gedoefft is; vnd les denne dat letzte gebet: de almectige got etc.

Wen sie dan tho den krancken gefordert werden, dij schalen sie vlitigen vnderriichten in deme gelouen etc., vnd dat got vns kranckheit vnd liden toschicket, nicht dat wij darmede genoch doen vor vnse sunde, wenthe dar hefft Christus mit sinen lidende genuch vorgedan, sunder dat he vns dadurck vormane tho der

lidelser, men for at han derved kan formane os til bod og til vor rette bekendelse, og tugte os dermed som sine kære børn, tegner os således og signer os med det hellige kors, hvorved vi visselig må erkende, at vi tilhører gud og er hans kære børn. Hvorfor vi heller ikke skal frygte for døden, thi Kristus har dødet den, så den aldrig mere skal være for hans andet end en afsked fra denne verden til en anden verden, således som Kristus siger: hvo som tror på mig, han skal ikke se døden, men han er trængt gennem døden ind til livet.

Når de syge begærer sakramentet, skal de give dem det. De skal lade en skive (et bord) dække med en ren bordduk og sætte et brændende lys derpå, når man kan få det, og lægge brødet derpå og hælde vin i kalken, vende sig om foran skiven og tale i denne mening: Vor herre Jesus Kristus har sagt i evangeliet, hvor to eller

---

buete vnd tho rechter vnser bekenthus, vnd thuctiget vns darmede also sine leuen kindern, tekent vns also vnd seegent vns mit dem hilligen crutze, darbij wij mögen gewissiglich erkennen, dat wij got anhören vnd sine leuen kindere sin. Derhaluen wij vnsz ock vor dem dode nicht forthen schölen, wente Christus hefft ehn gedödet, dat he jen sinen neen dat mer is, sunder ein affscheidt van disser werlt in die ander werlt, whie den Christus secht: wol (!) in my gelouet, de wert den doet nicht seen, sunder he [is] dorch den dodt gedrunge in dat leuent.

Wen ock de krancken dat Sacrament begeren, scholen sie dat ehn geuen. Sie schalen laten eine schine decken mit einem reinen diszdoke vnd ein bernende licht darup setten, efft me dat hebben kan, vnd leggen darup dat brot vnd geuen win in den kelk vnd keren sich dan vmme vor der schiuen vnd reden vp dusse meininge: Vnse her Jesus Christus hefft gesecht in dem Euangelio who twe effte dre vorsammelt szin in meinem

tre er samlede i mit navn, der er jeg midt iblandt dem, og hvad de vil bede om i mit navn, det skal vederfares dem. Siden vi da her er forsamlede i herrens navn at begå hans hellige nadvere og modtage hans testamente, vil vi bruge det med den rette tro og røgte og modtage det efter hans befaling med hans egne ord, til vore synders forladelse, amen. Derpå siger de troen og fader vor. Tage da brødet og sige: Vor herre osv. og give det da den syge. Derefter tage han kalken og sige: Ligeledes osv. og give den på samme måde den syge. De skal også, når de således røgter sakramentet, have en ærlig klædning på eller en kjole, for hæderens skyld.

Endvidere, visitatorerne skal hvert år ved Mortens dag, en 8 dage før eller efter, drage omkring og tage regnskabet af alle kirker i overværelse af sognepræsten i et hvert sogn og af bønderne og tage de penge, som er

---

namen, dar bin ick midden wnder ehn, vnd wat sie werden bitten in meinem Namen, dat schal ehn wedderfaren. Dewile wij denne hir vorsammelt szint in dem namen des herren, sin hillige auentmal tho began vnd sin testament tho entfangen, wille wij des also mit dem rechten gelowen gebrucken vnd dat nach sinem beuel mit sinen eigen worden handelen vnd entfangen, to vorgeuinge wnser sunde, amen. Vnd seggen den den gelouen vnd dat vader vnser. Neme dan dat broth vnd spreke: Vnse herr etc. vnd geue idt dan dem krancken. Darnha neme he denne den kelck vnd spreke: Dessuluen geliken etc. vnd geue den also ock dem krancken. Sie schalen ock, wen sie dat Sacrament so handelen, ein erlik kleit an hebben, effte ein rockeln, vm der Erlichkeit willen.

Item de visitatores schalen alle jar vmb Martinj acht dage vor effte nha vngeferlick vmmeher thien vnd rekenschop nemen van allen kercken in iegenwerdickheit der kercherren in einem juuelicken kaspel vnd der bueren, vnd van dem gelde, dat vor-

forhånden, 8 skilling lybsk for sig selv for sin ulejlighed, og 8 skilling til skriveren, og en gylden eller to, eftersom der er penge for hånden, i katedratikum eller bispepenge, som vi vil have til hjælp til at holde lærde folk. Hvad der ellers er mere af penge, skal de forsegle og lade vel bevare. De skal så også flittig spørge sognefolkene, hvorledes deres præst holder sig, i henseende til lære og levned; er der tvistigheder mellem præsten og sognefolkene skal de forfige og bilægge dem; kan de ikke det skal de tilsige os dertil. De skal derpå og i særdeleshed udspørge, om der er nogle i sognet, der tiender falsk, der ikke giver præst eller degn deres pligt, der er berygtede for ægteskabsbrud, horeri, jomfruskænden eller anden syndig og ukristelig handel osv., og når de har udrettet dette, skal de ufortøvet komme til os og tilsige og melde os alt hvad de har hørt og fundet i sognene.

---

handen is, nemen acht sz lubsch vor sich vor ere vngemach vnd acht sz vor den schriuer vnd 1 flor. effte twe flor., darnha vel gelde vorhanden is, vor cathedratikum effte Bischopegelt, dat wij to hulpe hebben willen, gelerde lude to holden. Wes sunst mer van gelde dar is, schalen sie besegeln vnd wolbewaren laten. Sie schalen ock alsdenne flitigen fragen van den kaspelluden, whu sick ere kerckhere helt, der lere vnd des leuendes haluen; vnd ifft thwistinge zwischen den kerckherren vnd den kaspelluden is, die scholen sie vordragen vnd byleggen; konnen sie auerst nicht, so scholen sie solkes vns anseggen. Sie schalen alsdenne ock sunderlicker vthfragen, efft dar welck im kaspel sin de falsch tegende, de den kerckherren vnd den köster nicht ere plicht geuen, de van Ebrokerie, hurerie, maget schenden effte andern sundtlicken vnd vnchristlicken handel beructiget sint etc. vnd wenn sie solkes vtgerichtet hebben, schalen sie vnuortaget tho vns kamen vnd vns anseggen vnd vormelden alles wat sie in den kaspeln gehöret vnd gefunden hebben.

Vi har også forbudt hemmeligt ægteskab eller forlovelse, d. e. at børnene ikke skal forlove sig i ægtestanden uden forældrenes vidende og vilje, eller deres, som er i forældres sted. Derfor vil vi også, at ingen af vore præster skal signe eller sammengive slige personer. De skal ej heller give nogen sammen, som ikke tilforn om søndagen offentlig på prædikestolen er bleven opbudne osv.

Det er også vor begæring til eder alle, og vi vil nådig have det således, at I adlyder og er lydagtige visitatorerne, her Johan Smidt i Øsby i Haderslev herred, her Mattis Bager i Bjert i Tyrstrup herred, her Erik i Bevtoft i Rangstorp herred, her Nils i Hammelev [Gram herred], her Tyge i Skærbæk i Hvidding herred, og her Tomas i Hygom i Kalvslund og Frøs herred, — og aldeles fæste tro til dem lig vor egen person i alt, hvad de på vore vegne måtte tilsige eder; det vil vi erkende for enhver med vor gunst og nåde. —

Wij hebben ock vorbaden die heimlicke ehestifftinge edder vorloffnisse, dat is, dat sick de kinder nicht schalen vorlaunen in den Ehestant ahne wetent vnd fulbort der oldern, edder der in de oldern Stede sint. Darumme willen wij ock, dat neen van vnser prestern solke personen schal segen edder to hope geuen. Sie schalen ock nene tho hope geuen, de nicht tonorn des Sondages opentlichen vp den predigstole sin vpgebaden etc.

Vij begeren ock an iw alle, genediglich willent ock gentzlich gebaedt hebben, gy willet den Visitatores als Ehr Johan Smidt tho Asseby in Hadersleue herde [her Mattias Pistoris to Berth in Tustrop herde], Ehr Erick to Beuetofft in Ranckstorp herde, Ehr Nils to Hammeleff, Ehr Thucke to Scharbeke in Hwitting herde vnd Ehr Thomas tho Hugum in Calslundt herde vnd Froesherde gehorken vnd gehorsam sin, vnd in allen wat sie iw van vnssent wegen anseggen werden gentzlich gelouen, gelick vnser suluest person, geuen vnd tostellen; dat willen wij vmb einen idern mit gunstigen gnaden bekennen.

Der er bevaret to beretninger om mødet i Haderslev, den ene på dansk, af Tomas Knudsen i Hygum, den anden på plattysk. Denne sidste stemmer dog i så høj grad overens med den anden, at den nærmest må antages at være af samme forfatter, men som det synes ældre og mere kortfattet. Den danske er trykt i kirkekalenderen (s. 177 fl.); af den anden meddeles her hvad der vedkommer mødet.

„Ved højbårne fyrste og nådige herre hertug Kristians alvorlige mandat blev alle sognepræster i hele Tørning len, boende indenfor Ribe eller anden steds, stævnedes til Haderslev for at fremstille sig og lade sig forhøre. Nogle præster spurgte ved den tid biskoppen, som hed Iver Munk, hvad de i dette tilfælde skulde gøre, hvorpå han svarede, at såsom det var hans fyrstelige nådes vilje, såvel som hans højnægtige fader kong Fredriks, vidste han ikke med nogen ret at gøre indsigelse derimod. Da vi nu alle fra hele Tørning len mødte, blev først foreholdt os at takke gud den almægtige for hans guddommelige ord, ved hvilket vi var udfriede af pavens vildfarelse samt alle munkes hykleri og nu vidste at der ene ved Kristi lidelse er salighed at opnå osv.

Derefter foreholdt hans nåde os, at hans nåde efter sin herre faders råd havde indkaldt tvende lærde mænd, nemlig Dr. Eberhardus Wijdenssee og Mag. Johannes Vandel, der skulde læse offentlig over de bibelske skrifter og det græske sprog. Samtidig blev det alvorlig påbudt os alle i Tørning len at komme på deres forelæsninger og ind-drikke den kristelige religions rette grund, uden alt hykleri,

før vi for fremtiden lærte den fra os. For det tredje blev der imidlertid skriftlig givet os en reformation af den kristelige lære, efter hvilken vi skulde holde os i vor tjeneste (ministerium religionis), indtil vi måtte voxe op til større skikkelse i den kristelige lære, hvilke artikler alle blev opteguede af mig, i alle deres artikler og klavsuler.“

Der fortælles nu endvidere om den ed, præsterne ved denne lejlighed måtte aflægge, valget af herredsprovster osv. Af Tomas Knudsens fortælling vides det, at enkelte genstridige præster blev afsatte, ligesom der er bevaret enkelte breve fra den nærmest følgende tid, der viser, hvorledes hertugen nu anså sig for alle sine kirkers eneste foresatte. Tomas Knudsens eget kaldsbrev på pergament, udstedt af hertugen den 23. Juli 1528 (altså i stedet for det ældre af biskoppen), er således endnu bevaret; ligeledes et ældre, fra 30. April, for Peder Madsen i Agerskov. Da Povl Mikkelsen i Hvidding ikke vilde underkaste sig sin nye øvrighed, afsatte hertugen ham ved brev af 13. Maj til herredsfogden, hvem han pålagde at fremstille den nye præst Kristen Nielsen, ved at ride omkring med ham til sognemændene, idet han alvorlig skulde pålægge alle at lade ham „sidde ved kirken“ rolig og uhindret til hertugens tilstedekomst; vilde biskoppen i Ribe lægge sig imellem, skulde herredsfogden henvise ham til hertugen, der nok skulde svare for sig. — Enkelte andre steder gik det på samme måde; men hermed var da reformationen lovfæstet i et ikke ringe område, indenfor vort fædrelands grænser.

Det var en lille luthersk kirkeprovins, omfattende en hovedkirke med præsteskoie og over 60 landsbysogne; i spidsen stod en verdslig herre, lig en af de lutherske småfyrster i reformationens hjemland. Kirkerne var unddragne to

bispedømmer, hvis biskopper ikke formåede at modsætte sig dette overgreb mod deres nedarvede ret. Og den mand, som havde dannet denne nye kirke og givet den en vel afvejet luthersk ordinans, var den samme som ni år senere grundlagde hele den dansk-norske kirke på samme grundvold. Præstemødet i Haderslev i foråret 1528 var en forløber for rigsdagen i København i efteråret 1536.

Om Sønderjyllands folkeviser

af Axel Olrik.

Når man gennemgår rækken af gamle viser, der er sungne i Sønderjylland, viser det sig straks, at det er de fælles danske folkeviser, som er kendte der. Og hvad egn af Danmark vi så går til, både de sangrige og de fattigere, vil altid fællesskabet vise sig som det overvejende. Men når man ser nøjere efter, så får man øje for, at der i forskellige egne gør sig en forkærlighed gældende for enkelte grupper af viser; således er de sangrige jyske hedeegne forholdsvis rigest på trylleviser, medens et præg af religiøst alvor udmærker en del af den sydsællandske vise-sang.

I Sønderjylland er der fundet på folkemunde en 45-danske folkeviser fra middelalderen og 21 ældre skænteviser, hvoraf nogle også går tilbage til middelalderen, desuden mange viser og sange fra nyere og nyeste tider. Er dette end ikke så rig en visesang som i Nørrejyllands hedeegne, hvor en enkelt ihærdig samler har bragt 150—200 gamle folkeviser for dagen, så hører dele af Sønderjylland dog til de gode viseegne og har meget ejendommeligt at opvise. Det er da ikke blot valget af viser, der frembyder ejendommeligheder; men også har i nogle tilfælde de enkelte viser undergået en omdannelse i navne, stedlig tilknytning, melodi og i selve indholdet.

Forud for det tidsrum af folkevisernes liv, som her skal gøres rede for, ligger deres tilblivelsestid. De første viser på dansk er rimeligvis opståede i tolvte århundrede, og så er digtningen fortsat middelalderen igennem; viserne er dels overførte fra et af nabofolkenes sprog, især tysk, nederlandsk og engelsk, dels er de blevne til i landet selv. Til danske viser fra middelalderen regner vi også viser fra Sverig og Norge, enten de er komne hertil i middelalderen eller senere; disse viser bliver nemlig ikke over-satte til dansk, men synges efter i en sprogform, der i den første tid er mest svensk eller norsk, men siden bliver overvejende eller helt dansk; fra Sønderjylland skal vi siden fremføre et par meget tydelige eksempler på denne overgang. Fællesmærke for de gamle folkeviser er, at de er digtede i simple to- eller firlinjes vers, der holdes sammen af et enkelt rim; som regel har de et efter hvert vers gentaget omkvæd. Desuden udmærker de sig ved simpelhed i udtrykket og ved, at sætningerne underordner sig versets rytme. De tegner hvert optrin med få, men tydelige træk; de begynder altid med en eller to personer i et eller andet forhold, som vor fantasi let opfatter; de begynder aldrig med mange personer, aldrig i stærkt bevæget samtale eller handling, heller aldrig med begivenheder, der strækker sig over et længere tidsrum. Fra den rolige begyndelse udvikler handlingen sig så gennem livlige samtale-optrin til selv den stærkeste spænding. Denne stærkt dramatiske fremstillingsmåde har de middelalderlige folkeviser arvet fra vore ordkvad. Mod middelalderens slutning tabte den danske eller nordiske vise-digtning i skabeævne; oversættelser af fremmede folkeviser blev mindre selvstændige end før, og således dannedes

de gamle folkevisers yngste lag, mest ved oversættelse fra tysk, og med dem kom en skare af yngre tyske folkesange, der blev oversatte og udbredte under navn af „borgestueviser“. Men da kilderne til den danske folkevisesang var udtørrede, svandt også strømmen bort; i 17de århundrede uddøde den gamle visesang hos adel og borgere, kun bondestanden holdt endnu en tid fast ved folkeviserne, til de fleste af dem ind i dette århundrede er forsvunden af folkemunde.

En nærmere redegørelse for viseforrådet hos en enkelt dansk landsdels bondestand haaber jeg skal kaste noget lys, ikke blot over den bestemte landsdels historie, men over folkedigtningens liv og livsvilkår i det hele taget. Sønderjyllands forskellige egne har netop budt folkeviserne å ulige vilkår, at vi her har eksempler på det forskellige forhold, befolkningen hele Danmark over har stillet sig i til folkeviserne. Men desuden har det særlig interesse at undersøge, om Sønderjyllands plads som grænseland har haft nogen betydning for visesangen; vi vil derved lejlighedsvis få kastet lys over sprog- og nationalitetsforhold.

I.

Blandt folkeviser må vi først lægge mærke til viser om oldtidens helte; disse er de egenlige kæmpeviser, selv om dette navn ofte bruges om alle middelalderens viser. Nogle af dem er gengivelser af nordiske oldtidsdigte; af disse er ingen bleven så berømt som visen om Havbor og Signild: hun har lovet at følge ham i døden, han gribes af hendes fader og skal hænges, lader sin kappe hænge op i galgen for at prøve Signilds troskab, hun tror ham død, sætter ild på sit jomfrubur og

brænder sig inde. Havborvisen lever ikke mere på folkemunde i Danmark; men det ses let, at den her tidligere meddelte vise om „Bjørn på Sønderborg“ har optaget i sig hele den sidste del af „Havbor og Signild“; denne vise lever altså videre i Sønderjylland igennem hr. Bjørns vise. Sammensmeltningen af de to viser er dog ikke særlig for Sønderjylland; lignende former findes i adelsfolks visebøger fra 16de århundrede*): Derimod er den sønderjydske form af visen ene om det prægtige optrin, hvor kongens søster beder om hr. Bjørns sværd til at dræbe sig selv med. Siden forholdet mellem de to viser her for første gang er bleven opredt, vil jeg også i forbigående pege på den mærkelige forskel, der i dette optrin er inellem hr. Bjørn og kongens søster og så Havbor og Signild: hverken hr. Bjørn beder om, eller hans mø udtaler det forsæt, at hun skal følge ham i død; i bønnen om at hun må få hans sværd til minde, går højst en anelse om hendes hensigt, medens tvertimod Havbor frit beder og Signild åbent samtykker i at dø med ham. Disse sidste to er mægtige oldtidsskikkelser; hr. Bjørn og kongesøsteren er mere dæmpede i deres udtryk, ligesom deres optræden heller ikke

---

*) Kun i et enkelt håndskrift (Svanings visebog) findes „Bjørn på Sønderborg“ uforstyrret af Havborvisen. I dette håndskrift lyder slutningen:

Så tog de ungen hr. Bjørn,
bukked hannem over blanken skjold;
så hug de hannem hovedet fra
alt over den grønne vold.

For oven ved det borgeled
der lod den herre sit liv;
for nedden ved den skorsten
der svalt [o: døde] så væn en viv.

er så storladet, om end deres lidenskab er den samme og dens følger også tilsvarende. Det er, som det var forskellige tidsaldre, der giver sig udtryk i disse to digtninger; men af dem ligger kongesøsteren på Sønderborg og hendes dæmpede udtryk for det store forsæt nærmest ved vor tid og vort folk, vel ikke mindst ved Sønderjyderne, som de nu er. — En anden ejendommelighed ved visens sønderjydske form i modsætning til de gamle opskrifter er, hvad vi hører om de elskendes uskyldighed. Men her har den nyere overlevering lagt en fremmed tanke ind i visen for at retfærdiggøre sine helte i enhver henseende; oprindeligt er der kun én undskyldning for kongesøsteren og hendes elsker, den „at deres elskov havde været så stor.“

En anden kæmpevise, den om Ramund den unge, grunder sig på et norsk oldsagn. Denne vise er fra Norge vandret til Sverig, hvor den er udviklet til en slags skæmtevise; og i denne tilstand er den kommen til Danmark og udbredt som flyveblad. Den har også fundet vej til hedeegnen ved Tønder og ved Flensborg, men ikke i nogen form, der afviger fra den almindelige (Feilberg, Fra Heden, s. 116).

Af kæmpeviser om udenlandske sagnævner findes kun én i Sønderjylland. Fra Tislund haves et par opskrifter af visen om Rådengård, der bagtaler fru Gunnild for hendes husbond, kong Henrik, men fældes i tvekamp af Mimmering, der således redder hendes ære. De første vers lyder :

Hans Hendrik skuld a landet fa-r,
 Røngård skuld vær hjæmm å ta landet va-r.
 De skuld Hans Hendrik: a landet fa-r,
 Røngård skuld vær hjæmm å ta landet va-r.
 „Du vogt mig Borg å Brønsvig,
 du vogt mig Borg å Slesvig.“

Disse vers kan give eksempler på, at man søger at lempe udtryk og navne efter hjemlige forestillinger; særlig for den sønderjyske form af visen er, at den lader kong Henrik råde for Borg (Flensborg) og Slesvig, altså gør landet selv til visens skueplads. I denne forbindelse kan det også nævnes, at den sønderjyske overlevering har særlig lyst til altid i folkeviser at gøre „kongen“ til „dan-kongen“.

Af kæmpeviserne var i middelalderen de mest yndede viserne om stærk Tidrik og hans kæmper; men snart skabte nationalfølelsen sig i modsætning til dem egne helte, Holger Danske og Svend Felding, og disse kom til at optræde som danskhedens forkæmpere mod de tyske helte. Tidriksviserne var tidligere yndede af adelen; i folkemunde er de nu ikke fundne uden i nørrejyske hedeegne, der i det hele viser overensstemmelse med adelens overlevering. Viserne om Svend Felding og Holger Danske har været yndede af almenen; i alt fald er de i forrige århundred ofte trykte som skillingsblade. Nu er de ikke fundne i folkemunde hverken i Sønderjylland eller andensteds; men folkesagnene minder om deres tilværelse. Svend Felding er en jysk, særlig østjysk, folkehelt; i Sønderjylland findes ikke spor af ham længer sydpå end i Skrave sogn ved Kongeåen, dér vistest tidligere en „Blakstæld“, opnævnt efter Svend Feldings hest Blak; sagnet vilde vide, at „en kæmpe havde i gammel tid haft sin hestestald der.“ Om Holger Danske fortæller sagnet, at han sidder i bjærget ved Møgeltønder, men når kristenheden er i fare, skal han komme frem og frelse den. Dette sagn, der også findes ved Kronborg, i Vendsyssel og flere steder, stammer fra visen om kong Holger Danske, der overvandt stærk Tidrik og hans tyske kæmper.

Fra kæmpeviser går vi til trylleviser. De har ikke stor udbredelse i Sønderjylland; i mange egne kendes ingen af viserne om ellefolk og havmænd, hvortil dog nogle af de ypperste danske folkeviser hører. Rig på sådanne viser er kun Østerløgum sogn nord for Åbenrå. Her synges Agnetevisen i sin jyske form:

Agneto gik ud på marken og syng,
                   — fuglen synger —
 den bjærremand han stod og lytt hend å.
                   — skynd dig, Agnete!

I denne form synges visen også i indlandet (i Tislund); men desuden har dens ødanske form, hvor en havmand fører hende til havsens bund, været udbredt som skillingsblad, uden dog at vinde så godt fodfæste som den hjemlige form. Der er et par andre viser, som er fælles for Østerløgum og indlandseggen; det er den, om hvordan hr. Magnus narrer bjærgtrolden, og den berømte vise „Elveskud“:

Hr. Peder han rider i roenslund,
 han skyder og jager i samme stund.
 Men dansen den går så let gennem lunden.

Men Østerløgum har desuden to viser, der ikke er kendte andensteds i Sønderjylland; den ene er visen om jomfruen, der røber, at hun er bjærgmandens viv, og til straf lukkes i bjærget. Smuk er slutningen på den, hvor hun tvungen af bjærgmandens ord må følge ham til bjærget, og hvor hendes børn så tager imod hende:

De to de bår hend hø-nd og stol,
 — for tiden den göres mig lang —
 de to de bår hend guldkammel under fod.
 — heja hvor sorgen er tung!

De to de bår hend ø mad å ø bord,
 de to de kaldt hend deres lille kær mor.

Hend eneste datter kom så smal som en vånd,
hun kom med en sølvkande på hend hvidesten hånd.

„Idag så skal i drikke med mig,
imårn så vil æ virk guld med jer.“

Hun tog en for munden og drak en lidt a',
så soved hun hen, alt som hun sad.

Så kunde de hø-r et så langt ud i land,
— for tiden den göres mig lang --
hvordan den bjærrømand i bjærget sprang.
— heja hvor sorgen er tung!

Den anden Østerløgum-vise er den om ungersvenden, der sover på elverhøj, og som ellekonerne vil drage ind i deres dans, men han reddes ved hanegalet. Det skal være foregået på Hanebjerg i Østerløgum sogn; men af visen er der ikke nåt til os mer end det vers:

Å hør do, ungersven, å vil do int
mæ vos ejawten ta-l,
så skal, inden kok gal, di søslavn knyv
ret lig^a dint hja-rt i dva-l.

Af alle viser om menneskers omskabelse i dyreham og senere forløsning har ingen fundet et hjem i Sønderjylland; kun lige på nordgrænsen, i Vester-Vedsted ved Ribe, synges om jomfruen, der er omskabt til nattergal og forløses, da hun når at fortælle en ridder sin skæbne; men denne vise er udbredt i skillingsblad og synges i temlig ordret ens former i mange egne af Danmark. — Medens Mellems- og Vestslesvig ikke havde nogen af de andre trylleviser, findes derimod en gengangervise om „moder under mulde“, der kommer og ser til sine børn, da stedmoderen ikke er god ved dem, ret almindelig i Sundeved; og en vise med religiøst præg, „Engelens budskab“, er kendt i Flensborgegnen, Sundeved og måske flere steder.

Årsagen til, at trylleviserne ikke ere talrigere til stede

i Sønderjylland, vil nogen måske søge i, at fantasien skulde være mindre udviklet hos Sønderjyder end i andre danske egne. Men vi kan dog finde nærmere liggende grunde ved at agte på visernes sammenhæng med folkets øvrige digtning og overtro. Viserne om ellefolk er mindst udbredte, fordi den største del af Sønderjylland slet ikke kender dette ord *ellefolk*, men i stedet derfor siger *under-vætter* eller *underbos-tøj*, og de til dem knyttede sagn er forholdsvis fattige.*) Kun i den del af østlandet, som ligger nord for Åbenrå, lever ellefolkene i folketroen, og her findes ellefolks-viserne talrigst; mærkeligt er det, at ikke blot elverhøjvisen er stedfæstet der, men at også „Elveskud“ har indvirket på sagnannelsen.***) Derimod spiller sagn om gengangere en stor rolle i hele Sønderjylland; og ganske svarende hertil har viser om disse æmner udbredt sig også til egne, der ellers ikke har trylleviser. Også her møder os et lignende forhold som med sagnet om den elverskudte i Østerløgum; fra Sundeved, hvor „moder under mulde“ var bedst kendt, haves et sagn (fra Gråstén), der står i et lignende forhold til visen som Haverslund-sagnet til „Elverskud“. Således viser folketroen sig medvirkende til at afgøre, hvilke viser der slår

---

*) Det er lærerigt at iagttage, hvorledes man i viserne har skaffet sig af med ordet *ellefolk*. I Østerløgum-opskriften af „Elverskud“ er ellekvinder ombyttede med *troldekvinder*; den tilsvarende opskrift fra Agerskov nævner dem som *dværge* (et ord der ellers ikke er meget brugt i sønderjysk), og ellefolkene navn har den kun beholdt i det vist af sangeren uforståede *alvevegren*. *Bjærgtrolde* og *bjærgmænd* går bedre i viserne, da trolde og bjærgmænd er velkendte fra sagn.

***) Sagn om den af ellepigerne dræbte ungersvend fra Haverslund i Østerløgum sogn, se Danmarks gl. folkeviser IV 833.

rod og hvilke der forsvinder; og på den anden side øges det stedlige sagnstof ud af folkeviserne.

Endnu må vi nævne en af trylleviserne, der dog ikke plejer at regnes med til disse. Det er den i forrige hæfte meddelte angelske vise om hr. Vilmer, der rider ud at lede om sin kæreste. Vel ser den „grevinde“, der har hende hos sig, ret menneskelig ud; men når vi hører, at møen ikke har set solen i syv år, så aner vi, at hun er bjærgtagen eller noget lignende; og visens svenske og norske opskrifter lærer os, at det ikke er en grevinde eller, som en gammel dansk opskrift kalder hende, „algrevens frue“, men at det er en havfrue, som holder Vilmers fæstemø indelukket. Ikke blot den sønderjyske, men hele den danske overlevering har ombyttet det overnaturlige væsen med et almindeligt menneske; grunden hertil kan være en lignende som ved Sønderjyllands fattigdom på ellefolkviser: havmænd og havfruer har for de fleste danske egnes vedkommende spillet meget ringe rolle eller været helt ukendte; for resten er det ikke uden eksempel, at det overnaturlige udviskes i en vises danske form, men bevares i den norske eller svenske.

Af viser om historiske personer er der ikke fundet nogen hel opskrift undtagen af visen om Gråsvends død; den synges i Tislund sogn, i hvis kirke drabet skal være foregået. At det oprin, som visen fortæller, er foregået i Tislund i 13de årh., er der en del der taler for, men helt sikkert er det dog ikke. Tidligere har man sunget visen om kong Valdemar, der voldte sin søster liden Kirstens død; men alt hvad der er optegnet, er ét vers i Angel og et andet i Skrave ved Kongeåen. Viserne om dronning Dagmar har vi flere spor af; men nogen opskrift

har jeg ikke fået, kun en usikker efterretning om, at visen om Dagnars død skal være sunget i Sundeved. Derimod er det utvivlsomt den, der er gået over til et sagn, knyttet til den borg, hvoraf der ses spor ved Ris nord for Åbenrå: en ridders bønner kalder hans allerede døde hustru til live igen, for at han kan tage afsted med hende. Her er altså de historiske personer glemte; derimod har folkeviserne knyttet dronning Dagnars navn fast til Ribe, og i sagn fra den del af landet, der tidligere har hørt til Ribe stift, forekommer hun derfor også; et enkelt sagn om Manøboernes enge ved Ribe er fremkaldt af visen om hendes komme til Danmark. — Det er de ældste historiske viser, der har holdt sig i Sønderjylland; af viser yngre end 13de årh. findes ikke spor, end ikke af den i andre egne så yndede vise om Fredrik II. i Ditmarsken. Bærere af folkets fortidsminder, som viserne i ikke ringe grad var i middelalderen og hos det 16de århundredes adelsfolk, ja ogsaa hos den tids bønder, det er de i det hele ikke i den nyere bondeoverlevering. Kun i Sønderjylland finder vi noget sådant; det er værd at agte på, at alle Sønderjyllands historiske viser er stedfæstede og dernæst — på én nær — opløste til stedsagn. Desuden er andre viser opfattede som egnens historiske minder og knyttede til bestemte steder (se hr. Bjørn, hr. Tor, hr. Adelbrand i forrige hæfte). Viserens foruden at bevare af fortidsminder, indpodet nye spirer i den allerede i forvejen rige overlevering af Sønderjyllands historiske sagn.*)

---

*) Medens Sønderjyllands viser fortrinsvis sysselsætter sig med tiden ved år 1200 (liden Kirsten og dronning Dagnar), har sagnet mest forkærlighed for dronning Margrete og hendes svenskekrig; ogsaa om Valdemar Atterdag findes der mærke-

Vi kan dog ikke forlade de historiske viser uden at mindes den mærkelige vise, man har givet navn af „Dansk kongetal“. Den haves kun i en jysk opskrift fra 16de årh.; stednavnene gør det meget sandsynligt, at visen stammer fra Sønderjylland. Den begynder;

Hertugen red af Kolding
og ind til Åbenrå,
— her holder hertugens mænd —
der mødte ham en kælling,
og så går sagn derfra.
De komme ej end.

„Hør du det, du kælling,
du est en gammel kvinde:
hvormange konger i Danmark
drages dig til minde?“

„Sandingen skal jeg sige dig,
og ikke skal jeg lyve:
mig mindes konger i Dannemark
vel fulde fire og tyve.“

Så begynder hun at nævne de konger hun kender; hun mindes tilbage til kong Dan, „han var konning først“; og senere, da man begyndte at bygge kloster og kirke,

da vår jeg en voksen mø,
drog sten til Dannevirke.

Efter at have optalt alle konger, hun véd, fortsætter hun:

„Ikke ved jeg konger flere,
der jeg må af seje;
kom hid, favren ungersvend,
om du vilt elskov pleje!“

„Mig synes, du est en kælling,
en meget gammel kvinde;
men jeg vil ride til Gottorp,
jeg agter en væner' at finde.“

---

lige alderdommelige sagn. Med Margrete er i Dannevirke-egnen Margrete Fredkulla og måske Margrete Sprænghest sammenblandede.

Hertugen red den genneste vej,
og kællingen løb omkring;
end kom hun til Gottorp,
før bønderne de sætte ting.

Den herre han gik ad tinget frem,
ham tedes både hæder og ære;
efter da gik den gamle kælling,
hun gav fast over ham kære.

„Hør du gamle kælling,
giv ej kære på mig;
her er både riddere og svende,
en vil jeg give dig.“

1354. Længe stod gammel kælling,
hun blev så stor i hu:
„Kunde jeg nu den ridder få,
da kalded de mig en frue.“

Hermed slutter visen, og vi får ikke at vide, om den gamle kælling, der er lige så gammel som Danmarks rige og har levet med i al dets medgang og modgang, om hun finder den ridder, der kan gøre hende til en æret frue igen. Men i visen kan vi nok se, at hertugen er den sønderjyske hertug og den „meget gamle kvinde“, der bejler til ham, er ingen anden end selve Danmark. Visen er øjensynlig en politisk digtning, et indlæg i sin samtids bevægelser, og den har ærende til den sønderjyske hertug, at han skal slutte sig til Danmark. Tiden, da den er digtet, skulde jeg snarest tro er 14de århundredes midte, da Abels slægt begyndte at nærme sig til kongehuset. — Visen har en del til fælles med en over hele Norden udbredt skæmteviser „Ungersvend og kælling“ (en sønderjysk opskrift findes som nr. 8 i forige hæfte); snarest har Dansk kongetal lånt sin handling hos skæmtevisen. En del af det kæmpe- eller jætteeagtige, der er ved den gamle kvinde, stammer vel da fra skæmtevisen (og måske fra andre kilder),

en del vel fra digterens egen opfindelsesævine; men sin rod har det i oldtidens halvt komiske type af jættekvinder.

Herfra går vi over til den store klasse af viser, der tager sit æmne af middelalderens privatliv og som sædvanlig kaldes riddervisier. Skal nogen af dem udpeges som særlig sønderjysk, må man snarest nævne Adelbrandsvisen (nr. 2 i forrige hæfte). Vel haves den også i det øvrige Danmark og i Sverig med; men en række træk gør den særlig hjemlig i Sønderjylland: Først at den er stedfæstet der, og at denne stedfæstelse er kendt, over hele landet. Så at navnet Lenelille er ombyttet med det halvt plattyskfarvede Lantolille. Derefter har visen udviklet egne træk; medens ellers hovedvægten lægges på, at Adelbrands list, at lade som han er draget af land, skaffer ham lejlighed til hævn, har den sønderjyske overlevering udeladt eller afdæmpet dette træk, og hovedvægten er lagt på Lantolilles egen stivsindethed, der fører hende i ulykke; foragt for andre mennesker er hendes brøde og den hidkalder tillige hendes straf. Men ved at hun selv kalder straffen frem for sin spot, er der større retfærdighed i Lantolilles skæbne, og det gør visen til et større digterværk. — Den sønderjyske form af visen har vist sig at have sådan levkraft, at den ikke blot er bleven den vise, der er kendt i de fleste egne af Sønderjylland, men også har bredt sig til det øvrige Danmark: den er gået mod nord, indtil den i Midtjylland og op ad Limfjorden til mødes med ældre nørrejske former; den har på Fyn skaffet sig plads ved siden af visens der hjemmehørende form; den har indtaget hele det sangrige Sydsælland, og i Stævns har den bragt nyt liv i egnens ældre sang om „kong Valbred“.

Når en vise med så grum en slutning som Adelbrandsvisen kan betegnes som særlig sønderjysk, må vi vente her at finde flere viser, hvor lignende stemning gør sig gældende. Vi kan her nævne en vise, der i sønderjysk overlevering har fået en voldsom slutning, men i andre opskrifter ender lykkelig.

Det er den førnævnte vise „Rådengård og Mimring“, vi må vende tilbage til. I den gamle danske opskrift bliver kong Henrik og dronning Gunnild forsonede, da han ser, at hun er ham tro, og hendes redningsmand Mimring belønnes. Den nyere jyske overlevering (både nørrejysk og sønderjysk) har ikke helt kunnet fastholde den ridderlighed og uegennytte, hvormed Mimring træder i skranken for fru Gunnilds uskyld; den har — med en slags almuemoral — givet hver af visens personer et passende mål lykke eller ulykke, efter som de har gjort sig fortjent til: dronningen ægter sin redningsmand, og kongen får derved straf for sin mistro:

Mimring han spændte sværdet ved sid:
 „Kom nu, fru Gunni, så ville vi rid.“
 Mimring og Gunni af gården red,
 Henrik det så, han hænder vred.

Ved denne slutning har den sønderjyske overlevering gjort en lille ændring:

Nimring han stikker hans sværd ve si-j:
 „Kom nu, fru Gunder, så vil vi ri-j.“
 „Nej, ikke så vil æ mæ dæ ri-j,
 för æ fær höwn ör Hans Hendrik.“

Således slutter opskriften, som om der havde været mere; men det har der næppe: den sønderjyske overlevering er i færd med at danne voldsom slutning på visen, den er ikke bleven færdig dermed. Om dannelsen skyldes måske selve den sidste visesangerske; hun var nok ikke fri for

at have et hævnerrigt sind, siger man. — Som viser, der slutter sig til Adelbrandsvisen, må vi også nævne „Hr. Tors døtre“ og „Hr. Bjørn på Sønderborg“, hvis ejendommelige sønderjyske former er meddelte i forrige hæfte. Til viser om brøde og død hører også de lidt yngre folkeviser, hvor gengældelsen rammer forførelsen, „Hr. Peders skriftemål“, som siden skal meddeles, og „Om alle de bjærge de vare af guld“ (nr. 5 i forrige hæfte).

Som modstykke til dem har vi en række mere vemodige viser. Først er der „Liden Malfreds død“ (fra Bylderup øst for Tønder): hun er død i barselseng, da hendes husbond, Bolle Nielses [3: bolde hr. Nilus], kommer hjem til sørgehuset:

„Ak græder nu ikke, mine børn så små;
i aldrig skal nogen stymor få.

Ak græder nu ikke, mine børn, mer;
jeg aldrig skal forlade jer.“

Så løjt han op ve æ lig hind klæjj;
„Ak liggest du her, min trøst og min glæjj!

Ak liggest du her, min tidsfordryw,
jeg ønsker ej længer i verden at blyww.“

Så lo-i han sæ op mæ æ lig i sin arm,
så døde han hen i den samme harm.

Sammen med den må vi nævne visen om Hildebrand og Hildelille, der i de fleste gamle opskrifter er trylle-vise med „dødsnævnelse“; men i Sønderjylland — den eneste danske egn, hvor den har levet ned til vor tid — møder den som almindelig riddervise. Opskriften er fra Ballum på Vestkysten og lyder:

1. Hyldestil hun sidder i bure,
— min sorg véd ingen uden Gud —
hun syed de hvide huer.

For den er ej til, jeg kan fortælle min sorg.

2. Og det, hun skuld sy med guld så rød,
det syed hun med den silke så hvid.
3. „Og hør du, Hyldestlil, jomfru min,
fortæl mig noget af sorgen din!“
4. „Min fader han var en konge så rig,
femten skön ridder fulj ham tillig.
5. Ja femten skön ridder tjænt ham tillig,
den yngeste han fik æren min.
6. En dag jeg mig forlysted,
jeg sagde det til min søster.
7. Min søster hun kund ej døll et ord,
hun so-j 'et både til far og til mor.
8. Min fader vilde mig hænge,
min moder vilde mig sælge.
9. De solgte mig for en klokke så kling,
og nu hænger den i Morkirk innd.
10. Det første slag den klokke mon slå,
min moders hjærte brast i stykker to.
11. De solgt mig så langt udi fremmede land,
ø kommen er*) nådigste dronning å hånd.“
12. „Og hør du, Hyldestlil, jomfru min,
hvad så hedt den ridder så fin?“
13. „Hyldebrand hedte den ridder så fin,
som haver fået æreu min.“
14. „Ja, hedt han Hyldebrand den ridder så fin,
da er det yngeste sønnen min.
15. Ja, har Hyldebrand gjort dig skam,
da skal han gøre dig glad igen.“
16. „O dronning, o dronning! mit hjærte [er] så ve,
nej aljer i verden det kan ske.“
17. Hun lo-j hind ho-j i dronningens skød,
og græd huu til barmen flød.
18. Hun lo-j hind ho-j for dronningens brøst,
og så græd hun, til hjærtet brast.
19. Og da de lo-j hind Hyldest å strå,
da kom han Hyldebrand ridend i gård.
20. „Og hør du, Hyldebrand, kær sønnen min,
nu er hun død allerkæresten din.“
21. Ja, er hun død, den jeg haver kær,
så ønsker jeg i verden ej længer at vær-

---

*) Opskrevet: er kommen jeg.

22. Han satte sit sværd imod en sten,
 — min sorg véd ingen uden Gud —
 æ odd det gjorde hans hjærte mén.
 For den er ej til, jeg kan fortælle min sorg.

En tredje vise, der ligner de sidste to, er den om Redselille, der lader sig bortføre af sin elsker, skøn Medelvold, hun dør under vejs i barnsnød, han graver grav for hende og de nyfødte småbørn. Den synges syd og nord for Åbenrå i lignende form som den, der er almindelig i Jylland; fra Vester-Vedsted haves den navnkundige vise om Aksel og Valborg i en form, der stammer fra Peder Syvs visebog; i det hele er der vel ikke så meget ejendommeligt sønderjysk i de vemodige viser, som vi fandt i de voldsomme, og som der også er i de muntre.

I spidsen for de muntre viser sætter vi „Jomfru og stalddreng“:

Liden Kirsten hun lader sig hovklæder skære,
 — høj frisk moderan! —
 hun siger, hun vil en stalddreng være.
 Så fornæmen gæven vider an, der je bin en vakker jung,
 høj frisk moderan!

Hun skifted sin klæder og omskar sit hår,
 så rider hun hen til Dannerkongens gård.

Kongesønnen aner, hvem hun er:

Hr. Peder han smiled under sit skind,
 han kunde se på hendes øjne, at hun var en kvind.

Den følgende beretning om kongesønnen og hans ny stalddreng er i Sønderjylland blevet øget med et lille træk:

I åte år var hun stalddreng god,
 det niende år blev hun tung for hind fod.

„Idag kan jeg ej mine sporer omspændd,
 ej heller kan jeg min ganger udreund.“

„Sæt du din fod på bredden sten,
 så vil jeg spænde din guldspore om ben.
 Så vil jeg selv dine sporer omspænd,
 men selv kan du ride dine foler i eng.“

Denne vise kan vi give en lignende fremtrædende plads blandt de muntre viser, som „Hr. Adelbrand“ fik i sin flok. Den er kendt hele Nordslesvig over fra Als til Vesterhav, og den sønderjyske form har på lignende måde som ved Adelbrandsvisen bredt sig over hele Sælland og Fyn, over Nørrejyllands øst- og vestkyst, og kun i hedeegnen standses dens udbredelse af den dog temlig beslægtede nørrejyske form.

„Per svinedreng“ er næst efter „Jomfru og stald-dreng“ mest udbredt; jeg har fundet den hele Nordslesvig over; *) melodien synes de enkelte sangere at have kunnet ændre, som de fandt det for godt. Et par andre skæmt-somme ridderviser lever på folkemund i Sønderjylland i kvikke og vel opbevarede former: om hr. Palle, der lader sig narre til at tage fru Gunders køresvend i steden for hende selv, og visen om „den forsmåede bejler“, der skal meddeles her nedenfor, og endelig „Der bode en jomfru lidt sønden for Holstebro“, om jomfruen, der ikke fandt nogen af alle sine friere god nok, de fik så en „rakker“ eller „tanter“ (tater) til at lokke hende, og

*) I forrige hæfte er der til grund for teksten lagt en opskrift, der vel er sunget i Agerskov, men sangersken var fra Jærnved ved Ribe (på Kongeåens nordre bred), så den er ikke oprindelig sønderjysk. Den sydligste opskrift er den, hvoraf nogle vers i min tekst er tagne; den er nok oprindelig fra Burkal og slutter:

I tænker vel nok, jeg vogter eders svin udi trang,
 — no no no —
 men jeg er kongens søn af Ungarns land.
 Dirlide dirlide dallala.

Hvormøget skøn jomfru hun peb eller græd,
 så må hun nu følge den rakker hvor han går,
 uha, hun peb eller græd,
 så må hun nu følge den rakker hvor han går.

Nu må hun opstøpe hendes ærmer så blå,
 for at hun skulde hjælpe den rakker at få,
 uha, hendes ærmer så blå,
 for at hun skulde hjælpe den rakker at få.

Med denne vise er vi næsten helt ude af de højbårne visers kreds og komne ind i de overgivne skæmteviser. — Med „Jomfru og staldreng“ i minde kunde vi vente, at den skæmtende tone var trængt igennem i „Peter og Malfred“, hvor det viser sig, at bruden ikke har været mø, men at den skyldige er selve brudgommen; men vor opskrift fra Rejsby ved Ribe er lige så adstadig rørende som de nærbeslægtede nørrejske opskrifter. Viser med lykkelig slutning har ofte lidt af det skæmtende ved sig, således visen om hr. Vilmer der finder sin fæstemø, og om kongen der ægter guldsmedens datter; af denne sidste sjældne vise er der fundet et enkelt vers i Agerskov, som er i slægt med den fuldstændigere opskrift, der haves fra Fanø. Mere skæmtende er „Tærningspillet“ eller Bådsmandsvisen. Den synges i mange egne af Sønderjylland: ved Flensborg og Åbenrå således som den almindelig findes i det øvrige Danmark og ofte har været trykt som flyveblad (omkvæd: „for vi spillede, for vi spillede guldtærning“.)

*) I Gråsten har man dog sunget den med omkvæd: „Og de spillede guldtærning over bord“; men af denne form har jeg ikke fået nogen opskrift. Fra Feldsted, hvor bådsmanden kaldes „bussemand“, har jeg kun dette ene vers:

Er du den bedste kongesøn,
 som her i Danmark går,
 så skal du ha min mødom,
 jeg er kun fjorten år.

1. Liden Kirsten hun gik ad stalde,
— med rink og sink og dink og deje —
og skåded de foler bolde.
Svoger og mager, konger og fyrster, broder og søster, og den
der ligger bunden.
2. Så red hun hen til kongens hans port,
der stod danske dronningen, var klædt i mård.
3. „Og hør, liden Kirsten, hvad jeg siger dig:
har du ikke lyst at drikke med mig?“
4. „Nej, jeg passer ret hverken på øl eller krus,
men jeg agter at gæste jert fangehus.“
5. „For vort fangehus er så stor en stang,
der får slet ingen kvinder der gang.“
6. „Jeg var tilfreds, der var ti alen mur,
er min broder derinde, da skal han herud.
7. Og hør, kære broder, est du herinnd?
og hvorfor haver du ladet dig bind?“
8. „De bandt mig ikke fire, ikke heller fem,
men der var jo mange stærke mænd.“
9. „Da står jeg her som en enlig kvinnd,
femhundred ryttere skal mig ikke binnd.“
10. Så tog hun hind broder, som hun kunde bedst,
og satte ham på sin høje hest.
11. „Du hilse dankonningen, når han kommer hjem:
her har været en mø og taget en svend.
12. Og du hilse dankonningen, at vil han mig mer,
så kan han komme til mig herude på heden.
13. Og du hilse dankonning: når han kommer frem,
da lad ham ikke glemme sin hundredreng hjemm.“
14. Dankonning han gjorde kors for sig:
— med rink og sink og dink og deje —
„Gud lad den kvinde ikke komme efter mig!“
Svoger og mager, konger og fyrster, broder og søster, og den
der ligger bunden.

Nu har vi af gamle folkeviser kun den sidste gruppe tilbage, som vi skal dvæle lidt ved. Når man gennemgår de danske folkeviser, der er opskrevne efter folkemunde i nyere tid, får man snart øje for, at der er en del — vel en halv eller hel snes viser — som ikke blot er fundne hos enkelte gamle folk, men som tilhører hele

bondestanden og ikke mindst ungdommen. De er i det hele lette at kende; de er uden omkvæd (men ofte med et ord eller en linje gentaget på en fra gammel synge-måde afvigende måde, men stemmende med tyske folkeviser), sproget er ungt og viser en gang imellem påvirkning fra 17de og 18de århundredes almueviser, som de også i indhold ligger ret nær. Disse visers personer er gerne jomfruer og riddere eller grever uden navn og uden videre personlige ejendommeligheder, indholdet er trofastheds løn og troløsheds straf og lovprisning af dydighed; og de har en lang efterslægt af borgestueviser og almueviser, hvor standspersonerne er ombyttede med jægere, ryttere og matroser. Men til de nyeste folkevisers gruppe hører også nogle lidt ejendommeligere viser således om jomfruen der er omskabt til nattergal, om skøn Anna der forskydes af kongen men tages for god igen, om hertug Frydensborg der elsker kongens datter og derfor bliver hans hjerte skåret ud og givet kongedatteren til spise, og om „de to kongebørn“, hvor kongesønnen svømmer over til kongedatteren, men drukner, da ternen har slukket lyset, som skulde vise ham vej. Disse viser vil man gerne straks på det første vers kunne kende fra de ældre viser; ingen gammel folkevise kan begynde med de heftige elskovsord: „Om alle de bjærge de vare af guld, og alle de vande var vin“ *). Eller når en vise begynder:

---

*) På den nørrejske hede har man søgt at lempe denne vise efter de ældre. En visesangerske har sat et begyndelsesvers til:

skøn ridder han træder i dansen ind blandt fruer fin,
den smukkeste jomfru, som i dansen var, faldt i hans sind.

Andre visesangere fra samme egn har føjet omkvæd til denne vise. Det er ikke så sjældent, at nyere overlevering har gjort sig disse nyeste visers navnløse personer mere virkelige ved at give dem navne.

De røvere vilde stjæle gå
 så langt i fremmede lande,
 så stjal de bort det kongebarn,
 den jomfru hedte skön Anna.

så mærker man straks, at oprinnet er ikke fremsat med den tydelighed, som:

Hr. Tor han boede sig ude ved å,
 han havde tre sønner, var lidel og små.
 Han havde tre sønner, var lidel og små,
 og de skulde dem til skole gå.

o. s. v.

En gammel folkevise vil ikke begynde med at fremføre en flok af personer — hvor mange, ses ikke engang —, der ikke optræder i den øvrige vise; jeg vil ikke tale om, hvor umulig den linje „den jomfru hedte skön Anna“ er for den gamle folkevisestil. Når jomfru Adelil går i rosengård og binder hertug Frydensborg en krans, vil også den, der er lidt fortrolig med folkeviseerne, føle det for vor middelalder fremmede heri. Næsten hele dette yngste lag af folkeviser er indvandret fra Tyskland, og indvandringstiden er 16de og måske 17de århundrede; for så vidt viserne tidligere har været kendte i Danmark, er der dog til den tid foregået en ny indvandring, hvorfra almueoverleveringen nedstammer. En stor del af den danske almues mest yndede viser genfindes da også i Tyskland blandt de almindeligst kendte folkesange. Hvis vi f. eks. tager for os den række „volkslieder“, som Müllenhoff meddeler fra Holsten, finder vi der sange, som ordret svarer til vore viser „de to kongebørn“, „tro som guld“, „skön jomfru steg op på det höje bjærg og så ned i den dybeste dal“, „en jomfru stod at øse vand ud af så kold en brönde“ foruden flere af de lidt yngre borgestueviser, som „en jæger gik ud at jage“ og „der ligger et slot i Østerrig“.

Disse viser, der altså er sungne på tysk nær ved det danske sprogs grænser, kan tjene som eksempler på de mange tyske viser, der er blevne oversatte på dansk. Det er kun et par af de almindeligste viser, der er overleverede fra middelalderen på nordisk sprog og er blevne til i Norden eller i alt fald er selvstændige omdigtninger af fremmede viser: den ene er visen om ridderen, der fælder jomfruens syv brødre, den anden er „hr. Peders skriftemål“.

Vender vi os nu til Sønderjylland for at se, hvor stor indgang hele dette yngre lag af folkeviser har fået, finder vi, at kun en enkelt vise har nået en større udbredelse; det er hr. Peders skriftemål. Der haves opskrifter fra Ballum, Vester-Vedsted, Toftlund og Sundeved; og af dem har jeg dannet efterfølgende tekst:

1. Og det var den unge hr. Peder så skøn,
han gik til sin fostermoder ind:
„Ak hvad for en død moune jeg skulle få,
siden synden er bleven mig så stor?“
2. „Ikke skal du dø på din syge-sotteseng,
ej heller skal du slages i krig;
men vogt dig, men vogt dig for de bølger så blå,
de vil vistnok forkorte dit liv.“
3. Og det var den unge hr. Peder så skøn,
han gik til stranden alt ned,
og bygged sig der så dejligt et skib,
som nogen med øjne kunde se.
4. Ja skibet var udaf mahonietræ,
og masten var ligeså,
men vimplen den var af det pureste guld,
af guld af guld så rød.
5. „I aften ville vi svire,
imens vi brændevin kan få;
imorgen da ville vi sejle,
give Gud, at vinden må stå!“

6. Der var både skippere og bådsstyrmand,
som skulde føre dette skib på vand,
så glemte de at bede til Gud fader,
Guds søn og den hellige ånd.
7. De sejlede et og de sejlede to,
de sejled i dagene tre;
står skibet stille: „Hjælp os, herre Gud!
nu må vi alle her dø.“
8. „Nu ere vi komne så langt ud fra land,
at vi ingen præster kan få;
så lader os falde for masten ned
og gøre vort skriftemål.“
9. Så kastede de da guldterning om bord
for at se, hvem lodden faldt på;
så faldt den på den unge hr. Peder så skøn,
som var en synder så stor.
10. „Se kirken den haver jeg røvet,
og klosteren den haver jeg opbrændt,
og mangen så ædeligen jomfru
har jeg både narret og skændt.
11. Dersom nogen af eder skulde komme i land,
og min fostermoder spørger efter mig,
da sig, at jeg tjæner i kongens gård
og lever så lykkelig.
12. Dersom nogen af eder skulde komme til land,
og min kæreste spørger efter mig,
da sig, at jeg hviler i bølgerne blå,
beder hende at gifte sig.“

Visen er gammel i Danmark, vi har en række ældre opskrifter, hvor hr. Peder bærer navnet Jon Rimårdsøn; men i den nu almindelige form er den indvandret fra Sverige. De sønderjyske opskrifter stemmer sædvanlig med det nyere danske flyveblad af visen, kun Sundeved-formen hører til de danske opskrifter, der ligger den svenske overlevering endnu nærmere; visen er altså fra forskellige danske egne kommen til Sønderjylland. — Næst efter hr.

Peders vise må „Om alle de bjerge de vare af guld“ nævnes som en vise der har fået fodfæste, idet vi har to opskrifter fra indlandsegnene. Denne vise er vistnok indvandret fra Holland. — Sammen med disse viser vil jeg nævne „Den forsmædede bejler“; en opskrift efter Inger Høglund fra Burkal lyder således:

1. Der sade to herrer og skifted deres vin,
de talte så meget om kærester sin.
2. „Jeg haver mig en jomfru, en dejlig jomfru fæst,
i aften agter jeg at sove hende næst.
3. Og bliver hun med de hørnene så små,
så sadler jeg min ganger, så rider jeg herfra.“
4. Den jomfru stod i højenloft, hun høred på begge de to:
„Skam få du, falske ridder! du skal det aldrig nå.“
5. Den ridder han ganger til slottet alt hen,
han bankede på døren med fingrene fem.
6. „Stå op, stå op, min kærester, stå op og luk mig ind!
[jeg stander herude, allerkæresten din.]“
7. „Slet ingen så haver jeg stævne sat,
slet ingen lukker jeg i mit kammer om nat.“
8. „Det regner og det sluser, det blæser nordenvind;
din kærester står herude, stå op og luk mig ind!“
9. „Ja, regner det og sluser det og blæser nordenvind,
så kan du vende ud, hvad der før har vendt ind.“
10. „Det regner og det sluser, det blæser nordenvind;
din kærester er her ude, stå op og luk mig ind.“
11. „Der stander en lind i min faders urtegård,
den har skjult så mange, når vinden den er hård.
12. Den skjule kan og dig, du skammerfulde øvend,
som agter at bedrage skøn jomfru udi løn!“
13. Den ridder han red, og den ridder han blev vred,
[der grode aldrig græs, hvor hans ganger den skred].
14. Den herre han red og den herre han blev mut*),
der grode aldrig græs, hvor hans ganger den smut.

Denne vise hører vel ikke til dem, der er almindelige, men er dog funden i alle danske landsdele. I øvrig slutter

---

*) Det skulde vel rettere hedde *han blev mod* (o: mod i hu) og *hvor hans ganger den før*.

den sig til de yngste visers gruppe; den har været til i middelalderen, men den nydanske overlevering stammer fra ny indvandring fra Tyskland. Ret mærkeligt er det slutningsvers, som den danske overlevering har føjet til om ridderens borttridt, i en nørrejysk opskrift fra hedeegnene:

Skön ridder lader hans ganger springe,
skön jomfru stod i höje loft og lod guldharpen klinge.

og i en sællandsk og en utrykt østjysk:

Den ridder red af gården, sine hænder han slog,
skön jomfru stod i vinduet, så hjærtelig hun lo.

Men mærkeligst er dog slutningsversene i vor sønderjyske opskrift, hvor det onde forsæts forbandelse følger ridderen overalt: der gror intet græs; hvor hans ganger sætter sin fod*).

Ellers mærkes der i Sønderjylland meget lidt til de almindelige fra tysk indvandrede viser. Helt ukendte er „Hertug Frydenberg“ og „Tro som guld“, „Nattergalen“, „Skön Anna“ og „Der stod en jomfru og øste vand“ er ikke nåde til andre steder i Sønderjylland end til Vester-Vedsted lige på nordgrænsen. Derimod findes andre af de yngste viser vest for Flensborg i Hanved og Valsbøl sogne, hvor der næsten ingen ældre folkeviser findes, men hvor folkevisernes yngste lag udgør en stor del af folkenes livlige visesang. I Feilbergs *Fra Heden* og endnu bedre i Jens Madsens *Folkeminder fra Hanved* er denne egns visesang lagt frem, og her finder vi da af de hjemlige viser „Jomfrus syv brødre“ og af de fra tysk

---

*) Det er vel også dette træk, der ligger til grund for den fynske opskrifts rimløse vers:

Den ridder red af gårde og han blev vred,
han red så hårdt på jorden, til den dundrede.

oversatte: To kongebørn, Der kom et Skib fra Englands land, Jeg tjente mig engang udi Dankongens gård, På højeste bjærg der stander et hus, Der gik to jomfruer bolde, I verden er ikkun falskhed og svig. Af de nævnte viser har jeg også fundet en i Angel (Jeg tjænte mig), en i Sundeved (Der gik to jomfruer bolde) og en nord for Åbenrå (På højeste bjærg). Den gamle visesangerske Inger Høglund i Risjarup kunde desuden adskillige af dem, men har lært nogle af dem af en nørrejysk pige, og har måske ikke medbragt en eneste fra sin hjemstavn, Burkal ved Tønder. I indlandsegnene og på vestkysten er der ikke fundet en eneste af de fra tysk indvandrede folkeviser af det yngste lag. Disse egenes visesang har derved et ældre præg og bærer mindre spor af tysk påvirkning end nogen anden dansk egn.

I 16de og 17de årh. kom „borgestueviserne“ ind i de yngre folkevisers fodspor, og i det 18de udbredtes de endnu yngre almueviser; borgestueviserne er mest oversatte fra tysk, af almueviserne er en stor del forfattede i Danmark og mange også komne ind fra Sverig. I Flensborgegnen, Sundeved, Als og vel på hele østkysten nordefter findes der mange af dem; langt sparsommere er de i indlands- og vesteregnene; men i det enkelte har jeg ikke undersøgt disse klasser af digtning. I forrige og dette århundred er enkelte sønderjyske almueviser opstæede, hvorom skal tales nærmere ved Flensborgegnens visesang; i de fleste tilfælde er der intet særligt sønderjysk ved alle disse viser, der er lært udenad efter skillingsblade. En enkelt af dem er dog værd at nævne, fordi den i nyere tid er bleven særlig knyttet til Sønderjylland:

En dejlig ung ridder i lunden var der,
 en adelsmands datter han havde så kær,
 han hende vilde ægte og have til sin brud,
 for hun var så ung og så dejlig så hun ud*).

Dette vers har nemlig været forbillede for Edvard Lembcke, konrektoren i Haderslev, da han (i 1859, om jeg véd ret) digtede: „Vort modersmål er dejligt, det har så mild en klang“.

Skæmteviserne har bedre end de andre viser levet ned til vor tid og er endnu børnenes almindelige eje. En del af dem synges nærmest på folkemål, medens andre, som er lært af skillingsblade, synges i skriftsprogsform. Skæmtevisedigtingen er i Danmark fortsat uden afbrydelser eller bratte overgange fra middelalderen ned imod vor tid. I forrige hæftes nr. 8 og 9 er meddelt en ældre (middelalderlig) og en yngre behandling af et af skæmtevisens yndlingsæmner: en ung mand der har fået en gammel

---

*) Jens Madsen, Folkeminder fra Hanved s. 101; med den stemmer en opskrift efter den førnævnte Inger Høglund i Risjarup (dog med afvigende syngemåde: *druðilundum, druðilundum dralalada* er stukket ind foran gentagelsen af 4de verslinje) og opskrifter fra mange andre danske egne. De stammer vist alle fra et flyveblad; udenfor Danmark har jeg ikke fundet denne vise. Indholdet er, at adelsmandsdatteren skal giftes med en ridder, men ser en bondesøn og foretrækker da langt ham; udklædt som mand giver hun bondesønnen sin handske og kundgør senere, at hun vil have til mand den der bringer hende den forsvundne handske; bondesønnen vinder naturligvis. — Sammenlignet med første vers står det øvrige af visen så langt tilbage, at jeg skulde tro, en visesanger i forrige århundrede har lavet visen, men lånt melodi og begyndelsesvers fra en ældre vise.

I sangbøger findes „En dejlig ung ridder“ sædvanlig i Henrik Hertz's omdigtning; han kendte første vers fra Weyses Kæmpeviser-Melodier og tildigtede selv to andre vers.

kone og gerne vil af med hende. Den første af disse viser hører til en egen gammel gruppe af skæmteviser, den om jættelignende kvinders ustyrlighed, og vi har allerede sagt, at den vistnok har tjænt som forbilled for „Dansk kongetal“; den anden er mere menneskelig i sine forhold og yngre i sin handling, men dens form er god gammel visestil. Skæmtevisedigtningen er fortsat ned igennem tiden ikke blot af poeter i byerne men også af ulærde dagligfolk omkring på landet. Deraf kommer det, at der i skæmte-digtningen kendes mere forskel end ellers på de forskellige egenes viser; ti hver egn har gerne nogle, der ikke er kendte andre steder. Særlig sønderjyske er de to sidste af viserne i forrige hæfte om kællingen, der blev puttet i sæk og solgt, og om ræv og rævinde; den første er kun fundet i Haderslev vesteramt og den anden kun i Åbenrå amt. Større udbredelse har den langt nyere vise *Pe Krysjan dro te stajs*; dens melodi er nok lånt fra en københavnsk studentervise fra århundredets begyndelse og ser for resten ud til oprindelig at være tysk. En anden nyere skæmteviser fortæller om en ung fyr, der på en fjortendages tur til Hamborg helt har glemt sit morsmål og da han kommer tilbage ikke engang ved at nævne sin mors grå kat. — Ligesom man i Sønderjylland ofte knytter folkeviserne til bestemte steder, vil man gerne sætte skæmteviserne i forbindelse med samtidens personer, bruge dem som nidviser. Man har et steds i landet vist mig, at dér bode Per Kristjan, som visen er lavet om at han drog til stads og kom fuld hjem. Det er også tidligere hændt, at børnene for en ilde lidt tysk præst har sunget visen om hovmand og præstens frue, fordi de vidste, at det ærgrede præsten.

Nu har vi gennemgået folkevisernes række fra de ældste til de meget unge skud. Vi har set to retninger gøre sig gældende. Den ene var den muntre og skæmtende, der allerede var fyldig fremme i de gamle folkeviser og i skæmteviserne var fortsat ned til vor tid. Vi så i visen „Dansk kongetal“, hvorledes den spøgende form kunde bruges til at lægge et alvorligt indhold ind i. De mærkeligste af de muntre viser — „Jomfru og stalddreng“ og „Skjoldmøen“ — har nogle ejendommelige sønderjyske omkvæd, en blanding af ord og meningsløse lyd, det ene lavet halvt som plattysk, der ikke så lidt forstærker den komiske virkning. Den anden retning i visesangen er forkærligheden for de voldsomme optrin af brøde og gengældelse. Vi har fulgt denne retning i Adelsbrandsvisen og en række andre viser, og vi har set hvorledes den i folkevisetidens slutning har vraget en række fra tysk komne viser som altfor blødladne og kun taget imod de strænge viser „Utro ridder“ og „Hr. Peders skriftemål“. For den mere stille sorg og for den jævne glæde har den danske folkevisesang i Sønderjylland ikke fundet så ejendommelige udtryk; folket mere gemner på det øvrige Danmarks digtning end det frembringer noget eget. De samme hovedretninger kan vist spores i sagndigtningen. Den muntre retning genfindes i skæmtesagn og i de mange småtræk, der fortælles om endnu levende eller afdøde personer, men stærkere træder de tragiske sagn frem. Først må jeg pege på de talrige gengangersagn, der vel har rod i heden-skabet, men som er udformet langt mere under påvirkning af kristelige forestillinger; der er noget eget gribende ved at høre om disse gengangere, der fastholder og knuger mennesker, for at de ved et fadervor skal udfri den pinte

ånd. Også sagn om djævlén, der henter den fortabte (f. eks. det ret hyppige sagn om brudens djævledans) tilhører denne retning. At forbindelsen mellem de tragiske viser og folkesagnene er ikke blot en udenforståendes sammenknytning af tankerne, men selve folkets værk, det viser sig i, at netop to af de tragiske viser, Adelbrand og Bjørn på Sønderborg, giver æmne til gengangersagnene fra Sønderborg og Drenderup. — Med den her givne karakteristik venter jeg ikke at have påvist de afsluttende grænser for sønderjysk åndsejendommelighed (forrige århundreds kristelige vækkelse og salmedigtning peger jo i helt anden retning); men at det er de sider af tankelivet, der er komne stærkest frem i folkeminde-digtningen, er vel tydeligt nok; og at forkærlighed for det djærve og voldsomme så vel som for det skæmtende spiller en stor rolle i folkelivet den dag idag, det vil vel heller ingen nægte. Også i nyere digtning kan vi vel følge sammenhæng med folkeviserne. Hvor skulde Johannes Evald have lært folkevisetonen snarere end i den samme tid, da han som skoledreng i Flensborg „med stor begærlighed sneg sig til“ at høre tjenestefolkene fortælle æventyr om Esben Askefis på høvlspånnen? Bag hans liden Gunver ligger jo Agnetevisen; og tør vi ikke sige, at den tragiske vise-digtning er fortsat med flere af hans digterværker?

En karakter, der er særlig fremtrædende i de sønderjyske folkeviser er den djærve kvindeskikkelse. Vi møder hende igen i mange af viserne, både i de alvorlige og skæmtende. Vi møder hende som Lantolille, der „vil til kirke enten levende eller død“; vi finder den samme stolte kvindeskikkelse fra tragisk omdannet til komisk i „Jomfruen fra Holstebro“; og det er igen hende, der står sejrende

i „Den forsmåede bejler“. Visernes almindelige forkærlighed for den kvinde, der har mod og snille til at prøve mandsdåd, deles af Sønderjyderne i høj grad. Mægtigst træder hun frem som hr. Bjørns mø på Sønderborg, der gennemborer sig med hans sværd. Når ungmøen fører sig i mandsdragt for at prøve sit snille og sin lykke, så er hun en ypperlig hovedperson i en munter vise („Hr. Palles bryllup“ og „Jomfru og stald dreng“). Søster, der henter broder ud af fængslet og udæsker kongen til kamp, træder frem som den djærveste af disse kvinder; oldtidens forestilling om valkyrjer og skjoldmøer lever videre i hendes skikkelse. — Skjoldmøtanken minder om Lembckes digt, vi før nævnedes som opstået på sønderjysk grund. Medens digterne tidligere sang om, at Danmark var vor moder, træder under kampen for Sønderjylland et nyt billede frem for skjalden: den højbårne jomfru, skjoldmøen med brynje og med så mangan „hvas og vinget pil“, der samler og opildner skaren og viser den til kamp. Det ligger nær igen at minde om Evalds digtning. Han er den første, der igen har ført oldtidens forestilling om kampmøer, valkyrjer, frem i digtning, hvordan de „over bjerg, over dal, over brusende sø“ svinger sig frem til strid; og i sin ufuldendte tragedie Frode har han fremstillet kongesøsteren Gunvar, som den, der holder håbet oppe om Danmarks frelse ud af ydmygelsen, som valkyrjen, der kalder Danmarks helt frem til dåd.

Det er nævnt, at en stor del af Sønderjyllands folkeviser er knyttede til bestemte steder, hvor deres skueplads siges at have været. Denne tilknytning eller stedfæstelse

er undertiden århundreder gammel, undertiden temlig ny. Visen om hr. Bjørn var allerede for 300 år siden knyttet til Sønderborg; derimod kan hr. Tor og hans sønner først senere have fået hjemsted i Hjartbro, ti selve visen må for et par menneskealdre siden være indvandret fra Sverig. Adelsbrandsvisens stedfæstelse til Drenderup er vel ældre, siden den er kendt så mange steder. — Når viserne stedfæstes, er det fordi de opfattes som fortællinger om virkelige begivenheder; derfor stedfæstes aller lettest viser om historiske personer: Dronning Dagsmars komme og hendes død kendes nu ikke uden af stedsagnene fra Ribe og Ris, visen om Tule Vognsøn og Gråsvend lever kun i Tislund sogn, i hvis kirke drabet skal være foregået; også den angelske visestump om kong Volmer og liden Kirsten ledsages af et stedligt sagn om kong Volmers vilde jagt. Således er alle Sønderjyllands historiske viser stedfæstede, eller som vi rettere bør sige: alle Sønderjyllands historiske viser har været stedfæstede, men nu er de — på én nær — svundne ind til et stedsagn med et enkelt eller slet ingen vers i. Den historiske interesse for den har altså holdt sig længer end den poetiske. Enkelte af viserne er vel virkelig blevne til i den egn, for at gengive et stedligt sagn eller historisk optrin, således Gråsvends vise og måske Hr. Bjørn på Sønderborg.

De fleste stedlige tilknytninger er dog yngre end viserne. F. eks. er Hr. Adelbrand egenlig en over Evropa udbredt vise om en ægtemand, der på en falsk mistanke mishandler sin hustru, og denne vise er i Norden om-digtet til at fortælle om en bejler, som hævner sig på den mø, der har afvist ham med spot. Dermed er det temlig udelukket, at den fortæller om et dansk sagn eller

begivenhed. Hvorledes knyttes da viserne til de bestemte steder? Lighed mellem stedsnavne og visens navne eller udtryk har været anledning til mange danske stedfæstelser; men i Sønderjylland finder dette kun sted ved at elverhøjsvisen knyttes til Hanebjærg. Grunden til de andre stedfæstelser har vel undertiden været, at visens indhold lignede noget et ældre stedligt sagn; det stemmer med en andenstedsgjort iagttagelse, men jeg kan ikke føre noget særligt bevis for det for Sønderjyllands vedkommende. Beslægtet dermed er dog vel de sagn, der vise påvirkning fra folkeviser, elverskudssagnet fra Østerløgum og gengangersagnet fra Sundeved samt et andet sundevedsk sagn om Filipborgs ødelæggelse, der vistnok er udformet under påvirkning fra visen om Ebbe Skammelsøns brudemord. — Stedfæstelserne er hyppigst i Nordslesvigs indland, mindre mod vest (Tislund) end over mod østlandet (Krejsel, Drenderup, Hanebjærg, Ris); i Sundeved og Als har vi stedfæstelsen til Sønderborg og de med viserne beslægtede sagn fra Gråstén og Filipborg. På vestkysten findes ingen rigtige stedfæstelser, men kun de fjærnere ude fra viserne stammende sagn om Holger Danske og dronning Dagmar; Angel har vel heller ikke nogen egenlig stedfæstelse, men har dog sat en vise i forbindelse med et stedligt sagn (om den vilde jagt). Ingen anden del af Danmark er dog så rig på vise-stedfæstelser, som Sønderjylland er; derimod finder vi, at de tidligere har spillet lige så stor eller større rolle i andre egne. En jysk adelsdame (Anna Krabbe på Stenalt ved Randersfjord) har omtr. 1610 optegnet stedsagn, som „gamle folk“ sagde hende, og hun har da en vise knyttet til hver herregård eller voldsted i sognet og til adskillige nærmere og fjærnere herregårde. En sådan mængde sted-

fæstelser har dog været enestående; men en række af ældre sagnopskrifter gør det utvivlsomt, at i 16de og 17de århundrede har stedfæstelserne været langt talrigere end nu, og at ved hjælp af de til stederne knyttede viser har bondestanden holdt på en mængde (til dels indbildte, til dels også virkelige) historiske minder. Men under et par århundreders trykkede kår har bønderne givet slip på meget af deres historiske minder, mange sagn og næsten alle historiske viser er døde bort; visesangen har de derimod beholdt mere af; ti under ydre tryk vil sjælen gerne flyve bort til digtningens verden. Dog i Sønderjylland er visernes sammenhæng med de historiske minder bevaret bedre end andre steder; det står vel i forbindelse med, at bondestanden gennemgående havde en mere selvstændig stilling, og at de i mange slægtled nedarvede gårde vendte opmærksomheden til hvad der knyttede nutid og fortid sammen.

II.

Efter denne redegørelse for folkevisernes indhold og udvikling skal jeg meddele, hvad jeg véd om deres livsvilkår. Viserne tjæner dels til at korte tiden i hjemmet, dels til morskab ved gilderne. Der er endnu — i mere afsides egne — hjem, hvor børnene eller hvor karle og piger på de lange vinteraftner beder husmoderen om at syng dem en vise og fortælle dem et æventyr. Dette er den måde, hvorved gamle viser bedst er overleverede. Om visesangen har været knyttet til et særligt arbejde, således som den i nørrejske hedeegne ledsager uldbindingen, skal jeg ikke kunne sige. Det er både hos gårdmandsfolk og i husmandsboliger, at viserne findes; der mærkes intet til,

at viserne som i Nørrejylland skulde have holdt sig bedst hos småfolk; tværtimod kendes der flest viser fra gårdmandshjem, men det er måske, fordi man ikke har ledt godt nok efter i hytterne. Den anden lejlighed, der er til visesang, er når folk samles til lystigt lav. Hvad viser og „histårrier“ der kan komme frem ved et „julebal“, når terrinen med puns er kommen på bordet, det kan man læse en morsom skildring af i Feilbergs *Fra Heden*. Det er dog ikke blot, når man sidder om bordet, at sangen lyder; endnu ned til vor tid dances der efter viserne, som man har gjort fra først de blev digtede. I Agerskov sogn fortælles der om Trine Påttkun, at da hun var ung, sang hun for ved ungdommens dans, og hun holdt ud med sangen — alt imens hun selv dansede hele tiden — til man skiltes ad en gang klokken to om natten. Og hvor villig tages der ikke mod en morsom vise! Den 79årige Kristen Urmager i Stenderup, der havde sunget skæntevisen: „Det var ved midnatstide, da hanen begyndt å gal“ for mig, fortalte, at han havde lært den, da han syv år gammel var med ved et bryllup: han havde hørt musikanterne synge den, og da han kom hjem, kunde han til sin mors undren synge hele visen for hende.

Og dog råder der en mærkelig rolighed i visernes overlevering, som slet ikke er blot gammeldagshed og mangel på liv, men en ejendommelig godkendelse af, at hver kan passende have sit ejndommelige i fred. For folk med boglig dannelse vil digtekunstens frembringelser i langt højere grad være fælleseje; i den folkelige digtning kræves en mere selvvirksom og inderlig tilegnelse, for at man skal gøre en vise eller et æventyr til sit. Den folkelige anerkendelse af det begrænset ejndommelige har jeg

aldrig hørt fremsat så kort og fyndigt som da jeg ifjor i Himmerland mellem Ålborg og Viborg hørte viser af træskomanden Bitte-Jens; efter at have sunget „I skoven skulde være gilde“ fortalte han, at han havde den efter en snurrig gammel fyr, der sang den ved alle brylluper og barsler, og — slttede han — „det var nu hans vi-s.“ Også af sønderjyske visesangere høres denne begrænsning udtalt; den nu afdøde Kjesten Mari Helvigs i Agerskov hørte Svejaldsvisen synge og blev spurgt, hvad hun syntes om den; „dæn' fåstæ'r æ it,“ sagde hun; — „forstår du da alle de viser, du selv synger?“ — „ja-, dæm fåstæ'r æ ållsam'el.“ Enkelte livlig begavede visesangere har i ungdomstiden tilegnet sig deres viseforråd, og nogle er blevne ved at lære en stor del af deres liv; men i reglen er det barnehjemmets minder, der har slået dybest rod. Derfor undergår en egn visesang ikke så store ændringer fra én menneskealder til en anden. Lettest løber skæmtevisen, og gilderne giver den en ypperlig lejlighed til at brede sig; de nyere viser og alle trykte flyveblade har fra markederne og fra garnisonsbyerne fundet vej ud i bondens gård; men de gamle folkeviser overleveres fra hjem til hjem og aller mest fra forældre til børn. At folk flyttede fra en egn til en anden, fandt tidligere ikke sted i stor målestok; og vi har eksempler nok til at lære os, at indflytterens viser vel hørtes af de andre byfolk, men ikke lærtes: det var nu hans vi-s.

Æmnet for vor undersøgelse er den sønderjyske visesang; dens arbejdsmark er da Sønderjylland, så langt mod syd som dansk sprog tales. Men på de forskellige egne

sang og viseforråd er der stor forskel, og dette skal her nærmere gøres rede for. Når jeg siger, at en vise synges i en egn, vil det sige, at der i løbet af den sidste menneskealder er fundet folk, oftest gamle folk, som sang den, så at vi må gå et par menneskealdrer tilbage for at nå en tid, hvor den blev almindelig sunget; nu er det jo ikke så mange hjem, hvor viserne høres. — Til at lære Sønderjyllands folkeviser at kende har jeg foruden trykte bøger gennemgået Svend Grundtvigs håndskrevne samlinger på det kongelige bibliotek i København og Dansk Folkemindesamfunds samlinger; desuden har jeg søgt på selve hjemstederne at skaffe mig oplysninger om de enkelte viser og visesangere. I den første af de nævnte samlinger er det bedste det, som der i 1850'erne er optegnet af Jens Lassen Knudsen, der var lærer på Rødding højskole, og af en hel række læringe fra Rødding; optegnelser fra en del andre folk, især præster, fra forskellige sønderjyske egne har heller ikke bragt så lidt. Efter 1864 indtræder der for næsten alle optegnere en standsning; krigen og dernæst den politiske kamp har været en hæmsko for indsamlingen af folkeminder. Det i 1884 stiftede folkemindesamfund har modtaget adskilligt — til dels mærkelige — viseopskrifter fra Sundeved, men ikke stort fra andre egne. Noget tilfældigt bliver der jo altid ved sådan lejlighedsvis indsamling, og navnlig når der spørges om forskellen på egnenes visesang, kan det billede, som opskrifterne giver, blive vildledende, især da det er de grundtvigsk påvirkede egne, hvor man har vist størst iver for opskrivningen; men på dette rådes der til dels bod ved at adskillige visesangere er indvandrede fra andre egne, hvis sang vi da lærer at kende gennem indvandrerne, selv om vi ikke får

søgt efter viser i deres hjemsted. Hvis nogen skaffer mig nye opskrifter af viser eller, hvis de ikke er at få, efterretninger om gode visesangere og hvilke viser de har kunnet, så kan det hjælpe både til at rette på denne fremstilling og til at give hver egn den ære, der tilkommer den for at have gemt vel på gamle minder og fædrenes digtning. Jeg gentager derfor opfordringen til at sende til årbøgernes udgivere eller til mig opskrifter fra folkemunde af viser og fortællinger.

Rigest på gamle folkeviser er indlandet; vestkysten kommer det dog nær; østkysten har ikke så mange viser og navnlig ikke så mange gamle viser, men også hver egn af østlandet har dog sit mærkelige at opvise. Vestlandet og indlandet slutter sig temlig nær i visesang; her lever de fleste gamle viser, måske flest i indlandet, f. eks. trylleviser, der er meget sparsomme på vestkysten; men også vesterud har de mange gode viser. Af vesteregnene er Ballum og hele den egn rigest; men mest afvigende fra andre egne er Vester-Vedsted ved Ribe. Vi har flere gange nævnt viser, som kun findes der; her mødes norrø- og sønderjysk overlevering, og både ældre og yngre visesang er tilegnet; og desuden er byen hjemsted for en mængde sagn og overtro. Det kan undre så nær ved en købstad at finde så meget bevaret fra fortiden; men — som man siger i omegnen — di æ så lånt teba-g öwe i Væste Ve-ste. I indlandet har viserne deres bedste hjemsted i bakke- draget, der går i nord-syd gennem landet; ikke nær så rige er de fladere hedeegne på øst- og vestsiden af det. Som den bedste egn må nævnes Tislund og Agerskov; mod nord nedad Kongeåen til er der ikke nær så rigt. Længer sydpå er indlandet ikke gennemløst efter viser;

men et par udflyttere lader os vide, at folkevisen har haft fyldig vækst her: Den ene er en indsidderenke fra Bylderup, fra hvem Feilberg har fået det bedste par viser i sin samling; den anden er Inger Høglund, en fattig arbejdskone i Risjarup, der kunde flere viser og æventyr end nogen anden, med sang og snak gik hun veltilfreds gennem et trykket liv, selv sit barns sygdom og død glemte hun i sin verden af digtning; hun var fra Burkal øst for Tønder, og en del af viserne har hun vel lært fra sin moster (hun „sång, te æ tråw dannst å æ drækki-st“).

På østkysten kender jeg ingen folkeviser fra hele strækningen nord for Åbenrå. De magre sogne indenfor østkysten har heller ikke meget at opvise; kun Østerløgum sogn (der når helt ud til Gønnerbugten) hører til de bedste viseegne, og navnlig er det rigere på trylleviser end det øvrige Sønderjylland tilsammen; Østerløgum er både ved sin natur og ved sin sang hedeegnens yderste forpost imod øst. — Hos østerboerne synes der i det hele at være forkærlighed for de muntre viser. Stærkest træder det frem på Als, hvor der foruden skæmteviserne kun findes et par folkeviser, der i tone ligger skæmteviserne nær. Også i Sundeved spiller skæmteviserne en ret fremtrædende rolle. Der er dog ikke få gamle folkeviser; men de synes mest at være komne ved en ikke så gammel indvandring fra andre egne af Danmark (en enkelt også fra Sverig); ingen af dem er knyttede til et bestemt sted, men det ligger nær, at visen om hr. Bjørn en gang i middelalderen må have været sunget her, siden den har fremkaldt stedsagnet fra Sønderborg. — Visesangen i hedesognene vest for Flensborg, i Hanved og Valsbøl, ligner Sundeveds, men er fyldigere. Det er dog ikke noget stort tal af middelalderlige

folkeviser, der synges, næsten kun de blandt almuen almindelige yngste viser og til dels lærte af trykte skillingsblade. Gennemgår man Jens Madsens *Folkeminder fra Hanved sogn*, finder man ikke en eneste gammel vise, som har noget sønderjysk i sprog eller indhold; og noget lignende gælder om Feilbergs *Fra Heden*, der giver visesangen i Valsbøl. Almindelig danske borgestue- og især almue-viser udgør største delen af visesangen. Blandt almueviserne findes enkelte historiske f. eks. den om slaget på Københavns red (om „Nelson med dit øje og med din ene arm“); men de fleste af dem er klager over ulykkelig kærlighed o. desl., som soldater, der har tjænt i den danske hær, har bragt hjem fra garnisonsbyerne. Enkelte af disse viser har de dog selv digtet, hvorom undertiden en indsluppen sønderjysk sprogform bærer vidne, og undertiden hentyder de selv til deres hjemstavn:

Enhver kan tænke, at det kan krænke,
min kærest døde udi min favn.
Nu skal der ingen piger flere
for min skyld sørge eller krepere;
nu siger jeg mit hjem farvel.

Jeg fik straks ordre til at rejse
til Helsingør som militær.
Der var jeg fremmed iblandt dem alle,
ja de mig der en Slesviger kalder:
i Frøslev by der er jeg født.

Denne poesi har været forløber for den, som i den sidste menneskealder er fremkommet på samme egn, viser som „å hør min pig å si do mæ, ve do it vær min kærest“ og de andre sange *Fra sønderjyske hjem*, hvor folkemålet atter dukker op og åbner nemmere vej til udtryk for folkets tanker. Står disse sange end ikke i noget nært forhold til de gamle folkeviser, så har de dog kun kunnet

opstå blandt folk, som slægt for slægt har sunget med, hvad der fremkom af digtning. — Det synes måske mærkeligt, at en så sanglysten egn ikke har bevaret flere af de ældste og bedste viser; men vi må mindes, at fra tidlig tid af går handelsvejen, stuedrivervejen, gennem egnen, at Flensborg ligger nærved, og at Hanvedfolkene nødig forsømmer noget marked der, og da de magre jorde knebent har kunnet skaffe livets ophold, har folkene rejst om som handelsmænd: alt det tilfører egnen nye påvirkninger og nye viser.

Fra Angel kendes nogle viser, optegnede i Grumtoft sogn; når der ikke haves viser andenstedsfra, er det vistnok fordi visesangen i det hele er sparsom. Men det par gamle viser, der er fundne, er særlig interessante: den ene er den i forrige hæfte meddelte vise om hr. Vilmer; den anden er brudstykket af visen om kong Valdemar, der pisker sin søster liden Kirsten til døde. Det er nemlig godtgjort om denne sidste vise, at det er i den form, den fra dansk er overført på tysk og nu i Holsten synges om kong Hans og i andre egne af Tyskland om „kongen“, „markgreven“ eller „pfalzgreven ved Rhinen“, og fra tysk er overført på slavisk sprog og af Venderne i Slesien synges om „kejseren“. Kun en enkelt yngre folkevise og et par skæmteviser i folkemål er ellers komne til os fra Angel. Et vidnesbyrd om, hvor afsondret folkeviserne har levet der, er at flere almindelige folkeviserudtryk er blevne ombyttede med nye ord; i hr. Vilmer's vise finder vi *svøbt i flor* for *svøbt i mår*, og det gamle ord *terne* har Angelboen ikke forstået og ombyttet med den plattyske form *deru*. Dette minder os om, at vi er ved det danske sprogs grænse; endnu før tysk blev tale-

sprog i Angel, havde tyske salmer og dernæst andre tyske sange fundet vej; dog kender jeg ikke noget eksempel på at nogen gammel tysk folkevise er bleven sunget i egne hvor dansk var folkesproget; den nordligste tyske vise, jeg kender, er fra Slesvig by.

Endnu et stedligt forhold må vi nævne, der har haft indflydelse på visesangen; det er bogtrykkerierne i Sønderjylland. — I 17de og 18de århundred spredtes en mængde skillingsviser eller „flyveblade“ af folkeviser og alskens nyere digte ud over Danmark; de solgtes enten fra selve trykkerierne eller på gaden af viseskællinger eller på markeder af blinde sangere. Den langt overvejende del kom fra københavnske bogtrykkere; men da i tiden efter 1700 forretningen begyndte at betale sig bedre, kom der også andensteds trykkerier frem, som til dels levede af at trykke flyveblade. I Flensborg var ved begyndelsen af 18de årh. et bogtrykkeri virksomt med at trykke danske salmebøger og opbyggelsesskrifter; foruden at det i det hele gjorde tjeneste som trykkeri for nabobyerne (Kolding og Ribe med). Herfra udgik også mange enkeltvis trykte salmer, såsom Kingos og Sthens (de sidste i en form der var efterligning af folkevisen), men ingen egenlige folkeviser. Hen mod århundredets midte blev Flensborg-litteraturen dog under den pietistiske bevægelse trængt tilbage af de i Tønder trykte salmebøger (bl. a. Brorsons); men mod 18de århundredes slutning fik Flensborg-bogtrykkeriet en afløser i Haderslev, hvorfra der spredtes opbyggelsesskrifter, folkebøger og skillingsviser ud over hele landet. Hele Jylland over, selv i Vendsyssel er Haderslevflyveblade af gamle viser de overvejende i antal og sædvanlig er de de eneste, der findes i bondefolks stuer. På en tid, da

københavnske bogtrykkere mest trykte arier og drikkeviser, sendte trykkeriet i Haderslev en mængde af de bedste gamle folkeviser ud til bondehjemmene nær og fjærn.

Visernes sprogform er aldrig helt lig stedets folkemål. Da viserne er vandrede fra egn til egn, kan den enkelte egns mål ikke blive rådende; og i de sidste århundreder har påvirkning fra salmerne og fra trykte tekster af viserne gjort meget til at nærme viserne til skriftsproget. I indlandet og endnu mere i Angel har viserne levet mest upåvirkede af de yngre boglige påvirkninger, og her har de stærkest fået form efter folkemålet. I Sundeved- og Flensborgegnen, hvor overleveringen mest stammer fra flyveblade, er derimod skriftsprogsformen næsten helt rådende; kun i en del af skæmteviserne høres folkemålet.

Foruden at forskellige former af dansk sprog kommer frem i viserne, kan der også være tale om, at indvandrede viser fra nabolandene kan have indflydelse på sproget. Vi har allerede tidligere berørt den lethed, hvormed norske og svenske viser vandrede til Danmark; og her kan vi fremføre et par træffende eksempler på visers indvandring fra Sverig til Sønderjylland. Det ene er visen om „Den bortsolgte“, som i Sundeved synges i et sprog, der er fuldt af svenske former:

1. En fattig bonde der bode på en ø,
han solgte sin datter alt for et stykke brød.
2. Sømændene de lagde deres årer til at ro,
men flikken hun vred sine hænder ydi blod.
3. „Og hør i, sømænd, i drejer vel en stund,
jeg venter min fader fra roserne-lund.
4. Og hør du, min fader, du har mig alt så tjær,
sælg bort af dine gårde og løs mig igen.

(Indholdet af visen er, at hverken fader, moder, broder eller søster vil løse hende; endelig kommer fæstemanden

og køber hende fri med sine guldringe.) Enkelte steder i visen er overførelsen til dansk helt tankeløs, som når svensk dröja (at vente) gøres til *dreje*; men i reglen efter-synges med forsæt den svenske form. I den anden vise, vi har at nævne, er i langt højere grad de svenske former fjærnedede; det er den i forrige hæfte trykte vise om hr. Tors sønner. En form som *i væren* er svensk; tilsvarende former forekommer en gang imellem i jyske viser, men det er vel da ved nærmere eller fjærnere påvirkning fra svensk visesang*). Den linje *tager vaben å foruden al færd* indeholder en misforståelse af det svenske *förotan all flärd*, uden al svig. Formen *vaben* stemmer nok med svensk; men gamle nørrejske visesangere i hedeegnen synger altid *vaben*, — så det kunde det også hedde uden særlig svensk påvirkning.

Tysk påvirkning af lignende art som denne svenske kendes ikke. Blandt viserne sporer vi ingen gradvis overførelse fra det ene sprog til det andet. Mange viser er naturligvis i ældre tid overførte til dansk fra tysk; og en del af denne overførelse er vel sket på sønderjysk grund; men dette arbejde har ikke sat spor i den sønderjyske visesang. Alt hvad vi kan oplyse om visers vandring over grænsen, er, at visen om kong Volmer og liden Kirsten er efter sin angelske form overført til Holsten og derfra udbredt over det øvrige Tyskland. Hele det yngre lag af folkeviser, der var komne til Danmark fra tysk, var så svagt repræsenteret, at viserne ikke kan have gået den jævne vej over grænsen og op gennem Danmark; Sønderjyderne har kun fået dem i almindelig dansk form over

---

*) På Færøerne har derimod denne svenske form slået rod i folkeviserne.

Flensborg og Ribe, og de har ikke fået stort fodfæste. Disse viser må da være indvandrede med tyske købmænd og lanseknægte; og fra de nordtyske og holstenske havne har de da haft kortere vej end op gennem halvøen. Det var dog rimeligt, at Sønderjylland også på folkedigtningens område havde haft en lignende betydning med at modtage og tillæmpe den tyske påvirkning, således som det har gjort især ved nogle af de religiøse bevægelser. Noget sådant kan også nok påpeges på æventyrenes område, men ikke på visernes; der må den i hvert fald ligge tilbage i middelalderen, og dansk-tyske blandingsformer eller sådant noget kendes ikke. — Selv om tysk visedigtning ikke har gjort indflydelse gældende på de danske viser, var der jo en mulighed for at tysk sprog kunde være trængt ind i viserne. Alt hvad vi finder af den art, er, at i en angelsk vise ordet *dern* er trådt i stedet for *terne* og at i en vise fra Tønderegnen er kommet formen *å liggest du her**); denne sidste kan sammenlignes med oprindelig svenske formen som *i varen*. Altså i 45 gamle viser (over 80 opskrifter) kun to stænk af tysk påvirkning og det kun lempelse af danske ord — det er et af talesproget forsvundet ord — efter tyske former, ikke en glose, ikke en ordforbindelse optaget fra tysk! og de to små ændringer i tysk retning findes kun i egne, der i århundreder har måttet høre tysk ved gudstjenesten; i den største del af det danske Sønderjylland findes slet ingen tysk påvirkning, heller ikke i de

---

*) (Tilføjelse under korrekturen). Formen *liggest* burde ikke nævnes som tysk påvirkning; den tilhører virkelig folke-målet i egnen mellem Flensborg og Tønder (men hverken nordligere eller sydligere danske egne) og kan ikke opfattes som et blot lån fra tysk (se Lyngby, Udsagnsordenes bøjning s. 105-111).

ældre og nyere viser, der er digtede i selve landet. Ja, nogen vil måske nævne staldrengvisens halvt plattyske omkvæd og navnet Lantolille. Men det er jo ikke anderledes plattysk, end at Lanto- på plattysk umulig kan bruges til at danne navn på et menneske, da det er landsdeles navne der får dette sat for sig; altså kan det kun bruges af folk der ikke taler plattysk; og omkvædet er gjort plattysklignende for at fremkalde komisk virkning ved de uforståede ord: i Sverig har man en ganske tilsvarende synge-måde af samme vise, hvor omkvædet er efterligning af finsk sprog; tillempningen efter det fremmede sprog er brugt, fordi den gjorde omkvædet mere komisk, end en række helt meningsløse lyd vilde gøre det.

Når vi kaster et blik tilbage på de forskellige egne del i visesangen og sammenligner det med andre danske landsdeles forhold, ser vi først, at ligesom i Nørrejylland er indlandet og tillige vestkysten de bedste viseegne, østkysten med de store byer er fattigere. I Nørrejylland gælder så temlig, at de frugtbare egne har glemt viserne og de magre har holdt på dem; men det gælder kun med store undtagelser for Sønderjylland. Det bedste eksempel på reglens overholdelse er det viserige Østerløgum sogn som yderste hedesogn op ad den frugtbare Åbenråegn; men hele vestkysten er eksempel på viserigdom i frugtbare egne, og Angel har da også gode viser. Dette kan dog ikke undre os; både på Sælland og Fyn er det også den frugtbare sydlige del, hvor der synges mest. Store købstæder har virket til at indføre nye viser og derved fortrænge

de gamle; men de synes ikke at hindre en ret betydelig sang af viser.

Det vilde være en interessant opgave at undersøge, hvorvidt de bedste viseegne i særlig grad er blevne grebne af de forskellige åndelige bevægelser, der er gåede gennem Sønderjylland; men dette er umuligt uden en langt større kendskab til hver egn visesang og øvrige forhold, end jeg er i besiddelse af. Nogle antydninger herom tør jeg vel dog give. At rigdom på danske viser har været af betydning for stillingen under den nuværende folke- og sprogkamp, er selvfølgelig. Tydeligst ser vi det i egnen vest for Flensborg, der under langvarigt tysk kirkesprog og skoleundervisning ved viserne har holdt sin forbindelse vedlige med Danmark, dets folk og dets historie. Et modstykke dertil er Angelboerne, der har gamle viser i gemme, men som næsten ikke har lært nye viser i et par hundred år. Men hvor skulde de også komme ud at lære noget af andre? de var jo herremændenes livegne og måtte gå hjemme ved hovarbejdet.

Det synes næsten, som der er nogen sammenhæng mellem visesangen og de religiøse bevægelser, således at de sangrige egne har været mest modtagelige for de større vækkelser. Pietismens hjemsted på vestlandet falder sammen med den bedste viseegn der, og de andre gode viseegne i Nordslesvig synes også i forrige århundrede at have været påvirkede af den religiøse bevægelse. Flensborg-egnen, der har mange yngre og ingen ældre viser, har været upåvirket af den, medens Angel, hvor enkelte gamle viser er mindedes, har i alt fald nogle spor af vækkelse. Dette er dog for enestående efterretninger til at bygge slutninger på. I vort århundrede har den grundtvigske

bevægelse fortrinsvis fundet tilslutning i de egne, hvor viserne lød: sangen har båret den frem. Både i vestlandet og indlandet falder dens område i ikke ringe grad sammen med visernes bedste hjemsteder, og hvor viserne over mod østkysten dør bort, standser også den.

Visernes sammenhæng med sagnene er tidligere påpeget både ved de historiske minder og ved det overnaturliges verden (levninger af folkets gamle hedenske gudetro). Rigdom på viser er gerne ledsaget af rigdom på sagn; men det omvendte er ikke altid tilfældet. Overtroen optræder dog ikke nu som nødvendig ledsager af viserne; og oplysningen har derfor heller ikke været så slem en fjende for dem som andre steder. En af de bedste visesangersker på Vestkysten læste på sine gamle dage sin avis hver dag; og især i den egn, hvor J. L. Knudsen har virket, synges de gamle viser og er i ære. Om denne sang kun bliver et forbigående fænomen under tilegnelsen af nyere dansk folkeliv, eller om den gamle sang har livskraft nok til at blive fælleseje for danske folk, det vil først fremtiden afsløre for os.

Allerunderdanigst Indberetning til Hans Majestæt Kongen angaaende Sprogforholdene i Slesvig.*)

Af Nis Hanssen.

Allernaadigste Konge!

Intet har smigret mig mere og Intet har opfyldt mit Sind og Hjærte med større Glæde, end Deres Majestæts Opfordring til mig at forfatte og til Deres Majestæt at indlevere en tro, nøiagtig og sandfærdig Skildring af de

---

*) Udgiveren har fået en Afskrift af denne Beretning af en god Ven af Nis Hanssen, som i 1865 fik den overladt af Forfatteren til fri Afbenyttelse. Afskriften er skreven med Nis Hanssens Hånd og er sandsynligvis det oprindelige Udkast til Indberetningen, hvad bl. a. de mangelfulde Citater tyder på. Indberetningen har Interesse og Værd, som Bidrag til det danske Sprogs Historie i Sønderjylland. Den viser, hvor mådeholdent Danskhedens ivrigste Talsmænd optrådte i Fyrreerne, hvor beskedne Fordringer de stillede selv i fortrolige Indberetninger til Kongen. Det er ikke af Vejen, at de sønderjydske Føreres Mådehold i Sprogkampen konstateres endnu en Gang i vor Tid, da Preusserne til Side sætter alle Hensyn til det danske Folkesprog i Nordlesvig, da det tyske Sprog er bleven indført som Undervisningsprog til Kongeåen, mens man ansætter Lærere og Lærerinder, som ikke har det ringeste Kjendskab til Børnenes Modersmål i rent danskstalende Egne, (f. E. Broager, Avnbøl og Ullerup i Sundeved). Derfor har jeg udgivet Indberetningen. H. P. Hanssen-Nørremølle.

slesvigske Sprogforhold. Først og fremmest troer jeg, at jeg bør gjøre Rede for, hvorfra jeg har det Kjendskab til den omtalte Gjenstand, jeg i det følgende vil søge at godtgjøre. Jeg havde allerede fyldt mit tyvende Aar, da jeg forlod Bondestanden for at begynde mine Studier; jeg interesserede mig allerede da for Sprogforholdene, fordi Bønderne tidt kom til mig, der havde lært lidt mere Tydsk end de fleste andre Bøndersønner, for at faa de tydske Skrivelser fra Embedsmændene forklarede; og jeg benyttede derfor mine Ferier i de seks Aar, jeg tilbragte paa Latinskolen i Haderslev (denne Skole var og er aldeles tydsk) til at gennemrejse de forskjellige Egne af Slesvig. For to Aar siden traadte jeg efter Anmodning af Hr. General-Krigskommissær Riegels i Spidsen for „Foreningen til Udbredelse af dansk Læsning i den dansktalende Del af Hertugdømmet Slesvig“, og har ved en udbredt Korrespondance deels seet mine Reiseoptegnelser stadfæstede, deels forøgede ved paalidelige Mænds Udsagn. Det er derfor ikke blot mine egne men ogsaa andre stedkyndige Mænds Meninger, jeg i de følgende Blade vover at forelægge for Deres Majestæt i det Haab, at derved nogen om og kun svag Lysning udsprede over de forvirrede Sprogforhold i min Fødeprovinds.

A. Om Sprogforholdene paa Landet.

Her maa først den Sandhed udtales, at der ingen Steds i Hertugdømmet Slesvig findes dansk Kirke- og Skolesprog, hvor Folkesproget ikke tillige er dansk; derimod gives der over halvtredsindstyve Sogne, som have tydsk Kirke- og Skolesprog, skjønt Folkesproget er dansk eller en med Dansk nærbeslægtet frisisk Dialekt.

Det er vigtigt, at denne Sandhed udtales og fastholdes, fordi vi saa ofte høre Skrig over det tyske Sprogs Til-sidesættelse.

a. I de Distrikter, hvor dansk Kirke- og Skolesprog bestaaer ved Siden af dansk Folkesprog og hvor dansk Rets- og Embedssprog enten nu allerede er indført*) eller snart vil blive det, bestaaer altsaa en naturlig Tingenes Orden, og jeg vil blot for Oversigtens Skyld nævne disse Distrikter: 1, Haderslev, 2, Aabenraa, 3, Lygumkloster, 4, Sønderborg, 5, Nordborg Amt med Ærø, 6, af Tønder Amt Lundtoft, Slaugs, Højer og det halve Tønder Herred 7, det augustenburgske Godsdistrikt og 8, de fleste Godser i andet Angler Godsdistrikt. Med Hensyn til denne i Flademaal største Del af Slesvig er Intet videre at bemærke, end at der i Landsbyen Kliplev, formodentlig efter Foranstaltning af de i Sognet liggende Godser Søgaard og Aarøtoft, hver tredie Søndag prædikes tydsk, hvorved Sangen efter Behag er tydsk eller dansk. Da hele Sognet, maaskee med Undtagelse af nogle enkelte Arbejdere og Domestiker paa de nævnte Herregaarde er aldeles dansk, saa maa denne tydske Gudstjeneste især i en Landsbykirke vistnok ansees for overflødig og forstyrrende, og det tydske Sprog burde vistnok jo før jo hellere forstumme i denne danske Kirke og i denne aldeles danske Menigheds Midte.

Hvad nu Indførelsen af dansk Retssprog efter Deres Majestæts allerhøieste Reskript af 14. Mai 1840 angaaer, da har jeg udaf Almuens Midte vel havt de hundrede Breve, hvori Degne, Skolelærere og Bønder udtale deres Glæde og Taknemmelighed for den trufne Foranstaltning. Og som et Eksempel blandt de mange vil jeg anføre, hvad

*) Reskriptet af 14. Maj 1840.

en oplyst og dygtig Bonde, Hans Jespersen i Nustrup i Haderslev Amt tilskrev mig under 15. Septbr. 1840: „Forordningen om dansk Retssprog er enhver Landmand særdeles kjærkommen, da næsten Ingen i vor Egn forstaaer Tydsk. Jeg selv har i min Ungdom lært noget Tydsk i Skolen og paa Reiser som Kniplingskræmmer, saa at naar Dommen bliver oplæst, kan jeg nogenlunde begribe, hvilken af Parterne der har vundet, men den allerstørste Deel maa først henvende sig til deres Sagfører derom. Det Tydsk og Latin derimod, som opramses i Retten, kan jeg med al Nøiagtighed ei fatte, saa at det altid maa have daarlige Følger for den, som bliver indviklet i Proces, men formodentlig til Sagførerens Fordeel. Jeg for min Part kan ligesaa lidt fatte det, som naar jeg vilde gaae paa en Komædie, hvor Skuespillerens Rolle var engelsk, som jeg ei kan noget af.“ — Bondens Mistillid til de mere Dannede og til hans Foresatte, der ogsaa udtaler sig i dette Brev, vil bedst hæves ved Deres Majestæts allerhøieste Foranstaltning, især naar der ogsaa i Hertugdømmerne indførtes Forligelses-Kommissioner, der i Danmark har baaret saa herlige Frugter. Og fandtes denne Indretning nødvendig i Danmark, hvor en nedarvet national Lovgivning var til Stede, hvor meget mere maa den da ansees derfor i Hertugdømmerne, hvor den forviklede „deutsch-römisch-canonisch“ Ret aabner en altfor vid Mark for Advokaternes Klopfægter-Kunster. At „Schleswig-Holstein“ er Advokaternes forjættede Land, der flyder med Mælk og Honning, derom vidner deres umaadelige Antal.*)

---

*) Hertugdømmerne havde på den Tid 237 Advokater, mens Nørrejylland samtidig kun havde 50 og hele Kongeriget med Kjøbenhavn ialt kun 200. Det var en sørgelig Følge af det tyske Retssprog. Udg. Anm.

b. Vigtigst er det Distrikt, hvor der endnu tales en god dansk Folkedialekt, men Kirke- og Skolesproget er tydsk. Da jeg netop er født lige ved Grænsen af denne Egn, har jeg havt den bedste Leilighed til at iagttage Følgerne af dette unaturlige Forhold. Men det glæder mig, at jeg kan støtte min egen Erfaring til erfarne og dygtige Mænds Vidnesbyrd, som de paa min Opfordring have tilstillet mig. Saaledes skriver den ærværdige Pastor Jensen*) i Bov, og hans Erfaring er over 30 Aar gammel: „Skjøndt der her i Aarhundreder, ligesom og i de sydlige og vestlige Nabsogne er blevet prædiked Tydsk i Kirkerne og Børneundervisningen meddeelt paa tydsk i Skolerne, saa har det danske Folkesprog dog derved ikke kunnet fortrænges, hver Mand taler endnu helst Dansk, og kun nogle faae kunne udtrykke deres Tanker forstaaeligt paa tydsk, hvortil de ogsaa kun bekvemme sig, naar Nødvendigheden byder at forlade Modersmaalet. Vel er det sandt, at Kundskab i det tydske Sprog har udvidet sig ved den forbedrede Skoleundervisning men endnu etc.“

En anden ligesaa hæderlig Mand, Pastor Feddersen i Nørre-Hagsted i Flensborg Amt, tilskriver mig følgende:

---

*) Pastor Jensen i Bov var en af de få Præster af den sønderjydske Gejstlighed, som i de Dage udmærkede sig ved at værne om det danske Sprog. Han forrettede efter sine Sogneboeres Ønske kirkelige Handlinger på deres danske Modersmål og underviste endog Børnene i Dansk hver Onsdag og Lørdag Eftermiddag. Herved vakte han imidlertid det slesvig-holstenske Kancellis Forbitrelse, og han fik strængt Pålæg om ikke at bruge det danske Sprog fra Prædikestolen i Fremtiden. Det var under Christian VIII. Regering; men Døden skånede den gamle Mand for den Ydmygelse, som det måtte være for ham at skulle afslå den danske Befolknings Bønner om at tale til dem i deres Modersmål.

„Naar vi her blot havde frit Valg mellem Tydsk og Dansk naar begge Sprog blot vare ligeberettigede etc.*)

En tredie Præst i disse Egne, Pastor Christjansen**)

Medelby, Kjær Herred, Tønder Amt, meddeeler mig følgende Oplysninger: „Jeg behøver ikke etc.“

*) Det er meget beklageligt at Nis Hanssens Citater af hans Hjemmelmænds Skrivelser ikke er fuldstændige, og da især, hvad Pastor Feddersen angår. Det er interessant, at han endnu i 1841 anføres til Forsvar for det danske Sprog af en af Danskhedens Forkæmpere i Sønderjylland, thi han udmærkede sig ellers ikke som Pastor Jensen i Bov ved at værne om det. Pastor Feddersen var tvert imod én af de slesvigske Præster, der i 1846 vitterlig afgav falske Beretninger om Sprogforholdene. Endnu den Dag i Dag er det en Undtagelse at finde tysk talende Familier i Nørre-Hagsted, om end Beboerne i den sidste halve Menneskealder er kommen stærkt ind på den gamle Uskik i at tale tysk til Småbørnene, men desuagtet skrev Pastor Feddersen 1846 i en af Amtmand Warnstedt afæsket Erklæring at ikke engang $\frac{1}{100}$ men kun $\frac{1}{177}$ af Befolkningen var dansk, (se isøvrigt Allen: Det danske Sprogs Historie II S. 366.) Det var på samme, Tid at Pastor Jensens Efterfølger i Bov Sogn, Præsten Andreas Hansen (død som Hovedpræst i Broager 1885), afgav den Erklæring at Forholdet mellem Danske og Tyske i Bov Sogn var som 1—64!

Udg. Anm.

***) Pastor Christjansen i Medelby hørte til de hæderlige Undtagelser. I det 18. Årh. var der bleven prædiket Dansk i Sognet, men hans Formand havde kun prædiket Tysk, uagtet alle Sognets Beboere paa Degnen og en fra Bredsted indvandret Enke nær talte Dansk. 1837 tiltrådte Christjansen Embedet, og, siger han 1846 i en Indberetning til hans Foresatte: „bald nach meinem Amtsantritt hieselbst, ward vielfach mir der Wunsch geäußert, ich möchte, wie seit alten Zeiten herkömmlich gewesen, mitunter Dänisch predigen; ich überzeugte mich bald, wie sehr es Noth thue, dass diesem Wunsche nachgegeben werde.“ Christjansen prædikede derefter frivillig Dansk hver sjerde Søndag.

Udg. Anm.

Omendskjøndt jeg har besøgt hver en By, hvor disse Mænd virke, og jeg fra min tidligste Ungdom har kjendt Forholdene ligesaa nøie som de, saa glæder det mig dog særdeles, at kunne støtte min personlige Anskuelse til saa erfarne Mænds paa Opfordring meddeelte og upartiske Mening. Omfanget af den Egn, hvor der ved Siden af tydsk Kirke- og Skolesprog endnu tales en god dansk Almue-dialekt, hvoraf jeg i Rasks Morskabslæsning har meddeelt Prøver til offentlig Bedømmelse, indbefatter følgende Herreder og Sogne:

I. Hele Kjær Herred i Tønder Amt med Sognene: 1, Sønder-Lygom, 2, Hundrup, 3, Braderup, 4, Klægsbøl, 5, Læk, 6, Stedesand, 7, Enge, 8, Medelby, 9, Karlum, 10, Ladelund. Herved maa bemærkes, at i Erkjendelse af Almuens Danskhed holdes i de fem af disse Sogne, Medelby, Braderup, Karlum, Ladelund og Lygom hver fjerde Søndag en dansk Gudstjeneste; men ogsaa dette er aldeles afhængig af den Tilfældighed, om vedkommende Præst seer sig i Stand dertil. Saaledes er den danske Gudstjeneste ophørt i Hundrup, men indført i Medelby. Dernæst findes nogle faa Byer i det sydvestlige Hjørne af Herredet, hvor endnu en frisisk Dialekt tales, nemlig i Enge Sogn; den vestlige Del af Stedesand Sogn og i tvende Byer af Læk Sogn. Denne frisiske Dialekt er imidlertid saaledes gjennemtrængt af danske Elementer, og disse Friser ere ved deres daglige Samkvem med Dansktalende langt mere kyndige i det danske end i det tydske Sprog, saa der ikke er den mindste Nødvendighed forhaanden til at unddrage disse Byer den Forandring, der maatte findes gavnlige for det øvrige Herred.

II. Tre Sogne i Omegnen af Tønder, nemlig: 11, Ud-

bjerg, 12, Avntoft, 13, Nykirke. Det lille Tønder Herred bestaaer af tre Sogne: Abild, Tønder Landmenighed og Udbjerg. De tvende første have dansk Kirke- og Skolesprog og alene det sidste tydsk, omendskjøndt det vilde være en Umulighed at skjælnes imellem Beboernes Tunge-maal, der i Udbjerg er ligesaa godt Dansk som i Abild, hvor der aldrig høres tydsk Tale. Avntoft, som ligger ved Siden af Udbjerg er ligeledes aldeles dansk. I Nykirke er derimod en Rest af Frisisk tilbage, men det ovenfor bemærkede gjælder ogsaa her.

III. Hele Vie Herred i Flensborg Amt med Sognene: 14, Bov, 15, Valsbøl, 16, Handved, 17, Nørre-Hagsted, 18, Store-Vie, 19, Vanderup. Hvor god en dansk Dialekt her tales vil jeg efter Beretning af Pastor Feddersen i Nørre-Hagsted, bevise ved et Par Sætninger. Han har meddeelt mig Lignelsen om den forlorne Søn i sit Sogns Dialekt: „En Mandj haj to Sønner, aa den yngest a dem søj te æ Faer: gi mæ Faer, dend Del a e Goj, te der hør mæ te, aa han skøvt æ Gods æmeld dem. Aa int mandne Dav deretter saanked den yngest Søn olt Sit sammel aa drov urrenlands te et Landj laant væk, aa fortær der sit Gods i et øssele Løvnet etc.“ Det vil heraf sees, at det Sprog her tales er en god dansk Almuedialekt.

IV. Hele Uggel Herred i Flensborg Amt med Sognene: 20, Jørl, 21, Eggebæk, 22, Siversted, 23, Oversø, 24, Store Solt und 25, Lille Solt. Om de tre sydligste af disse Sogne Eggebæk, Jørl og Siverstedt siger vel Dr. Jensen, Præst i Gelting i sin kirkelige Statistik: „Sie lassen immer mehr vom Dänischen ab, und diese sowie Oeversee, werden immer mehr deutsch werden, je mehr

die Rücksicht auf die Schulunterricht und dieser selbst ihren Einfluss üben.“ Det er omtrent sandt med Hensyn til Fremtiden, men da jeg for tre Aar siden besøgte denne Egn var Almuesproget aldeles dansk og det har i disse tre Aar ikke kunnet forandre sig meget.

V. Af Bredsted Amt de to store Gæstsogne 26, Joldelund og 27, Fjolde (tydsk Viöl). Om disse siger Dr. Jensen, der i det hele viser sig som en sandhedskjærlig og upartisk Mand: „Viöl, überhaupt fest am Althergebrachten hängend, ist noch mehr dänisch als die Uggel Harde; in Joldelund sind wenige, die deutsch sprechen können, und die Kinder können nichts als Dänisch, wenn sie zur Schule kommen.“

At det vilde være et stort Fremskridt i Folkeundervisningen og Almuens Oplysning, hvis i disse 27 Sogne jo før jo hellere Modersmaalet indførtes i Kirker og Skoler, er udenfor al Tvivl. Men det er alligevel ligesaa utvivlsomt, at en Regjeringsforanstaltning, der gik ud herpaa, vilde hos mange modtages med største Uvillie. Vanen udøver over alle Mennesker, dog især over den lavere Almue, en meget stor Indflydelse, og i det foreliggende Tilfælde saa meget mere, fordi den understøttes af Almuens tydskdannede Foresatte, der af ganske naturlige Grunde have Forkjærlighed for det tydske Sprog og den deri erhvervede Dannelse. Men uden Frygt for store Bevægelser kunde Elementarundervisningen paabydes i det danske Sprog, medens de ældre Børn beholdt tydsk Sprog til Enden af deres Skolegang. Ønskeligt maatte det ogsaa altid være, at de større og dueligere Børn vedbleve at lære noget Tydsk, hvorfor de have saa ofte og saa nødvendig Brug. I Kirken kunde i de første ti Aar dansk og tydsk Guds-tjeneste afveksle hveranden Søndag og siden den tydske

enten ganske ophæves eller indskrænkes. Fortræffeligt ytrer sig den omtalte tydske Præst Dr. Jensen om den nuværende Tingenes Orden i den ovennævnte Egn: „Wo das Dänische Volkssprache war, da wäre es doch wohl besser gewesen etc.“*) Til nøiere Oversigt vedlægges Sprogkortet af Koch i Haderslev, hvorpaa jeg har understreget de af mig som dansk betegnede 27 Sogne med Blaåt.

c. Endelig bør det Distrikt omtales, hvor Folkesproget endnu er stærkt gennemtrængt af danske Elementer, hvilket Distrikt altsaa bør danne en naturlig Overgang til det tydske Sproggebet. Her maa igjen adskilles to Grændser, næmlich 1, hvor det danske Folkesprog gaaer over i det tydske, og 2, hvor Dansk og Frisisk støder sammen. Til den førstnævnte henhører hele Angel øst for Uggel Herred, mellem Flensborgfjord og Slien til Kjøbstaden Slesvig og mod Vesten fra denne By Sognene: St. Michaelis, Trøja, Olderup og Svesing til Husum, saaledes at de i lige Linje liggende Sogne Mildsted, Ostenfeldt, Hollingstedt og Haddeby forblev uberørt af det danske Sprog. Til den sidstnævnte hører hele det frisiske Distrikt fra Husum langs Vesterhavet til Højer og paa Øerne Sild, Før og Amrum. At det Danske i denne Egn maatte læres ved Siden af det Tydske synes ønskeligt i mere end een Henseende. Baade paa Østsiden i Angel og paa Øerne i Vesterhavet bestaaer en stor Del af Befolkningen af Søfolk, der afgiver Mandskab for den danske Handels- og Krigsflaade. At danske Søfolk lære Dansk, vil af alle erkjendes for gavnligt. Saaledes har jeg ogsaa i Vinter sendt danske Bøger lige

---

*) Sammenlign: „Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, von H. N. A. Jensen, Dr. phil. Side 28.

til Slien og i disse Dage modtaget Brev fra en Skolelærer i Kappel Sogn, der i en Række af Aar har givet Undervisning i Dansk i sin Skole. Han ytrer sig paa følgende Maade: — — — — —

Hos Friserne bør man ønske, at det danske Sprog bliver det herskende nordfra lige til Husum, fordi hele Egnen paa Gæsten jævnsides med denne frisiske Marskegn er aldeles dansk i Sprog, Sæder og Levemaade. Men Friserne er et stolt og djærvt Folkefærd, og derfor maa man aldrig ønske nogen pludselig Forandring paatvungen dem, og det meste bør vistnok overlades til Tidens Virkninger. Det er øiensynligt, at det frisiske Almuesprog, som ingen Literatur har at støtte sig til, Aar for Aar trænges tilbage af det danske. Og saaledes kunne nu de ovenfor nævnte 3 Sogne Nykirke, Stedesand og Enge ansees for danske, hvilket om faae Aar ogsaa vil være Tilfældet med Rodenæs og Klangsbøl. Dette med Hensyn til Sprogforholdene paa Landet, jeg gaaer nu over til at omtale Kjøbstæderne og Flækkerne. —

B. Om Sprogforholdene i Kjøbstæderne og Flækkerne.

Iblandt Kjøbstæderne er Ærøskjøbing den eneste, der har dansk Kirke- og Skolesprog og nu tillige dansk Rets- og Embedssprog; iblandt Flækkerne Marstal paa Ærø, Nordborg paa Als og Højer i Tønder Amt. Her er især Flækken Nordborg, der tæller omtrent 1200 Indbyggere mærkværdig og af Vigtighed, fordi her den tyske Guds-tjeneste 1820 ophørte, og fordi her det danske Sprog er Grundsproget i Skolen, hvor det tyske Sprog ligesom i Kjøbstadsskolerne i Danmark kun læres i enkelte særskilte

Timer. Og indtil Dr. Steffens har begyndt at ophidse Borgerne imod Alt, hvad der tyder hen paa Danmark, har man aldrig hørt Klage over denne Forandring. Dette er det bedste Bevis for, at en Forandring ogsaa er mulig paa andre lignende Steder. Denne Forandring vil med hvert Aar vise sig som mere og mere nødvendig. Skulle Kjøbstæderne og Flækkerne i de dansktalende Egne ikke vedblive at være Planteskoler for et Parti, der udstrøer Tvedragtens Sæd iblandt Borgerne og Bønderne, ved idelig at prædike Korstog mod dansk Sprog og danske Statsindretninger, saa bør Folkeskolerne i de dansktalende Kjøbstæder og Flækker undergaae den Forandring, at Dansk bliver Grundlaget for Undervisningen, og Tydsk kun læres som fremmed Sprog. Herhen høre Kjøbstæderne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder. At denne Forandring lader sig realisere sees i Haderslev, hvor omtrent en tredie Del af Byen, der henhører til Gammelhaderslev Kirke, har dansk Kirke og Skolesprog. Flækkerne Augustenborg, Graasteen, Lygumkloster og Læk ere under samme Vilkaar, blot at Lygumkloster allerede har dansk Skolesprog og kun en tydsk Prædiken en Gang maanedlig, der rigtignok er temmelig overflødig.

Det er vist, at Avtoriteterne i disse Byer tilligemed en heel Deel af Borgerskabet ville modsætte sig ethvert Skridt til at indføre en naturlig Tingenes Orden, da den Mening er vidt udbredt og dybt rodfæstet i Gemytterne, at det tydske Sprog langt bedre end det danske er skikket til at give Dannelse og Kundskab. Men det er ligesaa vist, at den antydede Forandring er nødvendig for at Reskriptet af 14. Maj 1840 kan komme til at ytre den

heldbringende Indflydelse, som Deres Majestæt har tilsigtet ved dets Emanation.

Hvilken skadelig Indflydelse den tyske Undervisning udøver, især paa den lavere Almues Oplysning og sædelige Forædling i disse Byer falder i Øinene, og Børnene af samme Klasse paa Landet er derfor bedre oplærte end i disse Kjøbstæder og Flækker. Med Hensyn hertil kan jeg ikke undlade at anføre nogle Ord af et Brev, som jeg under 18. Marts 1841 modtog fra min Broder, en simpel men forstandig Bonde: „Jeg havde forleden en Samtale med to Tønderaner om det danske Sprog, hvilket de reent forkastede, og vilde blot have Tydsk. Jeg spurgte dem om, hvem der skulde forklare deres Børn det tyske Sprog saalænge paa Dansk, til de fik Begreb derom. De sagde: det skulde Skolelæreren. Men jeg sagde: naar Skolelærerne vare blot tyske, som de ønskede, saa holdt jeg det langt vanskeligere for dem, end naar de vare danske og kunde tale med Børnene og forklare dem, hvad der lærtes. Derpaa fik jeg til Svar, at en Skolelærer skulde kunne saa meget. Derfor, min Broder, kan Du være overbeviist om, at den største Del af Børnene i Tønder ere meget vankundige i deres Religion og gaa i Dvale i Henseende til deres Oplysning i deres Kristendom. Er det derfor muligt at faa dette forandret, da vilde vor elskede Konge med Tiden høste Tak og Velsignelse deraf, omendskjøndt han for nærværende just ikke er indskreven i vore tyske Herrers Bønnebog.“ — Jeg har i denne vigtige Sag altid indhentet mine Erfaringer og Oplysninger i Almuens egen Midte, og der gives næppe nogen Sag, hvor Avtoriteternes Erklæringer bør have mindre Indflydelse end i den foreliggende. Derfor kan jeg ikke undlade til

Slutning i dybeste Underdanighed at opfordre deres Majestæt til at udnævne en Kommission, der nærmere paa Stedet kunde undersøge Forholdene, da jeg ikke vil smigre mig med, at mine iøvrigt troværdige Skildringer kunne fyldestgjøre Deres Majestæt med Hensyn til mulige Foranstaltninger. Professor Paulsen i Kiel og den før omtalte Pastor Jensen i Gelting vilde fremfor Andre egne sig til at tage Sæde i en saadan Kommission.

Kjøbenhavn, d. 29. April 1841.

Allerunderdanigst

Nis Hanssen,
cand. theol.

Nis Hanssen Bondesøn.

Af H. P. Hanssen-Nørremølle.

Da Nis Hanssens Navn nu er ukjendt af mange, vil nogle biografiske Oplysninger om Forfatteren til omstående Indberetning her være på sin Plads. Nis Hanssen var af gammel sønderjydske Bondeæt, og det var hans største Stolthed, derfor føjede han med stor Forkjærlighed „Bondesøn“ til sit Navn. Han blev født i Øster-Højst, Tønder Amt den 15. November 1808, kom 20 År gammel på Latin-skolen i Haderslev og blev Student herfra 1834. Da han arbejdede som Bondekarl hjemme, kom Bønderne til ham der havde lært lidt mere Tysk end de fleste „for at få de tyske Skrivelser fra Øvrigheden forklarede“. Han fik derved tidlig Øjet op for de unaturlige Sprogforhold, og hans sunde praktiske Sans havde anvist ham hans Standpunkt i den hæftigt opblussende Sprogkamp, længe før han rejste hjemmefra.

I 1838 begyndte Nis Hanssen at skrive offentlig om Forholdene i Sønderjylland, og „Bondesønnen fra Tønder Amt“ blev snart kjendt som en af Danskhedens ypperste Forkæmpere. Hans journalistiske Virksomhed var betydelig; hans Skildringer af Sprogforholdene livlige, djærve og meget oplysende. I de første År skrev han fortrinsvis i „Kjøbenhavnsposten“, senere i „Dansk Folkeblad“ og „Dannevirke“, stundom også i „Fædrelandet“. På Rejser i Sønder-

jylland havde han knyttet mange Forbindelser, som han senere forstod at vedligeholde og udnytte i den nationale Sags Tjeneste ved Hjælp af en udstrakt Brevveksling. Han var en personlig Ven af P. C. Koch, som senere blev hans Svoger, af Laurids Skau og flere fremragende sønderjydske Bønder. Derfor var han altid godt underrettet om de slesvig-holstenske Embedsmænds Overgreb, og da han hensynsløst afslørede deres Rænker blev han snart både hadet og frygtet af Slesvig-Holstenerne.

I 1839 stiftede 16 ansete Mænd, alle fødte Sønderjyder, en slesvigsk Forening i Kjøbenhavn med det Formål at udbrede god dansk Læsning i Sønderjylland. Nis Hanssen, som var en af de seksten, trådte straks efter Opfordring i Spidsen for Foreningen, og under hans dygtige og energiske Ledelse udfoldede den snart en betydelig Virksomhed. Efter to Års Forløb havde den oprettet 60 Bogsamlinger med 14,000 Bind i Sønderjylland, og der vakt en sådan Interesse for Sagen, at Sønderjyderne selv gav Foreningen Tilskud til et Beløb af flere Tusinde Kroner.

Foreningens omfattende og betydelige Virksomhed gjorde ikke Slesvigholstenerne mildere stemt mod Nis Hanssen. Det regnede ned over ham med Angreb i de slesvig-holstenske Aviser. Hertugen „hidsede alle sine Hunde“ på ham, og i flere År 1839—44 var han en af de „Propagandister“, Hertugen betragtede som farligst og derfor forfulgte med det største Had. — Imidlertid var Nis Hanssen 1842 bleven Lærer og 1844 Adjunkt ved Århus Katedralskole og dermed træder han noget tilbage i Nationalitetskampen. Sidste Gang, han ses i forreste Række er den 4. Juli 1844, da han var blandt Talerne på Skamlingsbanke.

1845 oprettede Nis Hanssen et Landvæsens-Institut af Herregården Hartrup i Vejle Amt. Institutet, som snart fik mange Elever, omtales meget anerkjendende i Landhusholdningsselskabets Årsberetninger, men Nis Hanssen måtte allerede 1848 opgive det af pekuniære Grunde. Han blev derefter Lærer ved Odense Realskole og Redaktør af „Fyens Avis“. 1853 udnævntes han til Sognepræst i Nørre Felling og Tvis i Ribe Stift. Under sin Virksomhed i disse vidtstrakte Sogne, pådrog han sig en meget smertefuld Gigt-sygdom. Han blev vel atter helbredet så vidt, at han kunde varetage sin Præstegjærning, men fra nu af forlod Gigten ham ikke mere, og hans Kraft var brudt.

I 1859 blev Nis Hanssen Præst i Sottrup Sogn i Sundeved, og her virkede han til sin Død. Han var i sin sidste Levetid en jævn og bramfri Mand, en meget afholdt Præst og dygtig Taler, dertil en ypperlig Fortæller, altid fuld af lystige Indfald og Anekdoter.

Under Krigen 1864 var Nis Hanssen meget syg og lidende, men han var så heldig at få en human preussisk General i Indkvartering og derved blev hans Stilling tåleligere end mange andre dansksindede Embedsmænds. Efter Fredsslutningen fik han Lov til foreløbig at blive i sit Embede, og Indkorporeringen i Preussen oplevede han ikke. En hæftig Blodstyrning endte d. 18. Maj 1866 hans Liv. Han ligger jordet paa Sottrup Kirkegård.

Evangelisk-luthersk Psalmebog

for

de dansktalende Menigheder i Slesvig.

En Anmeldelse af Hans Nissen.

Iblandt de Salmebøger, der for Tiden ere i Brug i de nordslesvigske Menigheder, er der ingen, der fuldt ud tilfredsstillende de Krav, der med Rette kunne stilles til en god og tidssvarende Salmebog. Den Pontoppidanske Salmebog, der til næste Aar kan fejre sit 150-aarige Jubilæum, benyttes endnu i mange Menigheder. Den var ganske vist i sin Tid en ypperlig Bog, men er nu saa forældet, at den længe har trængt til en Afløser. Den af Præsterne Meyer og Boesen i 1847 udgivne Salmebog maa nærmest betragtes som et Forsøg paa at omarbejde den gamle Pontoppidanske i en mere tidssvarende Form. Den har imidlertid ikke ret formaaet at vinde Indgang og benyttes vistnok kun i nogle faa Menigheder. Det samme gjelder om den af Provst Valentiner, for en halv Snes Aar siden udgivne Salmebog, der ligefrem betegnes som en revideret Udgave af den Pontoppidanske Salmebog. Om dem begge maa det siges, at de i altfor ringe Grad have taget Hensyn til den rige Skat af Salmes, hvormed den danske Literatur er bleven forøget i vort Aarhundrede. Evangelisk-kristelig Salmebog benyttes desværre endnu ved Gudstjenesten og Religionsundervisningen i en hel Række nordslesvigske

Menigheder, medens den i Danmark for længe siden er afløst af en bedre Salmebog. Den udkom 1798 og er helt gennemtrængt af den i hin Tid herskende, rationalistiske Aand. Mange af vore bedste Salmer fra ældre Tid ere ikke optagne i den, og de, der findes, ere tilstede i en saa forandret og forkvaklet Skikkelse, at de tildels neppe ere til at gjenkjende. Den evangelisk-kristelige Salmebog er ubetinget den daarligste Salmebog, der eksisterer og nogensinde har eksisteret i det danske Sprog. Roskilde Konvents Salmebog, der udkom 1855, og i Danmark næsten overalt har afløst den evangeliske, er ogsaa i sin Tid bleven indført i nogle Menigheder i Nordslesvig.*) Den er vel i mange Henseender en særdeles fortrinlig Salmebog, men det vil dog neppe kunne nægtes, at mange af de gamle Salmer ere vel meget ændrede og afkortede, ligesom der ogsaa er optaget en stor Del middelmaadige Salmer fra den evangelisk-kristelige Salmebog.

Det anførte vil formentlig være tilstrækkeligt til at godtgjøre, at der i Nordslesvig er en virkelig Trang tilstede til en ny Salmebog. At der ogsaa i vide Kredse hersker et levende Ønske i denne Retning, derom vidner de Bestræbelser, der for nogle Aar siden bleve gjorte for at fremme Sagen, saavel af enkelte kirkeligssindede Mænd, som ogsaa af de nordslesvigske Provstisynoder. Disse Bestræbelser førte dog, af flere Grunde, ikke til noget Resultat.

Salmebogssagen kom først i det rette Spor, da den

---

*) I Slutningen af Halvfjerdserne lod Avtoriteterne Roskilde Konvents Salmebog fjærne af alle sønderjydske Skoler, og omtrent samtidig blev det de Menigheder, som ikke allerede havde den i Brug, forbudt at indføre den som Kirkesalmebog.

blev indbragt i Fællessynoden i Rendsborg i Juni 1883, hvor Pastor Kier i Østerløgum, nu Provst i Tønder, efter Aftale med de andre nordslesvigske Synodemedlemmer stillede et bestemt Forslag om Udarbejdelsen af en ny Salmebog for Nordslesvig. Forslaget blev af Synoden modtaget og behandlet med særdeles Velvillie, og der blev tilsidst vedtaget følgende Resolution: „Paa Grund af den i vore landskirkelige Menigheder med dansk Kirkesprog forhaandenværende Salmebogsforvirring og delvise Salmebogs-nød, og for at aabne de nævnte Menigheder en Udvej af denne Forvirring og Nød, beslutter Synoden at rette den Opfordring til det Kongelige Konsistorium, at højssamme vil overdrage Udarbejdelsen af et Udkast til en Salmebog for disse Menigheder til en Kommission, hvis Størrelse det Kongelige Konsistorium bestemmer, og hvis Medlemmer det udnævner efterat have hørt de dansktalende Provstisynoder. Grundlaget for denne Salmebog maa, efter Synodens Mening, dannes af de Salmer i de for Tiden benyttede Salmebøger, der ere blevne Fælleseje for det kristelige Folk i hine Egne. Udkastet er dernæst at offentliggjøre ved Trykken og at forelægge de vedkommende Provstisynoder til Betænkning. Derefter fastsættes Udkastet af det Kongelige Konsistorium og forelægges Fællessynoden til Vedtagelse. De nødvendige Pengemidler overtages af Fællessynodens Etat.“ Med Vedtagelsen af denne Resolution, var der gjort et betydningsfuldt Skridt fremad i Salmebogssagen, og der var fra nu af Grund til at haabe, at denne tilsidst vilde finde en heldig Afslutning. — Konsistoriet paalagde derefter de fem nordslesvigske Provstisynoder at udpege hver tre Mænd, som kunde være skikkede til at indtræde i Salmebogskommissionen. Efterat

dette var sket paa Synodernes Møder i Sommeren 1884, udnævnte Konsistoriet fem af de udpegede Mænd, nemlig Præsterne Claussen i Dybbøl, Nielsen i Højrup, nu i Sommersted, og Prahl i Møgeltønder, samt Grev Schack til Schackenburg og Gaardejer P. Skau fra Bukshave, til Medlemmer af Salmebogskommissionen og Generalsuperintendent Godt i Slesvig til at tiltræde denne som Formand. Kommissionen har arbejdet med stor Ihærdighed og Sagkundskab og tilendebragt det særdeles omfattende Arbejde i forholdsvis meget kort Tid, uagtet den Standsning, der indtraadte i dens Arbejder ved Generalsuperintendent Godts Død, i hvis Sted hans Efterfølger, Generalsuperintendent Kaftan, senere udnævntes til Formand for Kommissionen. I Efteraaret 1888 var Forslaget til den nye Salmebog færdigt og trykt, saaledes at det kunde forelægges Provstisynoderne, hvis Møder i den Anledning vare blevne udsatte til henimod Aarets Slutning. Alle fem Provstisynoder godkjendte Forslaget, men flere af dem udtalte dog tillige det Ønske, at det maatte blive underkastet endnu et Gjennemsyn af Kommissionen, og at der forinden maatte gives Synodemedlemmerne Lejlighed til at frenkomme med deres Ønsker og Forslag med Hensyn til Salmebogens Indhold. Konsistoriet imødekom ogsaa beredvillig dette Ønske, og efter udstedt Bekjendtgjørelse derom indgik der en Del Forslag, dels angaaende Tekstændringer, dels angaaende Optagelse eller Udeladelse af Salmes, og disse Forslag bleve for en Del tagne til Følge ved den Revision af Salmebogsudkastet, som derefter fandt Sted. Dermed var dette færdigt fra Salmebogskommissionens Side, saaledes at det af Konsistoriet kunde forelægges Fællessynoden, der traadte sammen i Rendsborg i Marts 1889, og som, ligeledes for Salmebogssagens-Skyld,

var bleven udsat nogle Maaneder. Efterat et af Synoden til Behandling af Salmebogssagen nedsat Udvalg paa fem Medlemmer havde afgivet sin Betænkning, blev Salmebogen enstemmig vedtaget, tilligemed Loven om dens Indførelse, i Synodens Møde den 29. Marts. Ligeledes vedtoges, efter Udvalgets Indstilling, at der skulde vedføjes Salmebogen et Tillæg, bestaaende af Kollektor, Perikoper og Lidelseshistorie, efter en af Salmebogskommissionen fastsat Plan, en af Salmebogskommissionen bearbejdet Bønnebog, indeholdende Morgen- og Aftenbønner, med Kingos Hjærtesuk o. a. m., de syv Bodssalmer og ti andre Salmer, samt de tre nytestamentlige Lovsange. Endelig vedtoges det, ligeledes efter Udvalgets Indstilling, at Salmebogen skulde trykkes i Versform, i en Udgave med stor Tryk, i samme langagtige Format, som alle nyere danske Salmebøger, og om mulig tillige i en Udgave med mindre Tryk, svarende til Lommeudgaven af den nye tyske Salmebog. — Dermed var altsaa Salmebogssagen bragt til Ende fra Fællessynodens Side, og efter de Oplysninger, der gaves i Sommer paa Haderslev Provstisynode, kan det ventes; at Salmebogen vil udkomme i den nærmeste Fremtid.

Den nye Salmebog indeholder et fortrinligt Udvalg af den rige Salmeskat, der efterhaanden er fremstaet i det danske Sprog, fra Reformationstiden indtil vore Dage. Der findes i Alt 624 Salmer, hvoraf noget over Trediedelen er taget fra vore tre betydeligste Salmedigtere, Kingo, Brorson og Grundtvig, men desuden er der ogsaa hentet Bidrag fra de fleste andre danske Salmedigtere, hvis Sang har haft Betydning for det kirkelige Liv gennem de skiftende Tider. Henvend 200 Salmer hidrøre fra dette Aarhundrede. En hel Række af Salmer stammer oprindeligt

fra fremmede Sprog, navnlig fra Tysk. Hertil høre Luthers Salmer, af hvilke de fleste ere optagne. De fleste af disse Salmer ere gjengivne i fortrinlig Oversættelse, og om mange af dem kan det siges, at de ere hele den protestantiske Kristenheds Fællesejendom. De Menigheder, der hidtil have benyttet de gamle Salmebøger, ville i den nye Salmebog gjenfinde 300, eller noget derover, af de kjendte Salmer, men de ville desuden blive delagtige i den Rigdom af dejlige Salmer, der er fremkommen i den nyere Tid og som allerede længe have været kjendte og skattede højt i den danske Menighed. Med Roskilde Konvents Salmebog har den nye Salmebog henimod 300 Salmer tilfælles, hvoraf 91 ere optagne ordret, saaledes som de findes i denne.

Salmebogscommissionen har øjensynlig fulgt det Princip, at optage Salmerne i den Skikkelse, som de oprindelig have fra Forfatterens — eller Oversætterens — egen Haand. Fuldt ud har dette dog ikke kunnet lade sig gjøre, thi dels have mange, navnlig af de ældre Salmer, en altfor uforholdsmæssig Længde, saa at de have maattet afkortes, dels forekommer der i mange af de gamle Salmer Udtryk og Vendinger, der enten ere forældede, saaledes at de næppe mere vilde blive forstaaede, eller som i Tidens Løb have faaet en noget forandret Betydning, saa at de nu forekomme os platte og smagløse og derfor snarere vække Anstød, end tjene til Opbyggelse. Det maa imidlertid erkjendes, at der, i det hele taget, kun er foretaget Ændringer, hvor saadant var absolut nødvendigt, og at disse ere skete med varsom Haand, saa at Salmernes oprindelige Kraft og Skjønhed ikke derved er gaaet tabt.

Salmerne i den nye Salmebog ere ordnede i ni Hovedafsnit, hvoraf det første indeholder Salmer til Søndagen

og den sædvanlige Søndagsgudstjeneste. Derefter følger i tre Afsnit Salmerne til de tre store kirkelige Festkredse. I femte Afsnit er optaget en Snes Salmer til Kirkeaaaret, som ikke have kunnet finde Plads i de foregaaende Afsnit. De fire sidste Afsnit handle henholdsvis om den hellige almindelige Kirke, Kristenlivet, det timelige Liv og de sidste Ting. De fleste af disse Hovedafsnit ere atter delte i flere eller færre Underafdelinger. Den indenfor hver Afdeling strængt gennemførte alfabetiske Ordning af Salmerne tjener til at lette Oversigten.

De slesvigske Menigheder ere tilvisse de Mænd megen Tak skyldige, som paa en saa heldig Maade have udført det Hverv, der var dem overdraget. Men dernæst have ogsaa, saavel det Kongelige Konsistorium, som Synoderne, et vel grundet Krav paa Menighedernes Tak, for den velvillige Maade, hvorpaa de have medvirket til Salmebogs-sagens heldige Udfald. Det maa haabes, at vore Menigheder ville vise deres Taknemmelighed ved overalt at modtage den nye Salmebog, der nu forhaabentlig i en nær Fremtid vil blive dem tilbudt, og Gud give saa, at den maa blive en Folkebog i dette Ords bedste og ædleste Betydning.

